

«TURKIC HISTORICAL STUDIES»

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 2 (9) 2026
сәуір-маусым

pISSN: 3007-6358 / eISSN: 3007-6366

Индекстеледі/Tarama indeksli/ Индексируется/ Scanned indexes:

ҚҰРЫЛТАЙШЫ: Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Журнал Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі «Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат комитеті» республикалық мемлекеттік мекемесінде 2024 жылғы 3 мамырда тіркеліп, № KZ12VPY00092351 куәлігі берілген (Астана қ.).

Атауы: журнал, Turkic historical studies

Тілі: қазақ, ағылшын, орыс, түрік.

Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет.

Меншік иесі: «Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті» мекемесі.

Тақырыптық бағыты: тарих, археология және этнология.

Таралу аумағы: Қазақстан Республикасы, шетелдер.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы, Б. Саттарханов даңғылы, 29б, «Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті», 3 корпус, 219 кабинет

Телефон 8 (701) 728 - 72 – 76

E-mail: turkichistorical@ayu.edu.kz

Сайт журналы: <https://journals.ayu.edu.kz/index.php/turkic-historical-studies>

© Қожа Ахмет Ясауи атындағы

Халықаралық қазақ-түрік университеті, 2026

© Авторлар ұжымы, 2026

FOUNDER: Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University

The journal was registered in the Republican State Institution "Information Committee of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan" of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan on May 3, 2024 and issued certificate No. KZ12VPY00092351.(Astana)

Title: journal, Turkish historical studies

Language: Kazakh, English, Russian, Turkish.

Periodicity of publication: 1 time in 3 months.

Owner: institution «International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi»

Thematic area: history, archeology and ethnology.

The territory of distribution: The Republic of Kazakhstan, abroad.

Editorial and publisher address::

161200, Republic of Kazakhstan, Turkestan region, Turkestan city, B. Sattarkhanov street, 29b, «Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University», Building 3, Room 219

Telephone: 8 (701) 728 - 72 – 76

E-mail: turkichistorical@ayu.edu.kz

Journal website: <https://journals.ayu.edu.kz/index.php/turkic-historical-studies>

© Khoja Akhmet Yassawi International

Kazakh-Turkish University, 2026

© Group of authors, 2026

УЧРЕДИТЕЛЬ: Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави

Журнал зарегистрирован в Республиканском государственном учреждении «Комитет информации Министерства культуры и информации Республики Казахстан» Министерства культуры и информации Республики Казахстан 3 мая 2024 года и выдан сертификат № KZ12VPY00092351.(Г. Астана)

Название: журнал, Turkic historical studies

Язык: казахский, английский, русский, турецкий.

Периодичность издания: 1 раз в 3 месяца.

Владелец: учреждение «Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави»

Тематическое направление: история, археология и этнология.

Территория распространения: Республика Казахстан, зарубежья.

Адрес редакции и издательства:

161200, Республика Казахстан, Туркестанская область, город Туркестан, проспект Б. Саттарханова, 29б, «Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави», 3 корпус, 219 кабинет

Телефон 8 (701) 728 - 72 – 76

E-mail: turkichistorical@ayu.edu.kz

Сайт журнала: <https://journals.ayu.edu.kz/index.php/turkic-historical-studies>

© Международный казахско-турецкий
университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, 2026
© Коллектив авторов, 2026

KURUCU: Hoca Ahmed Yasavi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi

Dergi, Kazakistan Cumhuriyeti Kültür ve Enformasyon Bakanlığı «Kazakistan Cumhuriyeti Kültür ve Enformasyon Bakanlığı Bilgi Komitesi» Cumhuriyet Devlet Kurumuna 3 Mayıs 2024 tarihinde tescil edilmiş ve KZ12VPY00092351 sayılı sertifika vermiştir (Astana Şehri).

Adı: Dergi, Turkic historical studies

Dil: Kazakça, ingilizce, Rusça, Türkçe.

Çıkış sıklığı: 3 ayda bir 1 kez.

Sahibi: Kurum «Hoca Ahmed Yasavi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi»

Tematik yön: tarih, arkeoloji ve etnoloji.

Dağıtım bölgesi: Kazakistan Cumhuriyeti, yurtdışında.

Yayın kurulu ve yayınevinin adresi:

161200, Kazakistan Cumhuriyeti, Türkistan bölgesi, Türkistan şehri, B. Sattarkhanov caddesi, 29b, «Hoca Akhmet Yassawi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi», bina 3, oda 219

Telefon: 8 (701) 728 - 72 – 76

E-posta: turkichistorical@ayu.edu.kz

Dergi web sitesi: <https://journals.ayu.edu.kz/index.php/turkic-historical-studies>

© Hoca Akhmet Yassawi Uluslararası
Kazak-Türk Üniversitesi, 2026

© Bir yazar ekibi, 2026

РЕДАКТОР

Түрсүн Хазретәлі Маханұлы - тарих ғылымдарының докторы, профессор. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ

Алибек Сейдехан Нұрмаханұлы - т.ғ.д., профессор. М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті (Қазақстан)

Ахмет Аққали Қабиджанұлы - тарих ғылымдарының докторы, профессор. Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті (Қазақстан)

Ауанасова Алима Мусировна - тарих ғылымдарының докторы, профессор. ҚР БЖМ Мемлекет тарихы институтының бас ғылыми қызметкері (Қазақстан)

Әбжанов Ханкелді Махмұтұлы - тарих ғылымдарының докторы, профессор. ҚР ҰҒА академигі. Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті (Қазақстан)

Буриев Аманулла - тарих ғылымдарының докторы, профессор. Өзбекстан Ғылымдар академиясының Әбу Райхан Бируни атындағы Шығыстану институты (Өзбекстан)

Еңсенов Қанат Алексеевич - тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдас. профессор. Л.М.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық унтерситеті (Қазақстан)

Ержиласун Гүлжанат Құрманғалиқызы - PhD, профессор. Хаджи Байрам Вели университеті (Түркия)

Жеңіс Жомарт Жеңісұлы - тарих ғылымдарының докторы, Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Исин Амантай Исаұлы - тарих ғылымдарының кандидаты, профессор. Шәкәрім университеті (Қазақстан)

Исмаилзаде Саида Джафар қызы - PhD, доцент. Гянджа мемлекеттік университеті

(Әзірбайжан)

Қартаева Тәттігүл Ерсайынқызы - тарих ғылымдарының кандидаты, профессор. Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті (Қазақстан)

Қожа Мұхтар Бахадырұлы - тарих ғылымдарының докторы, профессор. Қожа Ахмет Ясауи атындағы қазақ-түрік университеті (Қазақстан)

Примкулова Гаухар Жанкуловна - тарих ғылымдарының кандидаты, профессор. «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы (Қазақстан)

Ражабов Кахрамон Кенжаевич - тарих ғылымдарының докторы, профессор. Өзбекстан Ғылымдар академиясы Тарих институты (Өзбекстан)

Сафаров Рахмаил Исмаилович - тарих ғылымдарының кандидаты, профессор. Тәжік Ұлттық университетінің ғылыми қызметкері (Тәжікстан)

Тынчтыкбек Кадырмамбетович Чороевдин - тарих ғылымдарының докторы, профессор. Баласағын атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті (Қырғызстан)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Салғараев Марат Тұрғанбайұлы - PhD, аға оқытушы. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан)

EDITOR

Tursun Khazretali Makhanuly – Doctor of Historical Sciences, Professor, International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yassawi (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Alibek Seidekhan Nurmakhanovich - Doctor of Historical Sciences, Professor. M. Auezov South Kazakhstan Research University (Kazakhstan)

Akhmet Akkali Kabizhanovich - Doctor of Historical Sciences, Professor. H. Dosmukhamedov Atyrau University (Kazakhstan)

Auanasova Alima Musirovna - Doctor of Historical Sciences, Professor. Chief Researcher, Institute of State History, Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abzhanov Khankeldy Makhmutovich - Doctor of Historical Sciences, Professor. Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Abai Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan)

Buriyev Amanulla – Doctor of Historical Sciences, Professor. Abu Rayhan Biruni Institute of Oriental Studies, Academy of Sciences of Uzbekistan (Uzbekistan)

Yensenov Kanat Alekseevich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor. Professor. L.M. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Erzhilasun Gulzhanat Kurmangaliyeva – Doctor of Medical Sciences, Professor. Haci Bayram Veli University (Turkey)

Zhenis Zhomart Zhenisovich – Doctor of Historical Sciences, Sh. Ualikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan)

Isin Amantay Isaevich – candidate of historical sciences, professor. Shakarim University (Kazakhstan)

Ismailzade Saida Jafar kyzy - PhD, associate professor. Ganja State University (Azerbaijan)

Kartaeva Tattigul Ersayinovna - candidate of historical sciences, professor. Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Kozha Mukhtar Bakhadyrovich - Doctor of Historical Sciences, Professor. Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmet Yasawi (Kazakhstan)

Primkulova Gaukhar Zhankulovna - PhD in History, Professor. Azret Sultan National Historical and Cultural Museum-Reserve (Kazakhstan)

Radzhabov Kakhramon Kenzhaevich - Doctor of History, Professor. Institute of History, Academy of Sciences of Uzbekistan (Uzbekistan)

Safarov Rakhmail Ismailovich - PhD in History, Professor. Research Fellow, Tajik National University (Tajikistan)

Choroevdin Tynchtykbek Kadyrmambetovich - Doctor of History, Professor. Balasagyn Kyrgyz State University (Kyrgyzstan)

CORRESPONDING SECRETARY

Salgaraev Marat Turganbaevich - PhD, senior lecturer. Kazakh-Turkish University named after Hodzhi Ahmed Yasavi (Kazakhstan)

РЕДАКТОР

Турсун Хазретали Маханулы – доктор исторических наук, профессор. Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Алибек Сейдехан Нурмаханович - доктор исторических наук, профессор. Южно-Казахстанский научно-исследовательский университет им. М. Ауэзова (Казахстан)

Ахмет Аккали Кабижанович - доктор исторических наук, профессор. Университет им. Х. Досмухамедова имени Атырау (Казахстан)

Ауанасова Алима Мусировна - доктор исторических наук, профессор. Главный научный сотрудник Института государственной истории Министерства образования Республики Казахстан (Казахстан)

Абжанов Ханкельды Махматович - доктор исторических наук, профессор. Академик Национальной академии наук Республики Казахстан. Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Казахстан)

Буриев Аманулла – доктор исторических наук, профессор. Институт востоковедения имени Абу Райхана Бируни Академии наук Узбекистана (Узбекистан)

Енсенов Канат Алексеевич - кандидат исторических наук, доцент. Профессор. Евразийский национальный университет имени Л.М. Гумилева (Казахстан)

Ержиласун Гульжанат Курмангалиевна – доктор медицинских наук, профессор. Университет Хаджи Байрама Вели (Турция)

Женис Жомарт Женисович – доктор исторических наук, Институт истории и этнологии имени Ш. Уалиханова (Казахстан)

Исин Амантай Исаевич – кандидат исторических наук, профессор. Университет Шакарима (Казахстан)

Исмаилзаде Саида Джафар кызы - PhD, доцент. Гянджинский государственный университет (Азербайджан)

Картаева Таттигуль Ерсайиновна - кандидат исторических наук, профессор. Казахский национальный университет имени Аль-Фараби (Казахстан)

Кожа Мухтар Бахадырович - доктор исторических наук, профессор. Казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан)

Примкулова Гаухар Жанкуловна - кандидат исторических наук, профессор. Национальный историко-культурный музей-заповедник «Азрет Султан» (Казахстан)

Раджабов Кахрамон Кенжаевич - доктор исторических наук, профессор. Институт истории Академии наук Узбекистана (Узбекистан)

Сафаров Рахмил Исмаилович — кандидат исторических наук, профессор. Научный сотрудник Таджикского национального университета (Таджикистан)

Чороевдин Тынчтыкбек Кадырмамбетович — доктор исторических наук, профессор. Кыргызский государственный университет имени Баласагына (Кыргызстан).

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ

Салгараев Марат Турганбаевич - PhD, старший преподаватель. Казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан)

EDITÖR

Tursun Khazretali Makhanuly – Tarih Bilimleri Doktoru, Profesör. Hoca Ahmed Yasavi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi (Kazakistan)

DANIŞMA KURULU

Alibek Seidekhan Nurmakhanovich - Tarih Bilimleri Doktoru, Profesör. M. Auezov Güney Kazakistan Araştırma Üniversitesi (Kazakistan)

Akhmet Akkali Kabizhanovich - Tarih Bilimleri Doktoru, Profesör. H. Dosmukhamedov Atyrau Üniversitesi (Kazakistan)

Auanasova Alima Musirovna - Tarih Bilimleri Doktoru, Profesör. Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı Devlet Tarihi Enstitüsü Baş Araştırmacısı (Kazakistan)

Abzhanov Khankeldy Makhmutovich - Tarih Bilimleri Doktoru, Profesör. Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Akademisyeni. Abai Kazak Ulusal Pedagoji Üniversitesi (Kazakistan)

Buriyev Amanulla – Tarih Bilimleri Doktoru, Profesör. Abu Rayhan Biruni Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Özbekistan Bilimler Akademisi (Özbekistan)

Yensenov Kanat Alekseevich – Tarih Bilimleri Adayı, Doçent. Profesör. L.M. Gumilyov Avrasya Ulusal Üniversitesi (Kazakistan)

Erzhilasun Gulzhanat Kurmangalieva – Tıp Bilimleri Doktoru, Profesör. Hacı Bayram Veli Üniversitesi (Türkiye)

Zhenis Zhomart Zhenisovich – Tarih Bilimleri Doktoru, Ş. Ualikhanov Tarih ve Etnoloji Enstitüsü (Kazakistan)

Isin Amantay Isaevich – tarih bilimleri aday, profesör. Shakarim Üniversitesi (Kazakistan)

İsmailzade Saida Cafer kızı - PhD, doçent. Gence Devlet Üniversitesi (Azerbaycan)

Kartaeva Tattigul Ersayinovna - tarih bilimleri aday, profesör. El-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi (Kazakistan)

Kozha Muhtar Bakhadyrovich - Tarih Bilimleri Doktoru, Profesör. Hoca Ahmet Yesevi'nin adını taşıyan Kazak-Türk Üniversitesi (Kazakistan)

Primkulova Gaukhar Zhankulovna - Tarih Doktorası, Profesör. Azret Sultan Ulusal Tarih ve Kültür Müzesi-Rezervi (Kazakistan)

Radzhabov Kakhramon Kenzhaevich - Tarih Doktorası, Profesör. Özbekistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü (Özbekistan)

Safarov Rakhmail Ismailovich - Tarih Doktorası, Profesör. Araştırma Görevlisi, Tacikistan Ulusal Üniversitesi (Tacikistan)

Choroevdin Tynchtykbek Kadyrmambetovich - Tarih Doktorası, Profesör. Balasagyn Kırgız Devlet Üniversitesi (Kırgızistan)

YÖNETİCİ SEKRETERİ

Salgaraev Marat Turganbaevich - Doktora, kıdemli öğretim görevlisi. Hoca Ahmed Yasavi'nin adını taşıyan Kazak-Türk Üniversitesi (Kazakistan)

Абдувахабова Махфуза

базовый докторант Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан (Ташкент, Узбекистан)

Эл. почта: mahfuza2206@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-4473-7755>

**ФОРМЫ ЗЕМЕЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ И ЗЕМЕЛЬНЫЕ РЕСУРСЫ В
БУХАРСКОМ ЭМИРАТЕ: ВОБКЕНТ/КОМОТ КАК ИСТОРИКО-
ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ЕДИНИЦА НА ОСНОВЕ ДОКУМЕНТОВ КОНЦА XVIII –
НАЧАЛА XX ВЕКА**

Аннотация

В статье рассматриваются земельные ресурсы и формы земельной собственности в Бухарском эмирате конца XVIII – начала XX века на примере Вобкента/Комота как историко-территориальной единицы. В исследовании термин «туман» употребляется не в значении современного административного района, а как историческое обозначение локальной территориальной и хозяйственно-административной области, существовавшей в системе Бухарского эмирата. В центре внимания находятся архивные документы, акты купли-продажи земли, вакуфные материалы и сведения научной литературы, позволяющие проследить правовую и хозяйственную природу земельных отношений. На основе документов, связанных с селением Халвагаран, местностями Амир-давон и Работи Эшон, анализируются такие формы землевладения, как «милк-и хурр-и холис», «замини хараджий», вакуфные земли, амляковые земли и танхо. Особое внимание уделяется тому, что земля в источниках выступает не только как средство сельскохозяйственного производства, но и как объект правового оформления, купли-продажи, налогообложения, наследования и вакуфного распоряжения. В документах фиксируются площадь земли в танабах, её стоимость в бухарских ашрафи, наличие ирригационной системы, мельниц и других хозяйственных объектов. Сделан вывод, что земельные отношения Вобкента/Комота отражали общие особенности аграрной, налоговой и правовой системы Бухарского эмирата, но одновременно сохраняли локальные особенности, связанные с ирригацией, долевым владением и вакуфной практикой.

Ключевые слова: Бухарский эмират; Вобкент/Комот; исторический туман; земельная собственность; вакуф; харадж; ирригация.

Абдувахабова Махфуза

Ўзбекстан Республикасы Ғылым академиясы Ўбу Райхан Беруни атындағы Шығыстану институтының базалық докторанты (Ташкент, Ўзбекстан)

Эл. пошта: mahfuza2206@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-4473-7755>

**БҲХАРА ҒМИРЛІГІНДЕГІ ЖЕР МЕНШІГІ НЫСАНДАРЫ МЕН ЖЕР
РЕСУРСТАРЫ: XVIII ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ
ҚҰЖАТТАР НЕГІЗІНДЕ ВОБКЕНТ/КОМОТ ТАРИХИ-АУМАҚТЫҚ БІРЛІК
РЕТІНДЕ**

Аңдатпа

Мақалада XVIII ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы Бұхара әмірлігі жер ресурстары мен жер меншігінің нысандары Вобкент/Комоттың тарихи-аумақтық бірлік ретіндегі мысалында қарастырылады. Зерттеуде «туман» термині қазіргі әкімшілік аудан мағынасында емес, Бұхара әмірлігі жүйесінде болған жергілікті аумақтық және

шаруашылық-әкімшілік аймақтың тарихи атауы ретінде қолданылады. Негізгі назар жер қатынастарының құқықтық және шаруашылық табиғатын анықтауға мүмкіндік беретін архив құжаттарына, жерді сатып алу-сату актілеріне, вакуф материалдарына және ғылыми әдебиет деректеріне аударылған. Халвагаран қонысына, Амир-давон және Работи Эшон аймақтарына қатысты құжаттар негізінде «милк-и хурр-и холис», «замини хараджий», вакуф жерлері, амляк жерлері және танхо сияқты жер иелену түрлері талданады. Ерекше назар дереккөздерде жердің тек ауыл шаруашылығы өндірісінің құралы ғана емес, сонымен қатар құқықтық рәсімдеу, сатып алу-сату, салық салу, мұрагерлік және вакуфтық иелік нысаны ретінде көрініс табуына аударылады. Құжаттарда жер көлемі танаппен, құны Бұхара ашрафилерімен көрсетіліп, сондай-ақ ирригациялық жүйе, диірмендер және басқа шаруашылық нысандары туралы мәліметтер тіркелген. Зерттеу нәтижесінде Вобкент/Комоттағы жер қатынастары Бұхара әмірлігінің аграрлық, салықтық және құқықтық жүйесінің ортақ ерекшеліктерін көрсеткенімен, сонымен бірге ирригация, үлестік иелену және вакуф тәжірибесіне байланысты жергілікті ерекшеліктерді де сақтағаны анықталды.

Түйін сөздер: Бұхара әмірлігі; Вобкент/Комот; тарихи туман; жер меншігі; вакуф; харадж; ирригация.

Abduvakhabova Mahfuza

Basic doctoral student, Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan (Tashkent, Uzbekistan)

E-mail: mahfuza2206@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-4473-7755>

FORMS OF LAND OWNERSHIP AND LAND RESOURCES IN THE BUKHARA EMIRATE: VOBKENT/KOMOT AS A HISTORICAL-TERRITORIAL UNIT BASED ON DOCUMENTS FROM THE LATE EIGHTEENTH TO THE EARLY TWENTIETH CENTURY

Abstract

The article examines land resources and forms of land ownership in the Bukhara Emirate from the late eighteenth to the early twentieth century, using Vobkent/Komot as a historical-territorial unit. In this study, the term “tuman” is used not in the sense of a modern administrative district, but as a historical designation of a local territorial and economic-administrative area that existed within the structure of the Bukhara Emirate. The focus is on archival documents, land sale deeds, waqf materials, and relevant scholarly literature that make it possible to trace the legal and economic nature of land relations in this region. Based on documents related to the village of Halvagaron and the localities of Amir-davon and Raboti Eshon, the article analyzes such forms of landholding as milk-i hurr-i holis, zamini harojij, waqf lands, amlak lands, and tanho. Special attention is paid to the fact that land appears in the sources not only as a means of agricultural production, but also as an object of legal registration, sale and purchase, taxation, inheritance, and waqf endowment. The documents record land area in tanabs, value in Bukhara ashrafi coins, irrigation systems, mills, and other economic facilities. The article concludes that land relations in Vobkent/Komot reflected the general features of the agrarian, fiscal, and legal system of the Bukhara Emirate while preserving local characteristics connected with irrigation, shared ownership, and waqf practice.

Keywords: Bukhara Emirate; Vobkent/Komot; historical tuman; land ownership; waqf; kharaj; irrigation.

Abduvakhabova Mahfuza

Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Biruni Şarkiyat Enstitüsü temel doktora öğrencisi (Taşkent, Özbekistan)

E-posta: mahfuza2206@gmail.com

BUHARA EMİRLİĞİ'NDE TOPRAK MÜLKİYETİ BİÇİMLERİ VE TOPRAK KAYNAKLARI: XVIII. YÜZYILIN SONLARINDAN XX. YÜZYILIN BAŞLARINA AİT BELGELER TEMELİNDE TARİHİ-BÖLGESEL BİR BİRİM OLARAK VOBKENT/KOMOT

Özet

Bu makalede, XVIII. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın başlarına kadar Buhara Emirliği'nde toprak kaynakları ve toprak mülkiyeti biçimleri, tarihî-bölgesel bir birim olarak Vobkent/Komot örneğinde incelenmektedir. Çalışmada “tuman” terimi, modern idarî ilçe anlamında değil, Buhara Emirliği sistemi içinde var olan yerel, bölgesel ve iktisadî-idarî alanın tarihî adı olarak kullanılmaktadır. Araştırmanın temel odağını, bölgede toprak ilişkilerinin hukukî ve iktisadî niteliğini ortaya koymaya imkân veren arşiv belgeleri, arazi alım-satım senetleri, vakıf malzemeleri ve ilmi literatürdeki bilgiler oluşturmaktadır.

Halvagaron köyü ile Amir-davon ve Raboti Eshon mevkilerine ait belgeler temelinde milk-i hurr-i holis, zamini harojiy, vakıf arazileri, amlak arazileri ve tanho gibi toprak mülkiyeti biçimleri analiz edilmektedir. Kaynaklarda toprağın yalnızca tarımsal üretim aracı olarak değil, aynı zamanda hukukî tescil, alım-satım, vergilendirme, miras ve vakıf tahsisi konusu olarak yer almasına özel önem verilmektedir. Belgelerde arazi miktarı tanab birimiyle, değeri Buhara aşrafi sikkeleriyle kaydedilmiş; sulama sistemi, değirmenler ve diğer iktisadî unsurlar hakkında da bilgiler verilmiştir.

Araştırma sonucunda, Vobkent/Komot'taki toprak ilişkilerinin Buhara Emirliği'nin genel tarımsal, malî ve hukukî sisteminin özelliklerini yansıttığı; bununla birlikte sulama, hisseli mülkiyet ve vakıf uygulamalarıyla bağlantılı yerel özellikleri de koruduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar kelimeler: Buhara Emirliği; Vobkent/Komot; tarihî tuman; toprak mülkiyeti; vakıf; haraç; sulama.

Введение

Изучение социально-экономической истории Бухарского эмирата невозможно без анализа земельных отношений. В конце XVIII – начале XX века основой хозяйственной жизни эмирата оставались земледелие, ирригация, земельная собственность и связанные с ними налоговые обязательства. Земля являлась главным источником дохода, объектом имущественного права и основой финансовой системы государства. Именно через землю проявлялись отношения между государством, землевладельцами, религиозными учреждениями, крестьянами, вакуфными управителями и местными административными структурами.

Исторический туман Вобкент, который в ряде источников упоминается также под названием Комот, занимал важное место в хозяйственной системе Бухарского оазиса. В настоящей статье термин «туман» используется не как обозначение современного административного района, а как историко-территориальная и хозяйственно-административная единица Бухарского эмирата. В таком значении туман включал сеть селений, земельных участков, водных объектов, мельниц, мечетей, медресе, вакуфных владений и локальных административных структур. Поэтому Вобкент/Комот рассматривается не как современный район в нынешних границах, а как историческая территория, сведения о которой зафиксированы в документах конца XVIII – начала XX века. Его значение определялось выгодным расположением, развитой сетью селений, наличием ирригационных сооружений, мельниц, садов, пахотных земель, мечетей и медресе. Вобкент/Комот не был изолированной сельской местностью. Напротив, документы показывают, что этот регион был включён в общую систему административного, налогового и имущественного управления Бухарского эмирата.

Актуальность темы определяется тем, что история земельных отношений Вобкента/Комота до настоящего времени недостаточно изучена как самостоятельная научная

проблема. В ряде работ содержатся сведения о Бухарском эмирате в целом, о налогах, вакуфах, административных единицах и населённых пунктах, однако конкретные материалы по Вобкенту и Комоту требуют отдельного источниковедческого анализа. Особенно важны документы купли-продажи земли, постановления эмиров и вакуфные акты, в которых содержатся точные сведения о площади земель, их правовом статусе, цене, ирригационной системе и хозяйственных объектах.

Целью статьи является исследование земельных ресурсов и форм земельной собственности в Вобкенте/Комоте как историко-территориальной единице Бухарского эмирата в конце XVIII – начале XX века.

Для достижения данной цели поставлены следующие задачи: определить основные формы земельной собственности, встречающиеся в источниках; раскрыть значение терминов «милк-и хурр-и холис» и «замини хараджий»; проанализировать роль долевой собственности на примере документов по Халвагарану; показать значение ирригационной системы и мельниц в структуре земельного имущества; рассмотреть вакуфные земли как форму социально-экономического и религиозного обеспечения; определить место Комота в общей аграрной системе Бухарского эмирата.

Степень изученности проблемы

Проблема земельной собственности и налоговой системы Бухарского эмирата рассматривалась в трудах ряда исследователей. Важное значение имеют работы, посвящённые аграрным отношениям, налогообложению, вакуфам и правовому статусу земель. В них показано, что Бухарский эмират имел сложную систему землевладения, в которой сосуществовали частные, государственные, вакуфные и условные формы владения.

Одним из важных направлений исследований является изучение налоговой системы. А. Ганиев и З. Зинатуллаев, анализируя налоговую и закятную систему Бухарского эмирата XIX века, отмечают значение хараджа, танабона, кош-пули, миробона и других сборов. Они показывают, что налоговые обязательства были тесно связаны с характером земли, её плодородием, площадью, способом орошения и правовым статусом [1]. Для настоящего исследования эти выводы важны потому, что документы по Комоту также фиксируют связь между правом собственности и налоговой обязанностью.

И. Ш. Азизов, рассматривая взгляды Д. И. Логофета на налоговую систему Бухарского эмирата, обращает внимание на противоречивость ряда оценок, но одновременно подчёркивает значение таких налогов, как харадж, ушр и танабона [2]. Это позволяет рассматривать земельные отношения не только как экономическую, но и как административно-фискальную категорию. В условиях Бухарского эмирата земля была не просто имуществом землевладельца, но и объектом постоянного государственного контроля через налоги и сборы.

Вопросы вакуфной собственности изучались в трудах, посвящённых религиозно-просветительским учреждениям Бухары. Вакуф включал земли, лавки, мельницы, караван-сарай, бани, дворы, сады и другие доходные объекты. Исследователи делят вакуфы на благотворительные и родовые. Благотворительные вакуфы предназначались для содержания мечетей, медресе, мавзолеев, кладбищ, ханака и других общественно-религиозных учреждений. Родовые вакуфы могли быть связаны с потомками учредителя, представителями духовной элиты, ходжами, сейидами, муллами и другими группами [3].

Для изучения Вобкента особую ценность имеют локальные материалы, в которых приводятся сведения о Комотском тумане, его селениях, вакуфных землях, мечетях, медресе, мельницах и административных единицах [4]. В этих материалах отмечается, что в документах XIX века Комот упоминается как важный хозяйственный регион, где существовали государственные земли, частные владения, вакуфы и танхо. Однако данные сведения часто приводятся в общем виде и нуждаются в специальной научной интерпретации.

Источниковую основу настоящей статьи составляют также документы, опубликованные в «Собрании исторических документов Института востоковедения имени

Абу Райхана Беруни». Среди них особое значение имеют документы по селению Халвагаран, местностям Амир-давон и Работи Эшон. Эти материалы дают возможность изучить не только общие формы землевладения, но и конкретные сделки, связанные с землёй, мельницами, ирригацией и правами собственности [5]. Таким образом, степень изученности проблемы показывает, что общая система земельных отношений Бухарского эмирата исследована в определённой мере, однако локальный материал по Вобкенту/Комоту требует отдельного анализа. Настоящая статья направлена именно на восполнение этого пробела.

Методы и материалы исследования

В статье использованы историко-сравнительный, источниковедческий, структурно-аналитический и проблемно-хронологический методы. Историко-сравнительный метод позволяет сопоставить данные по Вобкенту/Комоту с общей системой землевладения Бухарского эмирата [6]. Источниковедческий метод применяется при анализе актов купли-продажи земли, постановлений эмиров и вакуфных документов. Структурно-аналитический метод используется для выделения основных элементов земельных отношений: правового статуса земли, её площади, цены, ирригационной системы, налоговой обязанности и хозяйственных объектов. Проблемно-хронологический подход позволяет рассмотреть материалы конца XVIII – начала XX века в развитии и выявить устойчивые признаки земельной собственности [7].

Основными материалами исследования являются документы, связанные с Каматом/Комотом: постановление Амира Хайдара 1800–1801 года о земле и мельнице в селении Халвагаран, документ 1813 года о продаже земли в местности Амир-давон, документ 1829 года о продаже «замини хараджий» в Работи Эшон, а также сведения о вакуфных землях, связанных с Вобкентом и его окрестностями. В качестве дополнительных материалов использованы сведения о налоговой системе, вакуфной практике, исторической географии Бухарского эмирата, а также данные о владениях Джуйбарских ходжей, позволяющие сопоставить локальные документы XIX века с более ранней традицией земельного учёта и имущественного распределения.

Анализ и результаты

В данном разделе результаты представлены по проблемно-тематическому принципу. Сначала рассматриваются правовые формы земельной собственности, затем анализируются документы о долевом владении, ирригации, вакуфных землях, рынке земли и экономическом значении Комота. Такой порядок позволяет показать, что земельные отношения в Вобкенте/Комоте формировались не как единичные сделки, а как устойчивая система правовых, налоговых и хозяйственных связей.

Правовые формы земельной собственности

В Бухарском эмирате земельная собственность не была однородной. В источниках встречаются различные категории земель: частные земли, государственные земли, вакуфные владения, танхо, а также земли, связанные с выплатой хараджа. Каждая категория имела собственный правовой и экономический смысл.

Одним из важных терминов является «милк-и хурр-и холис». Он обозначал землю, находившуюся в полной частной собственности. Такой участок мог продаваться, передаваться, наследоваться и выступать как самостоятельный объект имущественных отношений. Документ 1813 года сообщает о продаже примерно 20 танабов земли в местности Амир-давон, относящейся к Комотскому туману. Земля названа «милк-и хурр-и холис» и была продана вместе с ирригационной системой, всеми правами и выгодами за 400 бухарских ашрафи [8].

Данный документ показывает несколько важных особенностей. Во-первых, частная земля в Комоте имела точное обозначение и могла быть предметом купли-продажи. Во-вторых, сделка оформлялась официально и сопровождалась правовым заключением. В-третьих, земля продавалась не изолированно, а вместе с системой орошения и всеми связанными с ней выгодами [9]. Это означает, что земельная собственность включала не

только физический участок, но и право пользоваться водой, получать доход и распоряжаться хозяйственными возможностями участка.

Сравнение двух документов позволяет сделать вывод, что в Комотском тумане существовали разные формы землевладения. «Милк-и хурр-и холис» отражал более полную форму частной собственности, тогда как «замини хараджий» указывал на связь владения с выплатой хараджа. Следовательно, в Бухарском эмирате право собственности и налоговая обязанность не исключали друг друга, а существовали в единой системе.

Долевая собственность и документы по селению Халвагаран

Особый интерес представляет постановление Амира Хайдара 1800–1801 года, связанное с селением Халвагаран тумана Камат. В документе говорится о покупке одной шестой части неразделённых 3,25 танабов земли и одной третьей части шестисанговой мельницы. Амир Хайдар постановил считать это имущество собственностью покупателя и запретил другим лицам вмешиваться в его дела [10].

Данный документ важен по нескольким причинам. Во-первых, он показывает существование долевой собственности. Формулировка «одна шестая часть неразделённых 3,25 танабов земли» означает, что участок мог находиться в общей собственности, но определённая доля признавалась за конкретным лицом. Это могло быть связано с наследованием, семейным разделом имущества или совместным владением.

Во-вторых, документ фиксирует связь земли с мельницей. Мельница была важным хозяйственным объектом, обеспечивавшим переработку зерна и приносившим доход. Упоминание одной третьей части мельницы показывает, что в имущественных отношениях учитывались не только земля и её площадь, но и производственная инфраструктура. В условиях аграрного общества мельница имела большое значение для местной экономики, так как была связана с земледелием, продовольствием и внутренним обменом.

В-третьих, постановление Амира Хайдара показывает роль государственной власти в подтверждении имущественных прав. В документе прямо указано, что имущество должно считаться собственностью покупателя и что никто не должен вмешиваться в его дела. Это свидетельствует о том, что частная и долевая собственность нуждалась в официальном признании. Государственная власть не только собирала налоги, но и выступала гарантом имущественных прав.

Ирригация как основа земельной стоимости

В условиях Бухарского оазиса земля имела ценность прежде всего тогда, когда была обеспечена водой. Поэтому в документах по Вобкенту/Комоту неоднократно подчёркивается, что земля продавалась вместе с ирригационной системой. Эта деталь имеет принципиальное значение.

В документе 1813 года земля в Амир-давоне была продана вместе с системой орошения и всеми выгодами [11]. В документе 1829 года по Работи Эшон также говорится о продаже земли вместе с ирригационной системой [12]. Это означает, что право на воду являлось частью земельной собственности. Покупатель приобретал не только участок, но и возможность использовать его для полноценного хозяйства.

Ирригация влияла и на стоимость земли. Если сравнить документы, видно, что 20 танабов земли в Амир-давоне были проданы за 400 ашрафи, а 8 танабов в Работи Эшон – за 40 ашрафи [13]. Разница в цене могла зависеть от многих факторов: качества земли, её расположения, правового статуса, степени обеспеченности водой, наличия хозяйственных объектов и уровня доходности [14].

Налоговая система также была связана с ирригацией. В Бухарском эмирате существовали платежи, связанные с землёй и водой: танабона, кош-пули, миробона. Танабона зависела от площади участка, кош-пули был связан с содержанием каналов и арыков, а миробона – с деятельностью мироба, который отвечал за распределение воды [15]. Следовательно, вода была не только природным ресурсом, но и экономико-правовой категорией.

Вакуфные земли и их значение

Вакуфные земли занимали важное место в системе земельных отношений Бухарского эмирата. Вакуф представлял собой имущество, переданное на религиозные, благотворительные или образовательные цели. В состав вакуфов могли входить земли, лавки, мельницы, сады, караван-сарай, бани и другие доходные объекты [16].

Для Вобкента/Комота вакуфные земли имели особое значение. Они обеспечивали деятельность мечетей, медресе, ханака, мавзолеев и других религиозно-просветительских учреждений. В источниках упоминаются земли, переданные в пользу мечетей и потомков учредителей, а также земли, доходы от которых направлялись на содержание религиозных учреждений [17].

Например, в материалах по Вобкенту говорится о 39 танабах земли, переданных в пользу мечети и мужских потомков, а также о 50 танабах земли в селении Халвагаран, переданных в пользу медресе в Бухаре [18]. Эти сведения показывают, что земельные ресурсы Вобкента были связаны не только с местным сельским хозяйством, но и с религиозно-образовательной системой всего Бухарского оазиса.

Вакуфная собственность выполняла несколько функций. Во-первых, она обеспечивала материальную базу религиозных учреждений. Во-вторых, поддерживала систему образования, так как доходы вакуфов могли направляться на содержание мударрисов, студентов и служителей. В-третьих, вакуфы укрепляли социальный статус духовных групп и местных элит. В-четвёртых, они создавали устойчивую связь между землёй, религией, образованием и местным обществом.

Земля как объект рынка и права

Документы по Комоту показывают, что земля была объектом рынка. Она имела цену, измерялась в танабах, продавалась за определённое количество монет и оформлялась письменно. Это говорит о существовании развитых имущественных отношений.

В документе 1813 года цена земли составила 400 бухарских ашрафи [19]. В документе 1829 года земля была продана за 40 ашрафи [20]. В обоих случаях указывается денежная форма сделки. Это означает, что земля была включена в денежно-товарные отношения и оценивалась как экономический актив.

Однако рынок земли не был свободным в современном понимании. Сделки нуждались в правовом оформлении, подтверждении свидетелями, печатями казиев, шейх-уль-ислама или представителями власти. Это говорит о том, что имущественные отношения находились под контролем правовых и административных институтов. Особенно важно, что документы часто содержали указание на «все права и выгоды», что придавало сделке юридическую полноту.

Земля была также объектом наследования и долевого раздела. Документ по Халвагарану показывает, что один участок мог быть разделён на доли, а доля могла стать предметом самостоятельной сделки [21]. Это свидетельствует о развитии сложных форм собственности.

Экономическое значение исторического тумана Комот

Исторический туман Комот занимал заметное место в хозяйственной жизни Бухарского эмирата. В источниках упоминаются частные земли, вакуфы, амляковые земли, танхо, мельницы, сады, ирригационные сети и селения [22]. Это показывает, что регион имел развитую аграрную инфраструктуру.

Особенно важно, что в документах XIX века Комот фигурирует как пространство активных имущественных сделок. Здесь продавались земли, фиксировались доли мельниц, оформлялись вакуфы и подтверждались права собственников. Всё это говорит о том, что Комот был не периферийной территорией, а важной хозяйственной единицей.

Значение Комота проявлялось также в его связи с Бухарой. Земли, расположенные в Комоте, могли передаваться в пользу медресе и мечетей Бухары. Это показывает, что сельские ресурсы обеспечивали городские религиозно-образовательные учреждения. Таким образом, между городом и сельской округой существовала устойчивая экономическая связь.

Дополнительные сведения о земельно-имущественном значении исторического тумана Комот содержатся в журнале «Общественные науки в Узбекистане» за 1969 год. В опубликованных там материалах, связанных с имуществом Джуйбарских ходжей, Комот выделен в качестве самостоятельного территориально-хозяйственного раздела. В составе этого раздела названы Нусратабад, Наекан, Тали Замчкн, Работ Арду, Комот Муганиян, Мирз Поянд Аси, Касаба Вобканэ и Шуристо. Особенно важно, что рядом с рядом этих пунктов приведены конкретные размеры земельных владений: Работ Арду – 350 танабов, Комот Муганиян – 300 танабов, Мирз Поянд Аси – 201 танаб, Шуристо – 40 танабов. Кроме того, при упоминании Касаба Вобканэ указаны дукканы, то есть торговые лавки, количество которых в источнике обозначено формулой «сколько есть» [23].

Данный материал имеет важное значение для анализа земельных ресурсов Вобкента/Комота. Во-первых, он подтверждает, что Комот воспринимался не как отдельное селение, а как территориально-хозяйственная единица, включавшая несколько населённых пунктов, земельных участков и объектов торговли. Во-вторых, указание земельных площадей в танабах показывает, что земельные владения в Комоте имели измеряемый и хозяйственно учитываемый характер. Это согласуется с другими документами по Вобкенту/Комоту, где земля также фиксируется в танабах и выступает объектом купли-продажи, вакуфного распоряжения или государственной регистрации имущественных прав.

Особое внимание заслуживает упоминание Касаба Вобканэ. Термин «касаба» в среднеазиатской исторической традиции обычно обозначал населённый пункт городского или полугородского типа, обладавший торгово-ремесленным значением. Указание на наличие дукканов в Касаба Вобканэ позволяет сделать вывод, что Вобкана/Вобкент выполняла не только аграрную, но и торгово-хозяйственную функцию. Следовательно, земельные отношения в данном регионе следует рассматривать не изолированно, а в связи с рынком, ремеслом, лавками, мельницами, караванными путями и местной хозяйственной инфраструктурой.

Материалы о владениях Джуйбарских ходжей также позволяют проследить более раннюю историческую глубину земельной системы Вобкента/Комота. Если документы начала XIX века фиксируют конкретные сделки с землёй в Амир-давоне, Халвагаране и Работи Эшон, то сведения о Комоте в составе владений Джуйбарских ходжей показывают, что данный регион ещё ранее был включён в систему крупных земельных и доходных владений. Это особенно важно для понимания преемственности земельных отношений: к концу XVIII – началу XX века Комот уже имел сложившуюся традицию земельного учёта, имущественного распределения и хозяйственного использования.

Таким образом, сведения журнала «Общественные науки в Узбекистане» дополняют анализ архивных документов по Вобкенту/Комоту. Они показывают, что Комот был связан не только с локальными сделками купли-продажи земли, вакуфами и ирригационными объектами, но и с более широкой системой крупных феодально-земельных владений. Упоминание Работ Арду, Комот Муганиян, Мирз Поянд Аси, Шуристо и Касаба Вобканэ позволяет рассматривать данный регион как важную часть аграрно-имущественной структуры Бухарского оазиса. Включение этих материалов в исследование усиливает тезис о том, что Вобкент/Комот обладал устойчивым хозяйственным значением, а его земельные ресурсы были связаны с правовыми, налоговыми, торговыми и религиозно-социальными институтами Бухарского эмирата.

Заключение

Анализ документов конца XVIII – начала XX века показывает, что земельные отношения в историческом тумане Вобкент/Комот имели сложный правовой, экономический и социальный характер. Земля в данном регионе выступала не только средством сельскохозяйственного производства, но и объектом купли-продажи, налогообложения, вакуфного распоряжения, наследования и государственной защиты.

В источниках выявляются различные формы земельной собственности: «милк-и хурр-и холис», «замини хараджий», вакуфные земли, амляковые земли и танхо. Термин «милк-и

хурр-и холис» указывает на полную частную собственность, тогда как «замини хараджий» показывает связь земельного владения с выплатой хараджа. Это подтверждает, что право собственности в Бухарском эмирате было тесно связано с налоговой системой.

Документы по Халвагарану свидетельствуют о существовании долевой собственности. Упоминание одной шестой части земли и одной третьей части мельницы показывает, что имущество могло делиться на доли, а земля рассматривалась вместе с хозяйственными объектами. Это позволяет говорить о развитии сложных имущественных отношений в данном регионе.

Ирригация являлась одним из главных факторов стоимости земли. Продажа земли вместе с системой орошения показывает, что право на воду входило в состав земельной собственности. В условиях Бухарского оазиса именно вода определяла хозяйственную ценность участка.

Вакуфные земли играли важную социальную роль. Они обеспечивали деятельность мечетей, медресе, ханака и других религиозно-просветительских учреждений. Поэтому земельная собственность в Вобкенте/Комоте была связана не только с экономикой, но и с образованием, религией и социальной организацией общества.

Дополнительные сведения о Комоте в составе владений Джуйбарских ходжей показывают, что данный регион имел более глубокую историю земельного учёта и имущественного распределения. Упоминание Работ Арду, Комот Муганиян, Мирз Поянд Аси, Шуристо и Касаба Вобканэ подтверждает, что Вобкент/Комот был не только аграрной территорией, но и хозяйственным пространством, связанным с торговлей, лавками и крупными земельными владениями.

Таким образом, материалы Вобкента/Комота позволяют глубже понять аграрную систему Бухарского эмирата. Они показывают, что местные земельные отношения отражали общие закономерности эмиратской экономики, но одновременно имели свои особенности: развитую ирригационную зависимость, долевое владение, активную роль вакуфов и правовую фиксацию имущественных сделок.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ганиев А., Зинатуллаев З. Система сбора налогов и закята в Бухарском эмирате в XIX веке // ISJ Theoretical & Applied Science. 2020. Issue 10, Vol. 90. Philadelphia, USA. P. 313–317.
2. Азизов И. Ш. Д. И. Логофет о налоговой системе Бухарского эмирата в последней четверти XIX – начале XX века: противоречия взглядов и факты // Молодой ученый. 2014. № 3 (62). С. 689–692.
3. Хайитов Ш., Рахмонов К., Ахмадов О. Бухоро ва Бухорийларнинг жаҳоний шухрати. – Тошкент: Наврӯз, 2020. – 320 б.
4. Ражабов Қ., Рахмонов К. Вобкент тумани тарихи. Қисқача маълумотнома. – Тошкент: Tafakkur, 2015. – Б. 4–5, 22, 27–28, 52–53.
5. Собрание исторических документов Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни. Том I. – Ташкент: Фан, 2023. Папка № 30, инв. № 20. Документ о продаже земли в местности Амир-давон тумана Комот. 1218/1813 г. – С. 293.
6. Собрание исторических документов Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни. Том I. – Ташкент: Фан, 2023. Папка № 30, инв. № 75. Документ о продаже земли в местности Работи Эшон тумана Комот. 1245/1829 г. – С. 247.
7. Собрание исторических документов Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни. Том I. – Ташкент: Фан, 2023. Папка № 28, инв. № 27-XIX. Постановление Амира Хайдара о земле и мельнице в селении Халвагаран тумана Камат. 1215/1800–1801 г. – С. 440.
8. Собрание исторических документов Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни. Том I. – Ташкент: Фан, 2023. Папка № 30, инв. № 20. Документ о продаже земли в местности Амир-давон тумана Комот. 1218/1813 г. – С. 293.

9. Собрание исторических документов Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни. Том I. – Ташкент: Фан, 2023. Папка № 30, инв. № 75. Документ о продаже земли в местности Работи Эшон тумана Комот. 1245/1829 г. – С. 247.
10. Собрание исторических документов Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни. Том I. – Ташкент: Фан, 2023. Папка № 28, инв. № 27-XIX. Постановление Амира Хайдара о земле и мельнице в селении Халвагаран тумана Камат. 1215/1800–1801 г. – С. 440.
11. Собрание исторических документов Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни. Том I. – Ташкент: Фан, 2023. Папка № 30, инв. № 20. Документ о продаже земли в местности Амир-давон тумана Комот. 1218/1813 г. – С. 293.
12. Собрание исторических документов Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни. Том I. – Ташкент: Фан, 2023. Папка № 30, инв. № 75. Документ о продаже земли в местности Работи Эшон тумана Комот. 1245/1829 г. – С. 247.
13. Собрание исторических документов Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни. Том I. – Ташкент: Фан, 2023. Папка № 30, инв. № 20. Документ о продаже земли в местности Амир-давон тумана Комот. 1218/1813 г. – С. 293.
14. Собрание исторических документов Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни. Том I. – Ташкент: Фан, 2023. Папка № 30, инв. № 75. Документ о продаже земли в местности Работи Эшон тумана Комот. 1245/1829 г. – С. 247.
15. Ганиев А., Зинатуллаев З. Система сбора налогов и закята в Бухарском эмирате в XIX веке // ISJ Theoretical & Applied Science. 2020. Issue 10, Vol. 90. Philadelphia, USA. P. 313–317.
16. Хайитов Ш., Рахмонов К., Ахмадов О. Бухоро ва Бухорийларнинг жаҳоний шухрати. – Тошкент: Наврӯз, 2020. – 320 б.
17. Ражабов Қ., Рахмонов К. Вобкент тумани тарихи. Қисқача маълумотнома. – Тошкент: Tafakkur, 2015. – Б. 4–5, 22, 27–28, 52–53.
18. Ражабов Қ., Рахмонов К. Вобкент тумани тарихи. Қисқача маълумотнома. – Тошкент: Tafakkur, 2015. – Б. 4–5, 22, 27–28, 52–53.
19. Собрание исторических документов Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни. Том I. – Ташкент: Фан, 2023. Папка № 30, инв. № 20. Документ о продаже земли в местности Амир-давон тумана Комот. 1218/1813 г. – С. 293.
20. Собрание исторических документов Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни. Том I. – Ташкент: Фан, 2023. Папка № 30, инв. № 75. Документ о продаже земли в местности Работи Эшон тумана Комот. 1245/1829 г. – С. 247.
21. Собрание исторических документов Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни. Том I. – Ташкент: Фан, 2023. Папка № 28, инв. № 27-XIX. Постановление Амира Хайдара о земле и мельнице в селении Халвагаран тумана Камат. 1215/1800–1801 г. – С. 440.
22. Ражабов Қ., Рахмонов К. Вобкент тумани тарихи. Қисқача маълумотнома. – Тошкент: Tafakkur, 2015. – Б. 4–5, 22, 27–28, 52–53.
23. Рахманова Л. Документ XVI века по истории феодального землевладения в Средней Азии // Общественные науки в Узбекистане. – 1969. – № 6. – С. 55–56.

REFERENCES

1. Ganiev, A., Zinatullaev, Z. (2020). System of collecting taxes and zakat in the Bukhara Emirate in the 19th century. ISJ Theoretical & Applied Science, 10(90), Philadelphia, USA, pp. 313–317.
2. Azizov, I. Sh. (2014). D. I. Logofet on the tax system of the Bukhara Emirate in the last quarter of the nineteenth and early twentieth centuries: contradictions of views and facts. Young Scientist, 3(62), pp. 689–692.
3. Khayitov, Sh., Rakhmonov, K., Akhmadov, O. (2020). Bukhara and the World Fame of Bukharans (in Uzbek). Tashkent: Navruz, 320 p.
4. Rajabov, Q., Rakhmonov, K. (2015). History of Vobkent District: A Brief Reference Book (in Uzbek). Tashkent: Tafakkur, pp. 4–5, 22, 27–28, 52–53.

5. Collection of Historical Documents of the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies. Vol. I. (2023). Tashkent: Fan. Folder No. 30, Inv. No. 20. Document on the sale of land in Amir-davon locality of Komot tuman. 1218/1813, p. 293.
6. Collection of Historical Documents of the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies. Vol. I. (2023). Tashkent: Fan. Folder No. 30, Inv. No. 75. Document on the sale of land in Raboti Eshon locality of Komot tuman. 1245/1829, p. 247.
7. Collection of Historical Documents of the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies. Vol. I. (2023). Tashkent: Fan. Folder No. 28, Inv. No. 27-XIX. Decree of Amir Haydar on land and a mill in Halvagaran village of Kamat tuman. 1215/1800–1801, p. 440.
8. Collection of Historical Documents of the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies. Vol. I. (2023). Tashkent: Fan. Folder No. 30, Inv. No. 20. Document on the sale of land in Amir-davon locality of Komot tuman. 1218/1813, p. 293.
9. Collection of Historical Documents of the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies. Vol. I. (2023). Tashkent: Fan. Folder No. 30, Inv. No. 75. Document on the sale of land in Raboti Eshon locality of Komot tuman. 1245/1829, p. 247.
10. Collection of Historical Documents of the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies. Vol. I. (2023). Tashkent: Fan. Folder No. 28, Inv. No. 27-XIX. Decree of Amir Haydar on land and a mill in Halvagaran village of Kamat tuman. 1215/1800–1801, p. 440.
11. Collection of Historical Documents of the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies. Vol. I. (2023). Tashkent: Fan. Folder No. 30, Inv. No. 20. Document on the sale of land in Amir-davon locality of Komot tuman. 1218/1813, p. 293.
12. Collection of Historical Documents of the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies. Vol. I. (2023). Tashkent: Fan. Folder No. 30, Inv. No. 75. Document on the sale of land in Raboti Eshon locality of Komot tuman. 1245/1829, p. 247.
13. Collection of Historical Documents of the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies. Vol. I. (2023). Tashkent: Fan. Folder No. 30, Inv. No. 20. Document on the sale of land in Amir-davon locality of Komot tuman. 1218/1813, p. 293.
14. Collection of Historical Documents of the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies. Vol. I. (2023). Tashkent: Fan. Folder No. 30, Inv. No. 75. Document on the sale of land in Raboti Eshon locality of Komot tuman. 1245/1829, p. 247.
15. Ganiev, A., Zinatullaev, Z. (2020). System of collecting taxes and zakat in the Bukhara Emirate in the 19th century. ISJ Theoretical & Applied Science, 10(90), Philadelphia, USA, pp. 313–317.
16. Khayitov, Sh., Rakhmonov, K., Akhmadov, O. (2020). Bukhara and the World Fame of Bukharans (in Uzbek). Tashkent: Navruz, 320 p.
17. Rajabov, Q., Rakhmonov, K. (2015). History of Vobkent District: A Brief Reference Book (in Uzbek). Tashkent: Tafakkur, pp. 4–5, 22, 27–28, 52–53.
18. Rajabov, Q., Rakhmonov, K. (2015). History of Vobkent District: A Brief Reference Book (in Uzbek). Tashkent: Tafakkur, pp. 4–5, 22, 27–28, 52–53.
19. Collection of Historical Documents of the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies. Vol. I. (2023). Tashkent: Fan. Folder No. 30, Inv. No. 20. Document on the sale of land in Amir-davon locality of Komot tuman. 1218/1813, p. 293.
20. Collection of Historical Documents of the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies. Vol. I. (2023). Tashkent: Fan. Folder No. 30, Inv. No. 75. Document on the sale of land in Raboti Eshon locality of Komot tuman. 1245/1829, p. 247.
21. Collection of Historical Documents of the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies. Vol. I. (2023). Tashkent: Fan. Folder No. 28, Inv. No. 27-XIX. Decree of Amir Haydar on land and a mill in Halvagaran village of Kamat tuman. 1215/1800–1801, p. 440.
22. Rajabov, Q., Rakhmonov, K. (2015). History of Vobkent District: A Brief Reference Book (in Uzbek). Tashkent: Tafakkur, pp. 4–5, 22, 27–28, 52–53.
23. Rakhmanova, L. (1969). A sixteenth-century document on the history of feudal landownership in Central Asia. Social Sciences in Uzbekistan, No. 6, pp. 55–56.

МҒТАР 03.20

Әлібек Сейдехан

М. Әуезов атындағы ОҚУ профессоры,
тарих ғылымдарының докторы
(Шымкент, Қазақстан Республикасы)

<https://orcid.org/0009-0003-5638-8788> E-mail: seid-61@mail.ru

САЯСИ РЕПРЕССИЯ ЖЫЛДАРЫНДА ОҢТҮСТІК ӨңІРІНДЕ ҚУҒЫНДАЛҒАН АЛАШОРДАШЫЛ АРЫСТАР

Аңдатпа

Мақалада 1936-1938 саяси қуғын-сүргін жылдарында Оңтүстік Қазақстанда саяси репрессияға ұшыраған алашордашыл тұлғалар К.Терлікбаев пен Ә.Берістемовтың талайлы тағдыры мен қоғамдық қызметі, қуғынға ұшырауы Шымкент қаласы Полиция департаментінің мемлекеттік арнайы архиві материалдары негізінде зерделенеді. Осы тұлғалардың ісіне қатысты құпия құжаттарды ғылыми айналымға енгізудің маңыздылығы тарқата талданып, Алаштың Түркістандағы арқасүйер тұлғаларының тағдырын тереңдете зерттеу мәселесі көтеріледі. Зерттеу жұмысында сонымен бірге аталмыш тұлғаларға қатысты Түркістан облысы қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архивіндегі жеке текті құжаттары да пайдаланылған. Нақтырақ айтқанда, аталған тұлғаларға қатысты арнайы архив қорынан алынған қылмыстық істердегі тергеу хаттамалары, архивтік анықтамалар, сотталушының арыз-өтініштері, т.б. архив материалдары талдау нысанына айналған. Мақалада аталған қайраткерлермен бірге Алаш қозғалысы Түркістан қанатының белсенді мүшелерінің қоғамдық-саяси қызметі де тығыз бірлікте талданады. Оңтүстік өңірдегі саяси қуғын-сүргіннің аймақтық ерекшеліктері жіктеліп, баға беріледі. Кеңестік биліктің қуғындау саясатының себептері мен салдарларын жеке тұлғалардың тағдыры арқылы талдау арқылы сыни тұжырымдар жасалады. Алаш қозғалы қайраткерлері әскери мәселеге баса назар аударғанымен ол мәселеде ұлттық әскери кадрлардың мүлдем аз болуы түйінді мәселеге айналған. Алаш әскери ісінде санаулы мамандардың бірінен саналатын қайраткерлердің ғылыми тұлғаландырылуы зерттеудің басты нәтижесі.

Түйін сөздер: Кеңестік Қазақстан; архив материалдары; саяси қуғын-сүргін; Оңтүстік өңірі; Алаш арыстары; тұлғалар тағдыры.

Alibek Seidehan

Doctor of historical sciences, professor of the
M. Auezov South Kazakhstan University
(Shymkent, Republic of Kazakhstan)

<https://orcid.org/0009-0003-5638-8788> E-mail: seid-61@mail.ru

PERSECUTION OF PROMINENT FIGURES OF "ALASH-ORDA" IN THE SOUTHERN REGION DURING THE YEARS OF POLITICAL REPRESSION

Abstract

This article examines the life trajectories, public activities, and political persecution of the prominent Alash figures **K. Terlikbayev** and **A. Beristemov**, who became victims of the political repressions carried out in Southern Kazakhstan during the period of 1936–1938. The study is based primarily on documentary evidence preserved in the State Special Archive of the Police Department of Shymkent. Particular emphasis is placed on the scholarly significance of introducing previously classified archival records related to these individuals into academic circulation, while highlighting

the necessity of further in-depth research into the fate and historical legacy of the leading representatives of the Alash movement in Turkestan. In addition, the research incorporates personal archival documents housed in the State Archive of the Socio-Political History of the Turkestan Region. Specifically, the study provides a critical analysis of investigation protocols contained in criminal case files, archival certificates, petitions submitted by the accused, and other archival materials obtained from the special archive. These sources are systematically examined to reconstruct the circumstances surrounding the political persecution of the individuals concerned and to assess their historical significance within the broader context of Soviet political repression. More specifically, the investigation protocols in criminal cases, archival references, defendants' statements, etc., taken from the special archive fund regarding the mentioned individuals, have become the object of analysis of archival materials. The article analyzes the socio-political activities of the active members of the Turkestan wing of the Alash movement, along with the mentioned figures, in close unity. The regional features of political repression in the southern region are classified and assessed. Critical conclusions are drawn by analyzing the causes and consequences of the Soviet regime's policy of repression through the fate of individuals. Although the Alash movement's figures paid special attention to the military issue, the absolute lack of national military personnel in this area became a key issue. The main result of the study is the scientific personification of figures who are considered one of the few specialists in the Alash military.

Keywords: Soviet Kazakhstan; Archival Sources; Political Repression; Southern Kazakhstan Region; Representatives of the Alash Orda Movement; The Fate of Historical Figures

Алибек Сейдехан

Доктор исторических наук, профессор

Южно-Казахстанского университета имени М.Ауезова

(Шымкент, Республика Казахстан)

<https://orcid.org/0009-0003-5638-8788> E-mail: seid-61@mail.ru

ПРЕСЛЕДОВАНИЕ ВИДНЫХ ДЕЯТЕЛЕЙ «АЛАШ-ОРДЫ» В ЮЖНОМ РЕГИОНЕ В ГОДЫ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ

Аннотация

В статье на основе материалов государственного специального архива управления полиции Шымкента, исследуется судьба и общественная деятельность членов «Алашорды» К. Терликбаева и А. Беристемова, подвергшихся политическим репрессиям в Южном Казахстане в 1936-1938 годах. Подробно анализируется и углубленно изучается судьба сторонников «Алашорды» в Туркестане и внесены в научное обращение содержания секретных документов, касающиеся этих личностей. В исследовании также использовались личные документы из государственного архива общественно-политической истории Туркестанской области. В частности, анализировались и оценивались протоколы следствия по уголовным делам, архивные справки, показания обвиняемых и другие архивные материалы, полученные из специального архивного фонда, касающиеся этих лиц.

Ключевые слова: Советский Казахстан; архивные материалы; политические репрессии; Южный регион; сторонники Алашорды; судьбы личностей В частности, объектом анализа архивных материалов стали протоколы следствия по уголовным делам, архивные справки, показания обвиняемых и другие документы из специального архивного фонда, касающиеся упомянутых лиц. В статье в тесной взаимосвязи анализируется общественно-политическая деятельность активных участников туркестанского крыла движения «Алаш» и упомянутых деятелей. Также классифицируются и оцениваются региональные особенности политических репрессий на юге страны. Важные выводы сделаны на основе анализа причин и последствий репрессивной политики советского режима через призму судеб конкретных людей. Хотя деятели движения «Алаш» уделяли особое внимание военному вопросу, ключевой проблемой стало полное отсутствие национальных военных кадров в этой сфере. Главным

результатом исследования является научная реконструкция личностей тех деятелей, которые считаются одними из немногих специалистов в военной сфере движения «Алаш».

Ключевые слова: Советский Казахстан; архивные материалы; политические репрессии; Южный регион; сторонники Алашорды; судьбы личностей.

Alibek Seidehan

Тарих Билimleri Доктору, Професör
М. Аuezov Yükseköğretim Kurumu
(Çimkent, Kazakistan Cumhuriyeti)

<https://orcid.org/0009-0003-5638-8788> E-mail: seid-61@mail.ru

**SIYASI BASKI YILLARINDA GÜNEY BÖLGESİNDE "ALAŞ-ORDA" NIN ÖNDE
GELEN İSİMLERİNE YÖNELİK ZULÜM**

Özet

Makale, Çimkent Polis Departmanı Devlet Özel Arşivi'ndeki belgelere dayanarak, 1936-1938 yıllarındaki siyasi baskı döneminde Güney Kazakistan'da siyasi baskıya maruz kalan Alaş destekçileri K. Terlikbayev ve A. Beristemov'un akıbetini ve kamusal faaliyetlerini incelemektedir. Bu şahısların davalarına ilişkin gizli belgelerin bilimsel literatüre kazandırılmasının önemi ayrıntılı bir şekilde ele alınmakta ve Türkistan'daki Alaş destekçilerinin akıbetinin derinlemesine incelenmesi gerekliliği üzerinde durulmaktadır. Araştırmada ayrıca, söz konusu şahıslarla ilgili olarak Türkistan Bölgesi Sosyal ve Siyasi Tarih Devlet Arşivi'nde bulunan kişisel belgelerden de yararlanılmıştır. Daha spesifik olarak, söz konusu şahıslara ilişkin özel arşiv fonundan alınan ceza davası soruşturma tutanakları, arşiv belgeleri, sanık ifadeleri vb. materyaller, arşiv belgeleri üzerinden yapılan analizlerin konusunu oluşturmaktadır. Makale, söz konusu şahsiyetlerle birlikte Alaş hareketinin Türkistan kanadının aktif üyelerinin sosyo-politik faaliyetlerini bir bütünlük içinde ele alarak analiz etmektedir. Ayrıca, güney bölgesindeki siyasi baskıların bölgesel özellikleri sınıflandırılmakta ve değerlendirilmektedir. Sovyet rejiminin baskı politikasının nedenleri ve sonuçları, bireylerin yaşadıkları üzerinden analiz edilerek önemli çıkarımlar yapılmaktadır. Alaş hareketi mensupları askeri meselelere özel bir önem vermiş olsalar da, bu alanda ulusal askeri personelin hiç bulunmaması temel bir sorun teşkil etmiştir. Çalışmanın başlıca sonucu, Alaş ordusunun az sayıdaki uzmanı arasında kabul edilen şahsiyetlerin bilimsel bir bakış açısıyla ele alınıp kimliklerinin ortaya konulmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Sovyet Kazakistanı; arşiv belgeleri; siyasi baskı; Güney bölgesi; Alaş Aslanları; bireylerin akıbeti.

Кіріспе.

Түркістандағы Алаш қозғалысы, Алаш қайраткерлерімен етене байланыста болған Оңтүстіктің орны бөлек тұлғаларының талайлы тағдыры – тың да түйткілді тақырыптардың бірі. Қалай дегенде де, Түркістан өлкесіндегі Алаш қозғалысын қолдаушы арыстардың тарихи өмірбаяны тереңдікте зерттеуді қажет ететіні анық. Бүгінгі күнге дейін Алаш партиясына мүше және мүдделес болған 300-ден астам тұлғалардың есімдері анықталып, тиісінше түрлі зерттеулерге арқау болып отырғаны белгілі. Бұл тарапта Алаштың тұғырлы тұлғаларының басын қосқан жалпықазақ және Сырдария облысы қазақтарының съездеріне Оңтүстік өңірінен М. Байзақов, С. Өтегенов, С. Алдабергенов сынды бірді-екілі тұлғалардың мүше ретінде қатысқанын білеміз.

Аталған Алаш азаматтарының ішінде бұрын-соңды зерделене қоймаған, Оңтүстік өңірінде Алаш идеясын насихаттап, ұлт ертеңі үшін қызмет еткен тарихи тұлғалардың бірі Серікқұл Алдабергенов болатын. Тарих ғылымдарының докторы, белгілі ғалым Х. Тұрсұн мен А. Қабылдың зерттеулеріне сүйенсек, С. Алдабергенов уездік атқару комитетіндегі қызметінен босатылған кезеңде, Шиеліде Уақытша үкіметтің комиссары болып еңбек еткен Б. Аралбаевтың шақыртуымен Сырдария облысы қазақтарының атынан Орынбордағы Алаш

Орда съезіне делегат ретінде ұсынылып, Түркістан уезінің өзге де өкілдері Имамберді Ержігітов және Мәуленкүл Байзақовпен бірге Орынборға барады. Осы тарихи сапарында ол Сырдария облысынан барған Мұстафа Шоқаймен кездескен екен.

Кейіннен делегаттардың өтініші бойынша Сырдария облысының Алаш Ордаға қосылу мәселесін шешу мақсатында Түркістан қаласында арнайы қазақ съезі шақырылғанымен, С. Алдабергенов сүзек ауруымен сырқаттануына байланысты бұл жиынға бара алмайды. Сонымен қатар Х. Тұрсұн «Серікүл Алдабергеновтің Алаштық идеядан басталып, ауа көшумен аяқталған қызметінің архивтік деректері» атты осы елеулі еңбегінде 1917 жылдың 5-13 желтоқсанында Орынбор қаласында өткен Жалпы қазақ-қырғыз съезіне Сырдария облысынан С. Алдабергеновтің те қатысып, Алаш автономиясын жариялау туралы мәселеге дауыс беру кезінде делегаттар пікірі екіге жарылғанда оның «Алаш автономиясы күні бүгін ресми түрде жариялансын» деген ұстанымды қолдап, табандылық танытқанын архив құжаттарына сүйеніп, тарқата талдап жазады [1, 393-394].

Бұл тұлғалардың талайлы тағдыры азды-көпті ғылыми еңбектерге өзек болғаны да көпке аян. Десек те, Алашорда санатында болса да атаусыз қалған, сол себептен саяси сүргінге ұшыраған, бұрын-соңды өмір жолы мен қайраткерлік қызметі мүлдем зерттелінбеген атпал азаматтар әлі де аз емес. Солардың санатына 1900 жылы Батыс Қазақстан облысының Лбищенск ауданының Дуана ауылында дүниеге келген Алашорда офицері Керей Терлікбаевты да қосуға болады.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысында деректік негізі ретінде аталмыш тұлғаларға қатысты құпия тергеу құжаттары, өңірлік архивтегі жеке текті құжаттар кеңінен пайдаланылды. Саяси репрессия жылдарында Оңтүстік өңірінде қуғындалған Алаш арыстары турасындағы тың деректер арқылы зерттеу барысында саралау, талдау, жүйелеу, салыстыру әдістері қолданылды.

Талқылау мен нәтижелер.

Жалпы Керей Терлікбаев 1900 жылы 3 мамырда Орал облысы, Жымпиты уезі, Дауын болысының №2 ауылында дүниеге келген. Терлікбаев Тұрыш атты жалданбалы кедей батрырақтың ұлы. Әкесі қайтыс болғанға дейін үнемі қара жұмыспен күн көріп, ауқатты қазақтарға маусымдық жұмыстарға жалданып жан бағыпты. Кәмелеттік жасқа жеткенше кісі есігінде жүріп отбасын асырауға септесіп, жоғарыда айтылған Дауын болысында тіршілік етеді.

7 жасқа дейін ата-анасының тәрбиесінде болған К. Терлікбаев сол тұста мұсылман мектебіне 1 жыл ескіше діни білім алады да, 8 жасында Халық ағарту министрлігінің қарамағындағы «Қарасу-Шалқар» ауылдық орыс-түзем мектебіне қазына есебінен тегін қабылданады. Бұл білім ордасында тура 6 жыл оқып, мектепті үздік бітіргеннен кейін, 1915 жылы Оралдағы қазақ ерлер гимназиясының 2-класына емтихан тапсырып түседі. Онда 1917 жылға дейін білім алып, 1917 жылы ақпан төңкерісі кезіндегі алмағайып кезеңде оқудан уақытша қол үзіп, қырдағы ауылына қайтып кетеді.

Зерделі жас К. Терлікбаев өміріндегі түбегейлі бетбұрыс 1917 жылдың мамыр айының орта шенінде басталып, оны аймақтағы Алаш-Орда үкіметі «интеллигенттік күш» ретінде мобилизациялап әскерге шақырады да, алдымен Ойылдағы Алаш-Орда үкіметінің әскери училищесіне оқуға жібереді. Офицер шенін алады.

Қоғамдық-саяси жұмыстарға белсене араласқан Алаш арысы мұнан кейінгі өмірі мен қызметін 1925 жылы Алматы қаласында өз қолымен толтырған өмірбаянындабылайша баяндайды:

«... Содан 1-ші Алаш территориялық полкінің взвод командирі болып тағайындалдым да, бұл полкте 1918 жылға дейін қызмет еттім. 1919 жылдың басында, қызыл әскерлер Орал қаласын алған кезде, мен үйіме қашып кеттім.

Ауылдан Қызыл Армия қатарына өз еркіммен өтіп, 9-ші Орталық армияның 21-ші дивизиясы, 1-ші атты бригадасының 1-ші Кавполкіне эскадронының комвзводы болып тағайындалдым. Біраз уақыттан кейін эскадрон командирі шеніне жоғарылап, ең соңында

Кавказ дивизионының командирі болдым. Осы бөліммен бірге Деникин бандаларына қарсы Батыс майданға жіберіліп, онда 1920 жылдың 14 сәуіріне дейін қызмет еттім.

1920 жылы жарақатыма және ауруыма байланысты екі айлық демалыс алып, Орынборға келдім. Орынборда жүрген сол жылдарда, нақтырақ айтсам, 1920 жылы 27 қыркүйекте партия (РКП(б)) қатарына қабылдандым да, бұл қалада 1921 жылдың қаңтарына дейін жұмыс істедім. Қаңтар айында 15 күндік демалыс алып, Түркістан Республикасына аттандым. Түркістанға келгеннен кейін ТүркОАК (Түркістан Орталық Атқару Комитеті), Орталық Комитет және Түркфронттың өтініші бойынша Түркістан әскерлеріне қалдырылып, Түркфронт штабы жанындағы резервтің комэскадроны болып осында тұрақтап қалдым.

1921 жылдың сәуір айында Түркфронт басшылығы тарапынан Жетісу әскери комиссариатының қарамағына жіберіліп, 58-ші Түркістан қазақ атты әскер полкінің командирі болып Алматыда қызмет еттім»[2,18-19]. Осы жазбалардың өзі-ақ руы табын, Батыс Қазақстан өңірінің тумасы К. Терлікбаевтың Алаш әскерінің офицері болған, 1-ші Алаш территориялық полкінің взвод командирі, атты әскер эскадронын басқарған тарихи тұлға екенінағайтай түседі. Шынында да Алаш атты әскерін басқарғандар мен эскадрон құрамында болған сарбаздар туралы мұрағаттық мәліметтер отандық архивтерде тым аз. Мұндай маңызды архивтік құжаттардың дені Ресей архивтерінде сақталған. Мысалы Ресей мемлекеттік әскери архивінен алынған мына бір құжатта Алаш далалық атты әскер полкі жігіттерінің есімдік тізімі келесідей ретпен беріліпті:

1-ші эскадрон

1. Кеукин Жүдібай
2. Шелдібаев Оралбек
3. Битокин Ғали
4. Найманбаев Әбілмәжін
5. Тынымов Омышкан
6. Ыбыраев Дініслам
7. Сыбамбаев Исабек

2-ші эскадрон

8. Бижанов Маралбай
9. Сарымсақов Садық
10. Садықов Ахмет
11. Бердебаев Ыбрай
12. Набиев Дүйсеке
13. Бердібеков Жұмардин

3-ші эскадрон

14. Елембаев Омарбек
15. Кангүлинов Ахметжан
16. Игембаев Қабдулла
17. Балтабаев Жексембай
18. Шақсалыков Кенже
19. Құттыбаев Қапамбай

4-ші эскадрон

20. Алпыспаев Сақитан
21. Әміров Қасымбек
22. Дүтпаев Мұхтар
23. Оразбаев Қасан
24. Асылбеков Шойымбай
25. Қолдыбаев Шотпай

26. Касымбеков Кенжеғали [3,123]. Олай болса, И. Терлікбаев басқарған Алаш эскадроны жайлы маңызы бөлек архивтік мәліметтер де таяу болашақта тиісінше талданып, ұлт тарихының белгісіз тұстары ғылыми айналымға түсуі тиіс.

Ал 1921 жылдың тамыз айында ол Ферғанаға басмашыларға қарсы майданға жіберіліп, ол жерде 1922 жылдың қаңтар айына дейін қызмет етеді. 1922 жылдың қаңтарында әскер қатарынан босатылып, Сырдария облыстық әскери комиссариатының қарамағына өтіп, есепке тұру үшін Ташкентке келеді. Сонан соң Еңбек халық комиссариаты жолдамасымен Наркомземге іс жүргізуші лауазымына бекітілгенімен, шамамен бір айдан кейін Турцик және Наркомзем президиумымен жер реформасын жүргізу үшін Жетісуға іссапарға аттанады. Пішпекке келгеннен кейін мені Жетісу облыстық жер бөлімі (Облзу) жанындағы өз бетімен қоныстанушылардың қоныстарын көшіру жөніндегі «үштікке» (тройка) төраға етіп тағайындалады.

1923 жылы наурыз айында Пішпек уезі РКП(б) уездік комитетінде жұмыс жүргізіп, сәуір айынан маусым айына дейін жер реформасы бойынша жұмыс жүргізеді. Ал жер реформасы аяқталғаннан кейін біршама уақыт «Қосшы» одағында, кейіннен бір жылдай үзіліспен уездік милицияның бастығы қызметінде болады. Осы жылдарда Жетісу облыстық комитеті оны саяси сауаты төмен, маркстік білімі жоқ болса да, газет-журналдарды үзбей оқитын, бұрын-соңды сот пен тергеуде болмаған саналы азамат ретінде сан мәрте оң мінездеме береді.

Бұл тарапта К. Терлікбаевқа тағылылған айыптардың негізсіз екендігін арнайы архив құжаттарын жіті қарай отырып көз жеткізуге болады. Айталық, Түлкібас аудандық НКВД қызметкері Шестериковтің атына жазған түсініктеме хатында куәгер, аудандық комитет хатшысы Коломейцев ақиқаттан гөрі жаласы басым жазбасында:

«...1935 жылдың қараша айының соңында маған Терлікбаев есімді азамат келіп, оңаша сөйлесуді талап етті. Сол сәтте менің жұмыс кабинетімде менімен бірге отыратын Яловой, Ткаченко және Әмірбаев болған еді. Олар кейін қызмет барысына байланысты көрші бөлмеге ауысты. Анығы сол, сол сәтте Терлікбаев өзін агрессивті түрде ұстап, балағат сөздер айта отырып: «Сен аудандық комитеттің хатшысы болғандықтан, болашағы жоқ большевиктік биліктің бір тізгіні қолыңда тұрғандықтан мені дәл қазір НКВД органдарына тапсырып, тұтқындату сенің қолыңда тұрғаны анық. Сендер белсенділерді жаппай партиядан шығарып жатырсыңдар, зияны жоқ зиялының, маңызды маманның бәрін «жау» қатарына қосып, алдағы уақытта кіммен жұмыс істемексіңдер? Сен менің түбіме жеттің, енді мен де сені құртамын. Егер мен тірі қалмасам, сен де өмір сүрмейсің, Терлікбаевтың кім екенін әлі көресің!» [4, 1], - деп кешегі Түкістандағы Алаш қозғалысының белді мүшесін коммунистік қоғамға жат элемент ретінде көрсетуге барын салып, кінәсіз айыптайды. Расымен де 1936 жылғы 26 қаңтарда Ванновка ауылында (қазіргі Түркістан облысы, Тұрар Рысқұлов ауданының орталығы, Тұрар Рысқұлов ауылы) НКВД-ның аудандық бөлімінің тарапынан басталған бұл қудалау XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы Оңтүстік өңіріндегі саяси репрессияның жазалау-қуғындау шараларына ең алдымен Алаш арыстарының алдымен іліккенін айғақтай түседі.

Яғни осы жаладан соң жазықсыз жазалы болған К. Терлікбаев НКВД аудандық бөлімі бастығының өкіміне сәйкес, тергеуге конвоймен жеткізіледі. Бұл тұста да күмән тудыратын құжат көп. Мысалы, арнайы орган мәліметтеріне ден қойсақ, айдауылмен абақтыға жабылмай тұрып оны НКВД-ға сан мәрте шақыртса да, күннің жауын-шашынды, жердің лайсаң екенін алға тартқан Терлікбаев көшеде пимамен жүре алмайтынын жеткізіп, белгілінген мерзімде тергеуге қатысудан тайсақтапты. Акт құрастырушының жазуынша, К. Терлікбаевқа екінші мәрте тергеуге бару туралы талап қойылған кезде де ол өз алдыңғы уәжін қайталап, келуден үзілді-кесілді бас тартқан және осы барыста балағат сөздер айтқан. Аталған құқық бұзушылық пен бағынбаушылық фактісі НКВД аудандық бөлімінің баяндалып, ресми актіге тіркелген. Біздіңше, бұл актіде ақиқаттан алшақтық басым. Жаппай жазалауды жоспарлы түрде жүзеге асырған НКВД органының тергеуге екі рет келмеген күдіктіге, РСФСР Қылмыстық кодексінің 58-10 бабы (контрреволюциялық үгіт-насихат және үгіттеу) және 169-бабының 2-бөлігі (алаяқтық) бойынша айыпталған азаматқа бір-екі ай көлемінде еш шара қолданбай, қол қусырып отырғаны таң қалдырады. Демек, мұны маңызы жоқ мұрағат құжаттарының қатарына қоса отырып, қолдан жасалған қосымша айыптың

дәлелсіз екенін, жасанды істегі актінің Алаш қайраткерін тұтқындау үшін ғана түзілгенін баса айтуға тиіспіз. Солай бола тұра Терлікбаев ісіндеі бұра тартудың ақ-қарасы ажыратылмай, бұйрыққа сәйкес тұтқынды НКВД-ның тергеу түрмесінен Алматы абақтысына ауыстыру, содан кейін алғашқы этаппен Шымкент қаласындағы Оңтүстік Қазақстан облыстық Ішкі істер халық комиссариаты басқармасының (УНКВД) қарамағына жөнелтуге шешім етілген [5, 4]. Яғни, Мемлекеттік қауіпсіздік басқармасының бастығы Михеевтің қолы қойылған осынау құжат Терлікбаев тағдырының қақпақылға түсіп, сталиндік жазалау машинасының «Алаш ісін» Оңтүстікте қатаң қолға алып, кезінде кешірім етілген қайраткерлерді қуғындау үдерісінің «үлкен террор» басталмай тұрып-ақ белең алғандығын анық байқатады.

Анығы сол, осы өмірбаян жазылғаннан 10 жыл өткен соң, нақтырағы 1936 жылы Терлікбаев өмірінде тағы да сын-сынақтар басталып, партиялық құжаттарды тексеру барысында 1925 жылдан бастап БК(б)П мүшелігінде болған Түлкібас МТС-інің бұрынғы директоры Керей Терлікбаев партиядан шығарылады. НКВД органдарының індете зерттеуінше бұрын да партия қатарынан бір мәрте аластатылған саяси сенімсіз тұлға, «халық жауы» Терлікбаев сол жылдарда билікті адастырып, алдау жолымен партия қатарындағы мүшелігін қалпына келтіруге қол жеткізген екен. Былайша айтқанда, 1920 жылы К. Терлікбаев Орынбор Төтенше комиссиясымен (ЧК) ақгвардияшы ретінде тұтқындалып, кейін одан қашып шығып, Ташкентке келген соң соған қарамастан, 1926 жылы Алматы қаласында партия қатарына қайтадан өткен.

Ең басты айыптың біріне келсек, К. Терлікбаев 1918 жылдан 1920 жылға дейін Алашорда әскерінде екі жыл қызмет еткенін, Лбищенск және басқа да елді мекендердің түбінде Қызыл Армия бөлімшелеріне қарсы ұрыстарға белсенді түрде қатысқанын жасырып қалыпты [6, 2].

Жалпы офицерлік мектепті бітіріп, хорунжий шенін алған, 1919 жылдың мамыр айында Алашорда үкіметінің мүшесі Қожаровпен бірге оқ-дәрі алу мақсатында Орынбор қаласына, генерал Дутовқа іссапармен жіберілген, осы операцияны сәтті жүзеге асырғаны үшін марапатталып, сенімді әрі берілген офицер ретінде Алашорда үкіметі мүшелерінің арнайы күзетіне бекітілген азаматты қуғындау ісіндегі құжаттар екі томды құрайды.

1934 жылдан бастап Түлкібас МТС-інің директоры қызметін атқару барысында жүйелі түрде ішімдікке салынғаны, сондай-ақ мекеме есебінен 6 756 рубль көлемінде қаржы ысырап еткені, 1935 жылы бұрынғы алашордашы Кетегеновпен контрреволюциялық сипаттағы келіссөздер жүргізгені анықталады.

Негізінен Алашордаға қатыстылығы үшін саяси сүргінге ілінген тұлғаға Түлкібастағы МТС-ті басқарған жылдарындағы табыстарын сырып қойып, қызметіне қатысты дәлелсіз айыптарды қылмыстық істің бірінші томында егжей-тегжейлі жазыпты. Тарқатып айтар болсақ, ауыл шаруашылығын ұжымдастыру мен мемлекеттік мүлікті басқару барысында орын алған келеңсіздіктер мен салғырттық фактілері анықталып, Терлікбаевтың «теріс әрекеттері» республикалық және аймақтық кеңестік баспасөзде де жарық көріпті. Яғни істің қозғалуына 1935 жылғы 9 желтоқсанда «Казахстанская правда» газетінде жарық көрген «Комбайнды қар басты» атты сыни мақала негіз болған. Ол жалалы материалда Түлкібас машина-трактор станциясында (МТС) комбайндар мен барлық дерлік ауыл шаруашылығы құрал-саймандары ашық аспан астында, қар астында қалдырылғаны, комбайндарға арналған бастырманың құрылысы 1934 жылы басталғанымен, барлық мүмкіндіктердің болуына қарамастан, Түлкібас МТС-інің бұрынғы директоры Терлікбаевтың салғырттығынан шатыры жабылмай, аяқсыз қалғаны, 1935 жылы басталған жатақхана құрылысына 30 000 рубль көлемінде қаражат жұмсалғанына қарамастан, нысан аяқталмағаны, құрылыс жұмыстары жоспардан тыс тәртіппен жүргізіліп, мемлекеттік бюджеттен тыс, МТС-тің ішкі ресурстары есебінен қаржыландырылғаны, қорыта айтқанда, бұл қаражатты директор Терлікбаев өз бетінше жұмсағандығы аталмыш басылмадағы сыни мақалаға өзек болыпты. Анықталған заң бұзушылықтар мен материалдық шығындар негізінде учаскелік инспектор МТС директоры Терлікбаевқа қатысты жинақталған 7 парақтан тұратын айыптау материалдарын іс жүргізуге

қосу үшін Түлкібас аудандық НКВД бастығына жолдайды [7, 11]. Бұл дерек XX ғасырдың 30-жылдарындағы Кеңестік Қазақстандағы шаруашылық басқару жүйесіндегі әкімшілік-әміршілдік бақылаудың кез келген табысты жұмыс жүргізген қызметкерді тығырыққа тіреп, жалған куәгерлер арқылы жауапқа тартудың оңай жолын тапқандығын толық түйсіндіріп береді.

Одан тыс сол жылдарда Түлкібас машина-трактор станциясында (МТС) орын алған лауазымдық өкілеттіктерді асыра пайдалану, мемлекеттік және колхоз қаражатын жымқыру, сондай-ақ ұлттық белгілері бойынша кадр саясатын бұрмалау фактілері бойынша да лауазымды тұлға К. Терлікбаев айыпты деп табылып, оны МТС аппаратына қазақ ұлтының өкілдерін жұмысқа қабылдаудан бас тартып, олардың біліктілігінің жоқтығын алға тартқаны айтылады. Біздіңше, жалындаған жастық шағын Алаш мұратына арнаған азаматтың тергеу хаттамасында жазылғандай, «маған жергілікті ұлтшылдықты айып ретінде тақпас үшін қазақтарды жұмысқа алмаймын» деген уәжі қисынға келмейді. Сол себептен де оның қаржылық жымқырулар және махинацияларды жүзеге асырып, «Голощекин» атындағы колхозда тракторшылардың еңбегіне ақы төлеу үшін чек бойынша алынған 1000 сом қаражатты иемденуі, «Шұқырбұлақ» колхозының есепшісі Нығматуллиннен МТС-пен есептесу үшін қолма-қол қабылдап, кассаға өткізбеген 250 сом ақшаны жеке басына пайдалануы, «Шұқырбұлақ» колхозынан қарызды өтеу есебінен алынған 175 сомды құрайтын ет өнімдерін заңсыз иемденуі, т.б. сипаттағы жалалар сенімсіздік тудырады. Демек, тергеу материалдарына сәйкес, 1917 жылы «контрреволюциялық Алашорда партиясының қатарына өтті» деген айып тағылған, оны куәгерлер Сәрсен Әуезов пен Әлмұхамед Есалиндер растаған тұлғаның өз биігінен төмендеп, ішімдікке салынуы, жұбайын ұрып-соғуы, тұлғаға лайықсыз мінез-құлық көрсетуі тіпті иландырмайды. Ең сорақысы, оның 1925 жылдан бастап маскүнемдікке салынғаны, жұмыс орнында жиі жанжал шығарғаны, ақша иемденгені және осы әрекеттері үшін түзеу жұмыстарына тартылып, төрт рет қатаң сөгіс алғанын былай қоғанда, Терлікбаев тергеушілердің дәлелдеуінше, 1934 жылдан бастап директор қызметін атқару барысында кеңестік идеология тұрғысынан «жат элементтермен» байланысып, атап айтқанда, «Азаттық» колхозында жүрген кезінде молда Нигматуллиннің үйінде молдамен бірге арақ ішіпті [8, 262].

Байыптап қарасаңыз, қатардағы партия қызметкерінің молдамен бірге ішімдікке салынуын сипаттау арқылы тергеушілер халықты «азғындаған» дін өкілдерінен аулақ болуға үгіттеп, сол арқылы істі паниисламизммен байланыстырып, қылмысты қоюлатуға қанша тырысқанымен, мұнан ары қарай дәлелді айғақтардың аздығынан бұл мәселені келте қайырады.

Қорыта айтқанда, К. Терлікбаевтің тергеудегі:

«...Мен 1934-1935 жылдар аралығында Оңтүстік Қазақстан облысы, Түлкібас аудандық Машина-трактор станциясының (МТС) директоры қызметін үздіксіз атқардым. Менің басқаруыммен өткен екі жылдық кезеңде өндірістік бағдарламалар мен ауыл шаруашылығы науқандарында ешқандай іркілістер болған жоқ. Тракторларды қысқы күрделі жөндеуден өткізу жоспары мерзімінен бұрын орындалды.

Осы шаруашылық табыстарым үшін мен Оңтүстік Қазақстан облыстық партия комитетінің және Атқару комитетінің Құрмет грамоталарымен, сондай-ақ Жер шаруашылығы халық комиссариатының сыйлықтарымен марапатталдым. Мен басқарған уақытта ауданның материалдық-шаруашылық жағдайы өте ауыр деңгейден жоғары көтеріліп, МТС жұмысы ұйымдастырушылық тұрғыдан нығайтылды.

Аудандағы колхоздар ауқатты шаруашылықтарға айнала бастады. Менің тұсымда мұнай қоймасы, 100 адамдық электр станциясы және ауыл шаруашылығы құралдарына арналған қалқа-бастырмалар салынды. Мен бұл шаруашылықты 1934 жылы қабылдаған кезде бірнеше тұрғын үйден басқа ештеңе болмаған еді, оның үстіне аудандық ұйымдармен арада 600 мың рубль көлемінде дебиторлық және кредиторлық берешектер бар болатын. Менің кезімде ұжымшарлар мемлекеттік міндеттемелерді толық орындап, мүшелері еңбеккүнге 20 кг-ға дейінгі өнім алды.

Алайда, өндірістік маусым аяқталған соң, маған қарсы негізсіз тексерулер жиілеп, партколлегия шешімімен мені БКП(б) қатарынан шығарды. Мен ең алдымен партия мен мемлекет алдында, сондай-ақ кулактармен таптық күресте өз міндетімді адал атқарған шаруашылық басшысы болдым. Менен бұрынғы жетекшілердің (Колесниченко, Котович) жіберген кемшіліктері үшін мен жауапты емеспін...

Сондай-ақ менің «ірі байдың ұлы» болғаным туралы тұжырымдар шындыққа жанаспайды. Мен Лбищенск ауданынан шыққан кедей-батырақтың ұлымын. Менің туған бауырым қазіргі уақытта Батыс Қазақстан облысының ұжымшарында екпінді қызметкер болып табылады және бұл фактіні КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің жанындағы өкіл Исаев растай алады. Әкем өмір бойы байларға жалданып жұмыс істеген, егін жинау және пішен шабу науқандарында маусымдық батырақ болған.

Тағы да қайталап айтамын, мен Алашорда құрамында болған кезеңімді ешқашан жасырған емеспін. Рас, азаматсоғысы жылдарында Орынбор Төтенше комиссиясының (ЧК) қызметкерлерін ұстауға қатысқаным бар. Бірақ тергеушілер бұра тартқандай, Түлкібас МТС-ында (Машина-трактор станциясы) жұмыс істеген кезімде мен маскүнемдіккесалынған жоқпын, дебош жасаған емеспін, ешқандай заңсыздықтар мен ысырапшылыққа жол бермедім. Мұның бәрі шикі өтірік. Қазірдің өзінде тергеуде отырған кезімде сараптама комиссиясының қорытындысы бойынша менің ісім қаралуда.

Колхоздарда ешқандай ақша алған жоқпын. «1 мамыр» колхозында 1000 рубль алғаным туралы айтылса, ол ақшаны бухгалтерге бергенмін. Алайда, бар айыбым, оған чекті өткізгенім туралы қолхат алған жоқпын» [9, 15], - деген жанайқайы жауапсыз қалып, Түркістандағы Алаш қозғалысының айтулы мүшесі кінәсіз жауапқа тартылып кете барады.

Тек еліміз егемендік алған соң, 1990 жылы 14 шілдеде Шымкент облыстық прокуроры, 3-дәрежелі мемлекеттік заң кеңесшісі. В. Шведов тарапынан бекітілген қаулыда Шымкент облыстық прокурорының мемлекет қауіпсіздігі комитетіндегі тергеу істерін бақылау жөніндегі аға көмекшісі Мылтықбаев Терлікбаевтың үстінен РСФСР қылмыс кодексының 58-10, 169 статьясының II-тармағымен айыпталған істі қарап, тағылған айып дәлелденбегендіктен, Мемлекет қауіпсіздігі комитетінің Оңтүстік Қазақстан облысындағы басқармасының 1935 жылғы тамыздың 9-дағы қаулысын бұзып, Терлікбаев Керейдің ісін оның әрекетінде қылмыс белгісі болмағандықтан қысқартуға жібереді. Сондықтан да Керей Терлікбаев тартқан тауқымет арнайы архив материалдары негізінде терең зерделеніп, Оңтүстік өңіріндегі өзге де Алашордашылардың тағдырын шетелдік архив қорлары материалдары, отандық архивтердегі құпия құжаттарын қолжетімді ету арқылы тиісінше жан-жақты іргелі зерттеуге айналдыру бұл тақырыптағы түйткілдері шешуге септесіп қана қоймайды, Алаш арыстарын толық тануға да зор мүмкіндік тудырады.

Ал Алаш қозғалысына қатысып, Алашорданың Оңтүстік бөлімінде елге қызмет еткен елеулі тұлғаның бірі Әлмахан Берістемов болатын. 1906 жылы туған, ұлты қазақ, 1932 жылдан БК(б)П мүшелігіне кандидат Ә. Берістемов тұтқындалғанға дейін «Шәуілдіркұрылыс» мекемесінде жұмысшы, нақтырақ айтқанда, Шәуілдір аудандық тұтынушылар қоғамы қоймасының меңгерушісі болып жұмыс істеген.

1937 жылғы 16 тамыздағы Шәуілдір аудандық партия комитеті №12 бюро мәжілісінің хаттамасымен «халық жауы» ретінде партия қатарынан шығарылған. 1937 жылғы 19 қазанда Ішкі Істер Халық комиссариаты Шәуілдір аудандық бөлімінің органдарымен тұтқындалған ол 1937 жылғы 19 қарашадағы Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша Ішкі Істер Халық комиссариаты басқармасы үштігінің шешімімен контрреволюциялық бүлікшіл ұйымның мүшесі ретінде РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-10-бабы бойынша ату жазасына кесіледі [10, 5].

1957 жылғы 17 шілдедегі Оңтүстік Қазақстан облыстық соты Президиумының қаулысымен Ә. Берістемовке қатысты істегі оның әрекетінде қылмыс құрамының болмауына байланысты сот үкімінің күші жойылады да, Алаштың Оңтүстіктегі мүшесі толық ақталады.

Ал оларға қатысты ашылған қылмыстық іске келсек, 1937 жылғы 29 қыркүйекте Шымкент қаласында Оңтүстік Қазақстан облыстық басқармасы II бөлімінің жедел уәкілі,

мемлекеттік қауіпсіздік сержанты Серікбаев айыпталушыларға қатысты тергеу материалдарын қарастырып, Б. Бейсембаев, Ә. Қуанышбаев, Р. Жабаяев, Т. Сәтімәев, Ә. Берістемәев 1937 жылдың 7 тамызында тобымен тұтқындалған. Жоғарыда аталған тұлғалар РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-бабының 7, 10 және 11-тармақтарында қарастырылған қылмыстарды жасады деп айыпталып, тергеу барысында контрреволюциялық ұлтшылдық ұйымға қатысы барлығы анықталыпты. Осыған байланысты, Шәуілдір ауданындағы №24 ауылдың тумасы, шаруа отбасынан шыққан, қызметкер, сауатты Ә. Берістемәевті «контрреволюциялық-ұлтшылдық ұйымның мүшесі болды, аталған ұйымның тапсырмасы бойынша кооперация жүйесінде зиянкестік әрекеттер жүргізді, сондай-ақ контрреволюциялық мақсатта мемлекет мүлкі мен қаржысын жеке өзі ысырапшылық жасады» [11, 207] деп айыптаған.

Осылайша Шәуілдір аудандық тұтынушылар қоғамының (РайПО) қойма меңгерушісі қызметін атқарған Алашшыл азамат өзі істеген мекемеде тауарлар мен кооперативтік қаражатты жымқыру мен ысырап етуге белсенді түрде қатысқаны, Кеңес өкіметіне қарсы халықтың наразылығын тудыру мақсатында, жалпы сомасы 62501 рубльді құрайтын қаражатты жеке басының мүддесіне жұмсағаны, сонымен қатар, тауарларды негізсіз жоғары бағамен сатып, халықты 15000 рубль көлемінде шығынға батырғаны, ең бастысы ұлтшылдық ұйымға жаңа мүшелер тартып, 50 бай шаруашылығын салық салудан және ет өткізу міндеттемесінен босатқаны үшін үштіктің үкімімен ату жазасына кесіліп, жеке мүлкі тәркіленеді [12,214].

Бұл тарапта онымен бірге сотты болған Б. Бейсенбаев та 1937 жылғы 26 қазанда тергеушімен болған сұрақ-жауапта мынадай куәгерлік етеді:

«Сұрақ: Сіз контрреволюциялық буржуазиялық-ұлтшылдық ұйымға мүше болдыңыз деп айыпталып отырсыз. Өзіңізді кінәлі деп танысыз ба?

Жауап: Иә, мен 1936 жылдың қазан айынан бастап тұтқындалған күніме дейін Оңтүстік Қазақстан облысының Шәуілдір ауданында әрекет еткен контрреволюциялық ұлтшылдық ұйымның мүшесі болғанымды және осы ұйымның нұсқау-тапсырмаларын іске асырғанымды мойындап, өзімді кінәлі деп танымын.

Сұрақ: Сізді бұл контрреволюциялық ұйымға кім, қашан және қандай жағдайда тартты?

Жауап: Бұл контрреволюциялық ұлтшылдық ұйымға мені 1936 жылдың қазан айында Шәуілдірде Жалилов, Елеукенов пен Әбдікәрімәевтер тартты.

Сұрақ: Аталған контрреволюциялық ұйымнан сіз қандай нұсқаулар алдыңыз және бұл тапсырмаларды қалай орындадыңыз?

Жауап: Аталған контрреволюциялық ұйымнан мен кооперация жүйесінде контрреволюциялық-зиянкестік жұмыстарды жүргізу туралы тапсырма алдым. Біздің зиянкестер тобы кооперацияны күйрету және колхозшылар бұқарасының Кеңес өкіметіне деген наразылығын тудыру мақсатында колхозшыларға сатылатын тауарлардың бағасын қолдан өсіру жұмыстарын жүргізді. Осындай жолмен колхозшы-тұтынушыларды 13 000 сом шығынға ұшыратты. Бірінші кезекте дефицит тауарларды біздің контрреволюциялық ұйымның мүшелеріне заңсызбөлуді жүзеге асырдық. Бүкіл жұмыс кезеңіндегі жалпы тауар айналымынан Райпотребсоюзға 25 000 рубль көлемінде зиян келтірілді, бұл қаражат шығын ретінде есептен шығарылды» [13, 237-238].

Осы іспетті қолдан жасалған жасанды айыптармен Ә. Берістемәев те сталиндік террордың құрбаны болып, Оңтүстік өңіріндегі алашордашыл арыстар «үлкен террор» тұсында алдымен атылды, ұзақ мерзімге сотты болып, еңбекпен түзеу лагерьлерінде ауру мен азаптан көз жұмды.

Қорытынды.

Жалпы Алашорда үкіметінің құрылуына, Алаш идеясына Қазақстанның барлық өңірлерінен үндес, ниеттес жандар көп болды. Алаш партиясының тыныс-тіршілігін қолдап, алыстан болса да өзінің ойын түрлі іс-әрекеттері арқылы білдіріп жатты. Кейбіреулері қолына қалам алып баспасөз беттерінде маңызды мақалалар жазса, кейбіреулері

Алашорданы бастаған тірек тұлғалардың іс-қимылына көмек қолын созып отырды, кейбіреулері жұртты Алаш партиясының жолына ұйыстыруға үгіт-насихаттарымен болса да өзіндік жәрдемін аямады. Сол іспеттес Оңтүстік өңірінде көптеген азаматтардың Алашордаға қатысы бар екенін сеземіз. Бірақ, олардың көбінің кім екенін атын атап, түсін түстеп біле бермейміз. Осы ғылыми мақаламызда Батыс Қазақстан жерінде туғанымен, Оңтүстік Қазақстанда қызмет етіп, Алашорда үкіметін қуаттап, өзінің бір кісілік еңбегін аямаған Керей Терлікбаев пен Оңтүстік өңірінің тумасы, Алаш идеясына қолдау білдірген Әлмахан Берістемовтің қым-қиғаш ғұмыры жайында жазылып отыр.

Елдің ертеңін, ұлт болашағын тереңнен ойлаған жандардың Алаш партиясының құрылып, Алашорда үкіметінің орнауын арман еткені, әрбір іс-әрекеттерінен көрініс беріп отырады. Бұл екі тұлғаның да кейінгі өмірінде Алашорда үкіметін жақтағаны қуғын-сүргінге түсіреді. Оны архив құжаттары арқылы нақты айғақтап көрсетуге болады. Бүгінгі егеменді елімізде іздеусіз, сұраусыз қалған қуғын-сүргін құрбандары мен Алашорда үкіметіне тілектестік білдірген тұлғаларымызды архив беттерінен парақтап табуға тиіспіз. Тіпті, олардың әлі күнге ақтамалғандары да бар. Солардың тарих қойнауынан аршып алып, ақ-қарасын анықтап, ұрпақ алдында ақтау – барлық жанның міндеті деп есептеуге тиіс.

Тарихшылар болмаса, былайғы жұрт біле бермейтін К.Терлікбаев пен Ә.Берістемовтің архивтегі құжаттары арқылы өмірін зерттей отырып, басқа да өңірлердегі Алаштықтардың қолдаушысы болған, халыққа қызмет еткен тұлғалар толығымен зерттелсе, оларды ұрпақ таныса екен деген ой бізді тынымсыз іздеуге жетелейді. Тарихты ұрпаққа ұғындыру – бүгінгі біздің басты міндетіміз. Сондықтан да, ел тарихының толықтанып, көмескі, күңгірт тұстарының ақиқаты ашылып, ата-бабаларын ұрпақтары танып-біліп жүрсе, онда біздің еңбегіміздің еш кетпейтіні даусыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Тұрсұн Х. Қабыл А. Серікұл Алдабергеновтің Алаштық идеядан басталып, ауа көшумен аяқталған қызметінің архивтік деректері // Ясауи университетінің хабаршысы, №4. 2022 жыл, 393-394 б.
2. Шымкент қаласы Полиция департаментінің мемлекеттік арнайы архиві (ШҚПДМАА). 6-қор. I-тізімдеме. 6127-іс. Т. 1. П.18-19.
3. Алаш ұлт-азаттық қозғалысын толық ақтау бойынша материалдар. Т. VII. Алаш Орданың Оңтүстік бөлімі. Құжаттар мен материалдар жинағы. Құрастырушылар: Х. Тұрсын, Р. Хазретәліқызы, Р.А. Арслонзода / Жалпы редакциясын басқарған Е.А. Әбіл. – Алматы: «Нұр», 2024. – 123 б.
4. ШҚПДМАА. 6-қор. I-тізімдеме. 6127-іс. Т. 1. П. 1.
5. ШҚПДМАА. 6-қор. I-тізімдеме. 6127-іс. Т. 1. П.4.
6. ШҚПДМАА. 6-қор. I-тізімдеме. 6127-іс. Т. 1. П. 2.
7. ШҚПДМАА. 6-қор. I-тізімдеме. 6127-іс. Т. 1. П.11.
8. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 11: Борцы за национальную свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана. Сборник документов и материалов. Составители тома: С.А. Касымов, А.Ж. Илияс, К.М. Еримбетова, Ж.У. Кыдыралина, Д.А. Махат, М.М. Козыбаева, К.К. Сарсембина, Б.Р. Шериязданов / Под общ. ред. Е.Т. Карина. – Астана, 2022. С.262.
9. ШҚПДМАА. 6-қор. I-тізімдеме. 6127-іс. Т. 1. П.15.
10. Түркістан облысы қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві (ТОҚСТМА).40-қор. 79а-тізімдеме. 4-іс. П.5.
11. ШҚПДМАА. 6-қор. I-тізімдеме. 879-іс. П. 207.
12. ШҚПДМАА. 6-қор. I-тізімдеме. 879-іс. П. 214.
13. ШҚПДМАА. 6-қор. I-тізімдеме. 879-іс. П. 237-238.

REFERENCE

1. Tursun X. Qabil A. Seriqul Aldabergenovtiñ Alaştıq ideyadan bastalıp, awa köşwmen ayaqталған qızmetiniñ arxivtik derekteri // Yasawı wñiversitetiniñ xabarısı, №4. 2022 jıl, 393-394 b. 2
2. Şımkent qalası Policiya departamentiniñ memlekettik arnayı arxivi (ŞQPDMAA). 6-qor. I-tizimdeme. 6127-is. T. 1. P.18-19.
3. Alaş ult-azattıq qozğalısn tolıq aqtaw boyınşa materialdar. T. VII. Alaş Ordanıñ Oñtüstik bölimi. Qujattar men materialdar jınağı. Qurastırwşılar: X. Tursın, R. Xazretalıqızı, R. A. Arslonzoda / Jalpı redakciyasın basqarğan E.A. Äbil. – Almatı: «Nur», 2024. – 123 b.
4. ŞQPDMAA. 6-qor. I-tizimdeme. 6127-is. T. 1. P. 1.
5. ŞQPDMAA. 6-qor. I-tizimdeme. 6127-is. T. 1. P.4.
6. ŞQPDMAA. 6-qor. I-tizimdeme. 6127-is. T. 1. P. 2.
7. ŞQPDMAA. 6-qor. I-tizimdeme. 6127-is. T. 1. P.11.
8. Sayası qwğın-sürgin qurbandarın tolıq aqtaw jöindegi Memlekettik komissiyanıñ materialdarı (XX ğasırdıñ 20-50 jıldarı) = Materialı Gosudarstvennoy komissii po polnoy reabilitacii jertv političeskix repressiy (20-50 godı XX veka). T. 11: Borcı za nacionalnıy svobodı, nezavisimost i territorialnıy celostnost Kazaxstana. Sbornik dokumentov i materialov. Sostaviteli toma: S.A. Kasımov, A.J. İliyas, K.M. Erımbetova, J.W. Kıdıralına, D.A. Maxat, M.M. Kozıbaeva, K.K. Sarsembına, B.R. Şeriyazdanov / Pod obşç. red. E.T. Karına. – Astana, 2022. S.262.
9. ŞQPDMAA. 6-qor. I-tizimdeme. 6127-is. T. 1. P.15.
10. Türkistan oblısı qoğamdıq-sayası tarixınıñ memlekettik arxivi (TOQSTMA).40-qor. 79a-tizimdeme. 4-is. P.5.
11. ŞQPDMAA. 6-qor. I-tizimdeme. 879-is. P. 207.
12. ŞQPDMAA. 6-qor. I-tizimdeme. 879-is. P. 214.
13. ŞQPDMAA. 6-qor. I-tizimdeme. 879-is. P. 237-238.

Jaynarov Obidjon

Associate Professor at the Chirchik State Pedagogical University
(Chirchik, Uzbekistan)

E-mail: jaynarov.o@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-5317-304X>

**THE NATIONAL COMPOSITION OF THE ASSOCIATION OF ADVOCATES IN
UZBEKISTAN AND ITS CHANGES DURING 1941–1945 (BASED ON THE DOCUMENTS
FROM THE NATIONAL ARCHIVE OF UZBEKISTAN)**

Abstract

This article examines the national composition of lawyers in Uzbekistan during the period of the Second World War, the changes that occurred within the legal profession during these years, and the policy pursued by the Soviet government in this sphere, on the basis of archival documents preserved in the National Archive of Uzbekistan. Particular attention is devoted to the transformation of the social and ethnic structure of the legal community under wartime conditions, including the effects of evacuation processes, mobilization to the front, staff shortages, and the increasing role of centrally directed Soviet administrative policies. The study also analyzes the activities of republican and local judicial institutions, the functioning of bar associations, and the recruitment and redistribution of legal personnel during the war years. In addition, the article explores the relationship between state ideology and the legal profession, revealing how political control and nationality policy influenced the composition and professional opportunities of lawyers in Uzbekistan. By drawing upon previously underutilized archival materials, the research highlights both the continuity and the changes in the Soviet legal system during wartime and demonstrates the broader socio-political processes that affected the legal sphere in Uzbekistan between 1941 and 1945.

Keywords: The Second World War; the Uzbek SSR; national composition; Association of advocates; advocates.

Жайнаров Обиджон

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университетінің доценті
(Чирчик, Ўзбекстан)

E-mail: jaynarov.o@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-5317-304X>

**ЎЗБЕКСТАНДАҒЫ АДВОКАТТАР АССОЦИАЦИЯСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ
ҚҰРАМЫ ЖӘНЕ 1941–1945 ЖЫЛДАР АРАСЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕРІ (ЎЗБЕКСТАН
ҰЛТТЫҚ АРХИВИ ҚҰЖАТТАРЫ НЕГІЗІНДЕ)**

Аңдатпа

Бұл мақалада Ўзбекстан Ұлттық архивы қорларында сақталған архив құжаттары негізінде Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы Ўзбекстан адвокаттарының ұлттық құрамы, осы кезеңде заң саласында орын алған өзгерістер және кеңес үкіметінің аталған саладағы саясаты қарастырылады. Зерттеуде соғыс жағдайындағы заңгерлік қауымдастықтың әлеуметтік және этникалық құрылымының өзгеруіне ерекше назар аударылады. Атап айтқанда, эвакуациялық үдерістердің, майданға жұмылдырудың, кадр тапшылығының және орталықтандырылған кеңестік әкімшілік саясаттың күшеюінің ықпалы талданады. Сонымен қатар, мақалада республикалық және жергілікті сот мекемелерінің қызметі, адвокаттар алқаларының жұмыс істеуі, сондай-ақ соғыс жылдарындағы заң кадрларын қабылдау мен қайта бөлу мәселелері зерттеледі. Бұдан бөлек, мемлекеттік

идеология мен заңгерлік кәсіп арасындағы байланыс ашылып, саяси бақылау мен ұлт саясатының Өзбекстандағы адвокаттардың құрамы мен кәсіби мүмкіндіктеріне қалай әсер еткені көрсетіледі. Бұрын ғылыми айналымға аз тартылған архив материалдарына сүйене отырып, зерттеу соғыс жылдарындағы кеңестік құқық жүйесіндегі сабақтастық пен өзгерістерді, сондай-ақ 1941–1945 жылдары Өзбекстанның құқық саласына ықпал еткен кең ауқымды әлеуметтік-саяси үдерістерді айқындайды. Сонымен бірге, мақалада соғыс кезеңіндегі құқықтық басқару жүйесінің ерекшеліктері мен оның қоғамға ықпалы да жан-жақты сипатталады.

Түйін сөздер: Екінші дүниежүзілік соғыс; Өзбек КСР-і; ұлттық құрам; адвокаттар алқасы; адвокаттар.

Джайнаров Обиджон

доцент Чирчикского государственного педагогического университета

(Чирчик, Узбекистан)

E-mail: jaynarov.o@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-5317-304X>

НАЦИОНАЛЬНЫЙ СОСТАВ КОЛЛЕГИИ АДВОКАТОВ В УЗБЕКИСТАНЕ И ЕГО ИЗМЕНЕНИЯ В 1941–1945 ГОДАХ (НА ОСНОВЕ ДОКУМЕНТОВ НАЦИОНАЛЬНОГО АРХИВА УЗБЕКИСТАНА)

Аннотация

В данной статье рассматриваются национальный состав адвокатов в Узбекистане в годы Второй мировой войны, изменения, произошедшие в юридической сфере в этот период, а также политика советского государства в данной области на основе архивных документов, хранящихся в Национальном архиве Узбекистана. Особое внимание уделяется трансформации социального и этнического состава юридического сообщества в условиях войны, включая влияние эвакуационных процессов, мобилизации на фронт, нехватки кадров и усиления роли централизованной советской административной политики. В исследовании также анализируются деятельность республиканских и местных судебных учреждений, функционирование коллегий адвокатов, а также процессы привлечения и перераспределения юридических кадров в годы войны. Кроме того, в статье рассматривается взаимосвязь между государственной идеологией и юридической профессией, раскрывается влияние политического контроля и национальной политики на состав адвокатов и их профессиональные возможности в Узбекистане. Опираясь на ранее недостаточно изученные архивные материалы, исследование показывает как преемственность, так и изменения в советской правовой системе в военный период, а также демонстрирует более широкие социально-политические процессы, оказавшие влияние на правовую сферу Узбекистана в 1941–1945 годах.

Ключевые слова: Вторая мировая война; Узбекская ССР; национальный состав; коллегия адвокатов; адвокаты.

Jaynarov Obidjon

Çirçik Devlet Pedagoji Üniversitesi Doçenti

(Çirçik, Özbekistan)

E-posta: jaynarov.o@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-5317-304X>

ÖZBEKİSTAN'DA AVUKATLAR BİRLİĞİNİN MİLLÎ YAPISI VE 1941–1945 YILLARINDAKİ DEĞİŞİMLERİ (ÖZBEKİSTAN MİLLÎ ARŞİVİ BELGELERİ ESASINDA)

Özet

Bu makale, National Archive of Uzbekistan arşiv belgelerine dayanarak, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Özbekistan'daki avukatların ulusal yapısını, savaş döneminde hukuk alanında meydana gelen değişimleri ve Sovyet yönetiminin bu alanda izlediği politikaları incelemektedir. Çalışmada özellikle savaş koşulları altında hukuk camiasının sosyal ve etnik yapısında meydana gelen dönüşümler ele alınmaktadır. Bu bağlamda tahliye süreçlerinin, cepheye seferberliğin, personel yetersizliğinin ve merkezi Sovyet idari politikalarının güçlenmesinin hukuk mesleği üzerindeki etkileri ayrıntılı biçimde analiz edilmektedir.

Araştırmada ayrıca cumhuriyet ve yerel yargı kurumlarının faaliyetleri, baroların işleyişi ile savaş yıllarında hukuk personelinin temini ve yeniden dağıtımı konuları değerlendirilmektedir. Bunun yanı sıra devlet ideolojisi ile hukuk mesleği arasındaki ilişki incelenerek, siyasi denetim ve milliyetler politikasının Özbekistan'daki avukatların mesleki fırsatları ve ulusal bileşimi üzerindeki etkisi ortaya konulmaktadır. Daha önce sınırlı ölçüde kullanılan arşiv kaynaklarına dayanan çalışma, 1941–1945 yılları arasında Sovyet hukuk sistemindeki süreklilik ve değişimleri, aynı zamanda Özbekistan'daki hukuk alanını etkileyen daha geniş sosyal ve siyasal süreçleri göstermektedir.

Anahtar kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, Özbek SSC, millî yapı, avukatlar birliği, avukatlar.

Introduction.

The Second World War had a profound impact on all spheres of socio-political and economic life within the republic. In particular, significant transformations took place in the national composition and institutional structure of the advocacy system of the Uzbek SSR. Wartime conditions not only intensified the shortage of qualified legal personnel, but also altered the balance between local and non-local representatives within the legal profession. These processes were closely connected with evacuation campaigns, military mobilization, and the broader кадровая policy pursued by the Soviet authorities during the war years.

According to archival materials, in 1940 the total number of advocates in the Uzbek SSR amounted to 332, while in 1941 this figure increased by 69 persons. The principal reason for such growth was the evacuation of advocates and legal specialists from territories occupied by German troops or located near the front line. Many experienced lawyers from the western regions of the Soviet Union were relocated to Central Asia, including Uzbekistan, where they continued their professional activities within local judicial institutions and bar associations. This process significantly influenced the ethnic composition of the republic's advocacy system and strengthened the position of Russian-speaking specialists within the legal sphere.

At the same time, the number of representatives of Uzbek and other local nationalities within the advocacy system increased by only five persons in comparison with 1940. This limited growth was mainly connected with the recruitment of students from the Tashkent Law Institute into advocacy practice. Despite the Soviet government's official policy of promoting local national cadres, the participation of indigenous representatives in the legal profession remained comparatively low. During this period, local nationalities constituted only 33.5 percent of the total number of advocates functioning in the republic. Such disproportions reflected broader structural inequalities that had developed within the Soviet legal-administrative system long before the war.

One of the principal factors contributing to the reduction in the number of local legal personnel was their mobilization into the ranks of the Red Army. Wartime conscription considerably weakened the already limited representation of local nationalities within advocacy institutions. Archival sources demonstrate that from the Namangan Regional Association alone, three advocates were drafted into military service between July and December 1941. Similarly, from the Fergana Regional Association, eight advocates were mobilized during 1941–1942, while in Andijan Region five advocates joined the front in 1942 [1]. The departure of these specialists created serious difficulties for the functioning of regional legal institutions and increased the workload of the remaining personnel.

The decline became even more visible in 1942. During the first half of the year, the republic had 110 advocates belonging to local nationalities; however, by the second half of 1942 their number had decreased by eleven persons. Consequently, the proportion of local representatives within the advocacy system fell to 30.07 percent. In official reports of the People's Commissariat of Justice of the Uzbek SSR devoted to the activities of advocacy institutions, this situation was directly linked to wartime mobilization policies. One report explicitly stated that "such a decline is occurring annually in connection with conscription into the ranks of the Red Army" [2].

These developments demonstrate that the war not only disrupted the quantitative structure of the advocacy system, but also reshaped its social and national composition. The shortage of local personnel, combined with the influx of evacuated specialists from other Soviet republics, strengthened the centralizing tendencies of the Soviet legal administration. At the same time, wartime conditions revealed the dependence of the Uzbek SSR's legal system on all-Union кадровая resources and highlighted the difficulties of forming a stable national legal intelligentsia under the conditions of war and political control.

Discussion of results

The staffing needs of the Associations of advocates during the war years were largely addressed through the incorporation of evacuated legal personnel from the western regions of the Soviet Union. The mass evacuation caused by the German invasion significantly altered the demographic and professional structure of the legal system in the Uzbek SSR. In many regions, evacuated advocates constituted a considerable proportion, and in some cases even the majority, of practicing legal professionals. According to archival data, in 1942 alone, 28 evacuated advocates were admitted to the Tashkent City Association of advocates. In the Fergana region, out of a total of 55 advocates, 29 were evacuees from other parts of the USSR. Among them, 3 arrived from Leningrad, 7 from Kyiv, 2 from Odessa, and 2 from Chernivtsi, while the remaining 15 advocates were relocated from cities such as Stalino, Dnepropetrovsk, Georgiev, Perovsk, Vitebsk, Krasnodar, Kharkiv, Smolensk, Ostrov, Chernihiv, the Chuvash ASSR, Simferopol, Chişinău, Ordzhonikidze, and Kupyansk. A similar situation was observed in the Andijan region, where in 1942, 26 out of 40 advocates had been evacuated from the western territories of the USSR. According to the resolution of the Presidium of the Tashkent Regional Association dated January 5, 1942, a special "Legal Consultation for Public Sector Services" was established in Tashkent, where 12 advocates were employed, including 10 evacuees from Moscow, Leningrad, and Odessa. Furthermore, as of January 1942, 12 members were admitted to the Namangan Regional Association, of whom 10 were evacuated advocates [3].

Such circumstances could be observed across almost all regions of the republic. One of the principal reasons for this imbalance was the ineffective territorial distribution of evacuated legal personnel by the Soviet authorities. In practice, this policy frequently ignored the ethnic and linguistic composition of the local population. For example, despite the presence of nine advocates at Branch No. 2 of the legal consultation office in the Frunze district of Tashkent, none of them belonged to the Uzbek nationality. This situation created difficulties in communication between advocates and the predominantly Uzbek-speaking population, thereby limiting access to qualified legal assistance for local residents.

The disproportions in the national composition of the advocacy system became particularly evident in the Fergana region. In 1942, the regional Association of advocates consisted of 55 advocates, including only 8 Uzbeks, while the remaining personnel included 11 Russians, 27 Jews, 4 Ukrainians, 2 Tatars, and one representative each of Kazakh, Kyrgyz, and Armenian nationalities [4]. Official inspection reports openly criticized this imbalance. One report stated: "The presented figures clearly demonstrate the insufficient representation of Uzbek nationals within the composition of the advocacy system. This situation has led to the inadequate provision of legal services to the population in the Fergana region, where the overwhelming majority of inhabitants are Uzbeks. Out of the 9 districts in the region, only 4 (Altyaryk – Khasanov, Kaganovich – Khojaev, Tashlak – Fazilova, and Kuibyshev – Pirmukhamedov) had legal consultation offices staffed by Uzbek advocates (3 Uzbeks and 1 representative of Tatar nationality). In the remaining

districts, despite the predominantly Uzbek composition of the population, legal consultations were conducted by advocates of European nationalities. As a result, the legal needs of the local population were not fully met. No efforts were made, nor are currently being made, to train or recruit Uzbek representatives into the Fergana advocacy system” [5].

At the same time, applicants belonging to local nationalities often faced administrative obstacles when attempting to enter the profession. Various bureaucratic restrictions established by the Soviet authorities limited their access to legal employment, regardless of educational background or professional qualifications. Archival materials reveal that between December 1941 and February 1942, 48 citizens submitted applications for employment in the Tashkent City Association, yet many of these applications were rejected. The principal reason for refusal was the absence of permanent residence registration in the city of Tashkent [6]. In reality, such regulations disproportionately affected representatives of local nationalities and rural populations, further reducing their participation within the legal sphere.

Recognizing the growing кадровая crisis within the advocacy system, the Soviet government attempted to address the shortage of qualified personnel during the later stages of the war. In particular, Order No. 64 issued on December 20, 1944, by the People’s Commissar of Justice of the USSR, Konstantin Rychkov, emphasized that in many regions of the Soviet Union — approximately 1,100 districts — the preparation of young legal personnel remained inadequate. The document specifically highlighted that in the Central Asian republics, representatives of local nationalities accounted for only 15–20 percent of the total number of advocates. To remedy this situation, the order prescribed the establishment of six-month training courses for advocacy personnel on an all-Union basis in 1945, with 1,050 candidates scheduled for admission. Of these, 60 advocates were to be trained from the Uzbek SSR [7].

However, the Soviet policy of “nationalization” within the administrative and legal apparatus underwent substantial changes during the war years. In practice, the primary objective was no longer the broad inclusion of local populations into state administration, but rather the adaptation of the state apparatus to local conditions. One of the most visible manifestations of this policy was the organization of Uzbek language courses for employees of European nationality working in government institutions [8, 23]. Consequently, the question of systematically preparing legal personnel from among the indigenous nationalities and promoting them into regional and central institutions gradually lost importance within the priorities of the republican leadership.

The wartime influx of evacuated advocates temporarily strengthened the legal system of the republic, yet this situation proved unstable after the conclusion of the war. Many evacuated specialists returned to their native regions in the western Soviet republics once hostilities ended. As a result, significant staffing shortages emerged in several areas of Uzbekistan. This problem became especially acute in the central cities of the republic. For example, during the first half of 1946, 30 advocates were removed from the Samarkand Regional Association, including 26 who left due to their return to their homelands after the end of the war [9]. Such developments once again exposed the fragile dependence of the Uzbek SSR’s legal system on external кадровая resources.

By the final years of the Second World War, the national composition of the advocacy system continued to vary considerably across regions. In the first half of 1945, the advocacy system of the Andijan region included 24 advocates, among whom there were 9 Uzbeks, 3 Tatars, 8 Jews, and one representative each of Kazakh, Bashkir, Russian, and Armenian nationalities. Thus, representatives of non-local nationalities accounted for 62.5 percent of the total number of advocates in the region [10]. These figures demonstrate that despite official Soviet rhetoric concerning the promotion of indigenous cadres, the legal profession in Uzbekistan during the war years remained predominantly dependent upon specialists relocated from other parts of the Soviet Union.

Conclusion

The Second World War exerted a profound influence on the national composition and institutional development of the advocacy system in the Uzbek SSR. The wartime transformation of the legal sphere reflected broader Soviet nationality and кадровая policies implemented throughout the republic. As a result of the Bolshevik policy of “localization” and “uzbekization,” the

participation of representatives of local nationalities within the advocacy system increased to a certain degree. Nevertheless, this process remained incomplete and inconsistent. A considerable number of local advocates were mobilized into the ranks of the Red Army, which significantly weakened the representation of indigenous personnel within legal institutions. The resulting shortage of specialists was compensated primarily through the relocation and employment of evacuated advocates from the western regions of the Soviet Union.

The influx of evacuated legal personnel temporarily strengthened the operational capacity of the advocacy system, particularly in large urban centers such as Tashkent, Samarkand, and Fergana. Many of these advocates possessed higher legal education, extensive practical experience, and familiarity with Soviet judicial procedures. However, despite their professional qualifications, the majority lacked knowledge of the Uzbek language and local social conditions. This circumstance created numerous practical difficulties in communication with the predominantly Uzbek-speaking population and often limited the accessibility and effectiveness of legal assistance. In several regions, legal consultations were conducted almost entirely by advocates of European nationalities, while the training and recruitment of local legal personnel remained insufficient.

Consequently, the wartime advocacy system in Uzbekistan became characterized by a contradiction between the official Soviet policy of promoting national cadres and the practical dependence on evacuated specialists from other Soviet republics. The developments of 1941–1945 demonstrate that wartime mobilization, evacuation processes, and centralized Soviet administrative policies substantially reshaped the social and national structure of the legal profession in Uzbekistan. At the same time, these processes revealed the persistent structural challenges involved in forming a stable national legal intelligentsia within the framework of the Soviet system.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Миллий архиви (ЎЗМА), Р-904-фонд, 10-рўйхат, 122-иш, 255-варақ.
2. ЎЗМА, Р-904-фонд, 10-рўйхат, 214-иш, 5-варақ.
3. ЎЗМА, Р-904-фонд, 10-рўйхат, 464-иш, 7- варақ.
4. ЎЗМА, Р-904-фонд, 10-рўйхат, 122-иш, 249- варақ.
5. ЎЗМА, Р-904-фонд, 10-рўйхат, 122-иш, 250- варақ.
6. ЎЗМА, Р-904-фонд, 10-рўйхат, 122-иш, 38- варақ.
7. ЎЗМА, Р-904-фонд, 10-рўйхат, 392-иш, 4- варақ.
8. Революция и национальности (“Инқилоб ва миллатлар”), №12, 1931 йил, 23-бет.
9. ЎЗМА, Р-904-фонд, 10-рўйхат, 559-иш, 33- варақ.
10. ЎЗМА, Р-904-фонд, 10-рўйхат, 468-иш, 15-варақ.

REFERENCES

1. O‘zbekiston Milliy arxivi (O‘zMA), R-904-fond, 10-ro‘yxat, 122-ish, 255-varaq.
2. O‘zMA, R-904-fond, 10-ro‘yxat, 214-ish, 5-varoq.
3. O‘zMA, R-904-fond, 10-ro‘yxat, 464-ish, 7- varoq.
4. O‘zMA, R-904-fond, 10-ro‘yxat, 122-ish, 249- varoq.
5. O‘zMA, R-904-fond, 10-ro‘yxat, 122-ish, 250- varoq.
6. O‘zMA, R-904-fond, 10-ro‘yxat, 122-ish, 38- varoq.
7. O‘zMA, R-904-fond, 10-ro‘yxat, 392-ish, 4- varoq.
8. Revolyusiya i nasionalnosti (“Inqilob va millatlar”), №12, 1931 yil, 23-bet.
9. O‘zMA, R-904-fond, 10-ro‘yxat, 559-ish, 33- varoq.
10. O‘zMA, R-904-fond, 10-ro‘yxat, 468-ish, 15-varaq.

Kamoliddinov Farruh

Junior researcher of the Al-Biruni Institute of Oriental Studies,
Uzbekistan Academy of Sciences

Email: kamoliddinov9494@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-8423-7193>

SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITY OF SADRIDDIN AINIY IN THE JADIDIST MOVEMENT

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of the factors that led to the emergence of the Jadidist movement, its role in the development of society, and the main goals and objectives of the Jadids' activities. In particular, the Jadids' views on awakening the nation through enlightenment, introducing modern scientific achievements into the education system, reforming the activities of old-style schools and madrasas, understanding national identity, and elevating socio-political thinking are highlighted. The ideas of renewal that they brought to society through the press, theater, literature, and new-style schools are also analyzed. Also, the work of the representatives of the Bukhara Jadid movement is given special attention, and the issue is approached using the example of one of the prominent representatives of this movement, Sadriddin Aini. His ideas of enlightenment, practical efforts to reform the education system, and ideas about educating the younger generation on the basis of modern knowledge are analyzed on a scientific basis. In particular, Sadriddin Aini's services in organizing and supporting new-method schools, creating educational literature, and updating the content of education are revealed.

Thus, the article sheds light on the historical significance of the Jadids' activities, their role in the process of national revival, and Sadriddin Aini's contribution to the development of the field of education from a scientific and theoretical perspective.

Keywords: Jadid; education; reform; nation; language; era; people; literature; upbringing; era.

Камолиддинов Фаррух

Обу Райхан Беруни атындағы Шығыстану институты

Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының

кіші ғылыми қызметкері

Email: kamoliddinov9494@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-8423-7193>

САДРИДДИН АЙНИДІҢ ЖӘДИДШІЛІК ҚОЗҒАЛЫСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ САЯСИ БЕЛСЕНДІЛІГІ

Аңдатпа

Бұл мақалада жәдитшілдік қозғалысының пайда болуына себеп болған факторлар, оның қоғам дамуындағы рөлі және жәдиттер қызметінің негізгі мақсаттары мен міндеттері жан-жақты талданады. Атап айтқанда, жәдитшілердің ағартушылық арқылы ұлтты ояту, білім беру жүйесіне заманауи ғылыми жетістіктерді енгізу, ескі үлгідегі мектептер мен медреселердің қызметін реформалау, ұлттық бірегейлікті түсіну және әлеуметтік-саяси ойлауды көтеру туралы көзқарастары атап өтіледі. Олардың баспасөз, театр, әдебиет және жаңа үлгідегі мектептер арқылы қоғамға әкелген жаңару идеялары да талданады. Сондай-ақ, Бұхара жәдитшілдік қозғалысы өкілдерінің жұмысына ерекше назар аударылып, мәселеге осы қозғалыстың көрнекті өкілдерінің бірі Садриддин Айнидің мысалы арқылы қарайды. Оның ағартушылық идеялары, білім беру жүйесін реформалау бойынша практикалық күш-

жігері және жас ұрпақты заманауи білім негізінде тәрбиелеу туралы идеялары ғылыми негізде талданады. Атап айтқанда, Садриддин Айнидің жаңа әдісті мектептерді ұйымдастыру және қолдау, оқу әдебиеттерін жасау және білім беру мазмұнын жаңартудағы қызметтері ашылады. Осылайша, мақалада жәдидшілер қызметінің тарихи маңызы, олардың ұлттық жаңғыру процесіндегі рөлі және Садриддин Айнидің білім беру саласын дамытуға қосқан үлесі ғылыми-теориялық тұрғыдан қарастырылады.

Кілт сөздер: жәдид; білім беру; реформа; ұлт; тіл; дәуір; халық; әдебиет; тәрбие; дәуір.

Камолиддинов Фаррух

Младший научный сотрудник

Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни

Академии наук Республики Узбекистан

Email: kamoliddinov9494@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-8423-7193>

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ САДРИДДИНА АЙНОГО В ДВИЖЕНИИ ДЖАДИДОВ

Аннотация

В данной статье представлен всесторонний анализ факторов, приведших к возникновению движения джадидов, его роли в развитии общества, а также основных целей и задач деятельности джадидов. В частности, освещаются взгляды джадидов на пробуждение нации посредством просвещения, внедрение современных научных достижений в систему образования, реформирование деятельности школ и медресе старого образца, понимание национальной идентичности и возвышение социально-политического мышления. Также анализируются идеи обновления, которые они привнесли в общество через прессу, театр, литературу и школы нового образца. Также особое внимание уделяется деятельности представителей Бухарского движения Джадидов, и вопрос рассматривается на примере одного из видных представителей этого движения, Садриддина Айни. Его просветительские идеи, практические усилия по реформированию системы образования и идеи о воспитании молодого поколения на основе современных знаний анализируются на научной основе. В частности, раскрываются заслуги Садриддина Айни в организации и поддержке школ нового метода, создании учебной литературы и обновлении содержания образования.

Таким образом, статья освещает историческое значение деятельности Джадидов, их роль в процессе национального возрождения и вклад Садриддина Айни в развитие сферы образования с научно-теоретической точки зрения.

Ключевые слова: Джадиды; образование; реформа; нация; язык; эпоха; народ; литература; воспитание; эпоха.

Kamoliddinov Farruh

Özbekistan Bilimler Akademisi

Ebu Reyhan Birûnî Şarkiyat Enstitüsü

araştırma görevlisi

E-posta: kamoliddinov9494@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-8423-7193>

SADRİDDİN AYNİ'NİN CEDİTÇİLİK HAREKETİNDEKİ SOSYAL VE SİYASİ FAALİYETLERİ

Özet

Bu makalede Ceditçilik hareketinin ortaya çıkmasına neden olan faktörler, toplumun gelişimindeki rolü ve ceditçilerin faaliyetlerinin temel amaç ve görevleri kapsamlı bir şekilde

incelenmektedir. Özellikle ceditçilerin eğitim ve aydınlanma yoluyla milleti uyandırma, eğitim sistemine çağdaş bilimsel kazanımları dâhil etme, eski usul mektep ve medreseleri reforme etme, millî kimlik bilincini geliştirme ve sosyal-siyasal düşüncüyü yükseltme konusundaki görüşleri ele alınmaktadır. Ayrıca onların basın, tiyatro, edebiyat ve usûl-i cedîd okulları aracılığıyla topluma kazandırdıkları yenilikçi fikirler de analiz edilmektedir.

Bununla birlikte, Buhara Ceditçilik hareketi temsilcilerinin faaliyetlerine özel önem verilerek konu, bu hareketin önde gelen temsilcilerinden biri olan Sadriddin Aynî örneğinde değerlendirilmektedir. Onun aydınlanmacı fikirleri, eğitim sistemini reforme etmeye yönelik pratik çalışmaları ve genç nesli çağdaş bilgi temelleri üzerinde yetiştirme konusundaki düşünceleri bilimsel açıdan incelenmektedir. Özellikle Sadriddin Aynî'nin yeni usul okullarının kurulması ve desteklenmesi, ders materyallerinin hazırlanması ve eğitim içeriğinin yenilenmesi alanlarındaki hizmetleri ortaya konulmaktadır.

Sonuç olarak makalede, ceditçilerin faaliyetlerinin tarihî önemi, millî uyanış sürecindeki rolleri ve Sadriddin Aynî'nin eğitim alanının gelişimine yaptığı katkılar bilimsel ve teorik açıdan değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ceditçilik, eğitim, reform, millet, dil, dönem, halk, edebiyat, terbiye, çağ.

Introduction.

At the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, Central Asia, and in particular the territory of Turkestan, experienced extremely complex and contradictory historical processes. This period was a period of intensified colonial policy of Tsarist Russia, and in local state structures - the Emirate of Bukhara and the Khanate of Khiva - sharp struggles took place between forces seeking to preserve the old feudal system and supporters of renewal. Colonial policy limited the political independence of the region and had a profound impact on its economic and social life. At the same time, there was an awakening of social consciousness in society, and the Jadidism and Enlightenment movements became increasingly widespread [1]. The Jadids aimed to reform the old education system, make the people literate, and lead society to progress by promoting science and modern knowledge. They opened new schools, paid special attention to updating teaching methods, and taught secular subjects. During this period, the press also became an important socio-political tool [2]. Through the emergence of newspapers and magazines, progressive ideas, national consciousness, political and cultural issues were brought to the attention of the general public. The press encouraged the people to understand their rights and keep up with the times. New views were also formed in literature, art, and culture through the Jadid intellectuals. In general, this historical period of the late 19th and early 20th centuries was a period of fundamental changes in the lives of the peoples of Central Asia, creating an important foundation for further political, cultural, and spiritual development. These processes played a significant role in determining the historical development of the region [3]. Their activities took place in conditions of fierce struggles, constant persecution and various pressures. They, remaining true to their beliefs and goals, faced many obstacles and trials. Sometimes, since their ideas contradicted the interests of the ruling circles, the pressure increased, and their opportunities for free activity were limited. Despite this, they did not retreat from the path of enlightenment and development, but rather tried to overcome difficult situations with fortitude. Such complex and testing pages are also clearly visible in the life and creative work of Sadriddin Ayni. Living in the socio-political environment of his time, he fought against ignorance and backwardness. Ayni's works and publicistic speeches in the spirit of enlightenment caused many controversies, and in some cases led to his persecution. However, he did not give up his views, and continued to create works that called the people to science and enlightenment, and promoted justice and progress [4].

Therefore, their work is not just a creative or social movement, but an example of determination, dedication and struggle for high goals. These processes make their lives and legacy more meaningful and instructive.

Research methods

The object of this scientific research is the Jadid movement that emerged in Central Asia at the beginning of the 20th century and the socio-political processes associated with it. This period was a period of fundamental changes in the history of the region, characterized by the formation of educational reforms, a new worldview and ideas of modernization in the life of society. The Jadid movement manifested itself as a large-scale movement aimed not only at renewing the education system, but also at reforming society politically and culturally. From this perspective, the role and activities of Sadriiddin Aini in this movement are given special attention within the framework of the research. His enlightening initiatives, views on social justice and development, and his activities in the conditions of the existing political system are analyzed in their inextricable connection with the general processes of the Jadid movement. Also, the practical expression and historical significance of the ideas of Jadidism are highlighted through Aini's personal life experience, worldview and creative heritage.

The subject of this study is the comprehensive study of Sadriiddin Aini's educational, social and political views within the framework of the Jadid movement. In particular, his ideas aimed at renewing society, reforming the education system, awakening public consciousness and establishing the principles of justice are taken into the center of scientific analysis. In addition, Aini's reformist activities under the rule of the Bukhara Emirate, his attitude towards the existing socio-political system and his initiatives related to Jadid schools are an important component of the subject of the study. His cooperation with the intellectuals of that time, his efforts to support the educational movement and the obstacles he encountered in this process are also considered with special attention. In addition, the socio-political ideas expressed in Aini's publicistic speeches, artistic works and memoirs are analyzed, and the essence of the reformist spirit reflected in them is revealed. Thus, within the scope of the research, the relationship between his personal worldview and the general goals and ideas of the Jadid movement is scientifically elucidated [5].

Table 1

№	The study of Sadriiddin Aini's work is studied through the following aspects:
1	To shed light on the factors that led to the emergence and socio-political nature of the Jadid movement.
2	Analysis of the stages of formation of Sadriiddin Aini's life path and worldview.
3	Studying his involvement in Jadid schools and educational reforms.
4	Analysis of the socio-political views reflected in Aini's works.
5	Comparative study of his work with other Jadid figures.

The scientific novelty of the research is, first of all, the fact that Sadriiddin Aini's socio-political activities in the Jadid movement are studied on the basis of a holistic and systematic approach. In this research, not only Aini's literary or educational heritage, but also his political views, attitude to social processes, and reformist initiatives are analyzed in their inextricable connection. Through this, the internal harmony and differences between his personal worldview and Jadid ideas are clarified. In the process of research, Aini's educational activities and political positions are considered in a single conceptual framework, not separately from each other. This allows us to interpret his activities not as a narrow literary or pedagogical activity, but as an important component of a broad socio-political movement. Also, the research reanalyzes the existing historical sources and gives a new assessment to some issues based on modern historiographical approaches. His role in the Jadid movement, his reformist ideas, and his contribution to the development of society are analyzed in comparison with the views put forward and clarified based on the author's conclusions [6]. As a result, Aini's role in the Jadid movement is revealed in more depth, and his socio-political legacy is illuminated in a broader scientific context..

Analysis and results

Sadriiddin Aini's life and creative work were closely intertwined with complex historical processes. The period in which he lived was a period of fundamental changes in the history of Central Asia, initially including the conditions of the traditional feudal system under the rule of the Bukhara Emirate, and later the processes of the collapse of the political system and the

establishment of a new social order. Therefore, Aini's work also reflects two different historical stages - life during the emirate period and the subsequent processes of renewal. In his works, he depicts social inequality, ignorance and spiritual backwardness in the old system, and also responds to the ideas of building a new society.

Although in the second half of the 19th century, forces that sought to preserve the existing political system dominated in the Bukhara Emirate, at the same time, supporters of educational reforms began to form. One such enlightened figure was Ahmad Donish, who promoted the idea of reforming society through his scientific and literary heritage. His famous work "Navodir ul-Vaqoe" was widely distributed among the Bukhara intelligentsia, stimulating the development of new thinking and critical thinking [7].

The views of Ahmad Donish also played an important role in the formation of Sadriddin Aini. In his memoirs, Aini notes that after reading the work "Navodir ul-vaqoe", he was strongly impressed. He emphasizes that this work critically highlights the shortcomings of official religious circles, shortcomings in the education system, and social ills in society. It is precisely this critical spirit and the ideas of calling for reform that had a significant impact on Aini's subsequent educational and socio-political activities. Thus, it can be seen that the educational movement in the Bukhara environment and the legacy of Ahmad Donish served as important factors in the formation of Aini's worldview. This process later merged with the ideas of Jadidism, creating a solid foundation for the ideas of renewing society and achieving progress through enlightenment in his work [8]. Thus, Sadriddin Aini is one of the writers who directly participated in the formation of the Jadidism movement in Bukhara and, as a witness to these processes, left important historical information. He consistently described the events he participated in or observed in his memoirs and artistic and journalistic works, striving to realistically depict the social environment of that time [9]. Therefore, Aini's works serve as an important source for studying the activities of the Bukhara Jadids, their goals and aspirations, as well as the problems they faced. Aini's participation in the Jadidism movement was manifested, first of all, in the educational direction. He put forward the ideas of supporting the activities of new schools, renewing the education system, and educating the younger generation on the basis of modern knowledge. Although his activities were more in the spiritual and educational sphere, this process was inherently socially significant. Because for the Jadids, the reform of education was considered the main factor in the renewal of society. In this regard, the legacy of Sadriddin Aini has not only literary and artistic value, but also historical and documentary significance, and is recognized as one of the reliable and valuable sources in the study of the early stages of the Bukhara Jadid movement [10]. Sadriddin Aini occupies a special place in the process of Tajik literary thought and cultural awakening in the early twentieth century. In the post-revolutionary period, profound socio-political changes posed new questions of content and form before national literature. In such a complex historical context, Aini was entrusted with the task of shaping a new realist prose that would respond to the demands of the era. Fully aware of this responsibility, he laid the theoretical and artistic foundations of modern Tajik realist prose through his creative work. As a result, the tradition of truthful representation of reality, open depiction of social problems, and deep exploration of the psychological world of characters became firmly established in Tajik literature.

Aini's contribution was not limited to his literary works. He also made a significant impact on the development and democratization of the national literary language. The idea of democratizing the literary language, initiated by Ahmad Donish, found practical realization in Aini's writings. He advocated replacing overly complex, artificial, and elitist literary styles with a language closer to the speech of ordinary people—clear, fluent, and natural in expression. Through works such as *Odina*, *Dukhunda*, *Ghulomon*, and *Margi Sudkhor*, he helped consolidate a form of literary language that was accessible and expressive for a broad readership. In this way, literature became closer to the people and transformed into an effective instrument for shaping social consciousness.

Aini also established himself as a moral and intellectual model for his contemporaries and future generations. His diligence, discipline, sense of responsibility, and academic integrity defined

important standards for the creative individual. He was not only a writer but also a teacher, editor, and public intellectual who actively influenced the formation of the literary process. His efforts to support young writers, guide them, and use constructive criticism to eliminate shortcomings deserve particular recognition.

The preservation of a culture of debate occupied an important place in Ayniy's scholarly and literary activity. In discussions, he focused on issues rather than personalities. He regarded criticism as a means of strengthening and refining the literary process and conducted it in a cultured and well-argued manner. This approach remains highly relevant today. When scientific debate becomes dominated by excessive emotionality or personal attacks, the culture of speech and professional dignity may suffer. Ayniy's example demonstrates the importance of conducting intellectual discourse on the basis of logic, evidence, and mutual respect.

He also adopted a principled stance regarding language norms. In the 1920s, some authors began introducing dialectal elements into the literary language without sufficient justification, as well as misusing phraseological units and violating grammatical standards. Ayniy did not remain indifferent to such tendencies. In 1926, in his reviews of books published under the series "Tajik Books" by the newly established Tajik publishing house, he acknowledged the initial achievements of the emerging literature while simultaneously pointing out linguistic and stylistic shortcomings with clear and reasoned arguments. In his view, the development of the literary language should be guided not by arbitrary experimentation but by carefully considered normative principles [11].

Thus, Sadriddin Ayniy's activity was multifaceted and systematic in character. He emerged as the founder of realist prose, an advocate of literary language reform, a distinguished editor, and an intellectual with a highly developed culture of debate. His scholarly and literary legacy retains not only historical significance but also theoretical and practical value today. The principles of realism, language norms, and standards of intellectual discourse articulated by Ayniy continue to serve as an important methodological foundation for contemporary literary studies. Sadriddin Ayniy's literary legacy continues to hold significant value today, maintaining its place in the spiritual and cultural life of society. The events and characters depicted in his works not only reflect a specific historical period but also illuminate issues that remain relevant to humanity across time. As a result, his writings have not lost their significance with the passage of time; on the contrary, they continue to acquire new meaning and resonance. First and foremost, Ayniy's works serve as a living record of history. He vividly portrayed the social conditions of the early twentieth century, highlighting ignorance, oppression, and inequality through compelling examples. This enables modern generations to better understand the complexities of the past and appreciate the value of freedom and progress. Understanding history is, after all, essential for consciously shaping the future [12].

Furthermore, the theme of enlightenment is central to his writings. Ayniy emphasized knowledge, education, and critical thinking as the foundations of societal development. In today's era of globalization and information, the power of learning and independent thought remains crucial for human advancement. In this regard, his works continue to inspire young people to study, reflect, and cultivate independent judgment. Additionally, social justice is a recurring theme throughout his literature. By portraying the lives of ordinary people, poverty, and injustice, Ayniy encourages society to reflect on its shortcomings. Issues such as equality, human dignity, and fairness remain just as relevant today, showing that his work resonates with contemporary life as much as it did in his time. Most importantly, his literary heritage plays a vital role in educating the youth. The lessons, examples, and moral insights in his works help foster patriotism, a sense of national identity, and ethical values in young generations [13]. Ayniy's writings have laid a solid foundation for national literature and continue to influence cultural and intellectual development today.

Conclusion

In conclusion, the representatives of the Jadid movement considered science and enlightenment as the main factor of development as the main goal of their activities. They set themselves the priority task of ridding society of ignorance and backwardness, awakening the public consciousness, and forming a new way of thinking. We see that the speeches, articles in the press, and practical efforts of the Jadids in the spirit of enlightenment called on the people to

acquire knowledge and broaden their worldview. These aspects confirm that their ideas were not empty slogans, but a movement born of vital need. In particular, the work carried out on reforming the education system is recognized as one of the most important directions of the Jadid movement. The establishment of new-method schools, the creation of textbooks, and the desire to teach the basics of modern science were a great innovation for that time. After all, the rise of any society depends primarily on the development of the education and upbringing system. In this sense, the activities of the Jadids played an important role in the spiritual awakening of their time. One of the figures who had his own independent views and a clear social position within the Jadid movement was Sadriddin Aini. His educational and socio-political activities further enriched the content and essence of this movement. Through his creative potential, Aini promoted the ideas of science, progress and justice, and encouraged society to renew itself. The thoughts reflected in his artistic and journalistic works demonstrate the image of an intellectual who was not indifferent to the social problems of that time. Today, Aini's rich literary and educational heritage is important not only as a historical source, but also as a spiritual value. Through his works, we form an idea of the social struggles of the past and the selfless efforts made in the path of enlightenment. Therefore, one of the urgent tasks remains to deeply study the scientific and literary heritage left to us by Sadriddin Aini, to appreciate it, and to pass it on to future generations.

REFERENCES

1. Dolimov U. Turkistonda jaded maktablari. – Toshkent: Universitet, 2006. – P. 128.
2. Xurshid Davron kutubxonasi. Sadriddin Ayniy tavaludining 145 yilligiga bag'ishlov. – <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/sadriddin-ayniy-145.html>
3. Eshpulatova N.S. XX asr boshida Turkistonning ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy ahvoli, tarixiy shart-sharoitlar // INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF BIRUNI. – May 2023. – P. 144.
4. Qosimov B. Milliy uyg'onish: Jasorat, Ma'rifat, Fidoiylik. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002. – P. 15.
5. Userbayeva F. Buxoroda jadidchilik harakatining namoyondalari (Sadriddin Ayniy misolida) // Buxoro, 2024, May 10. – P. 437.
6. Sadriddin Ayniy. SADRIDDIN AYNIIY // Jadid.uz. – <https://jadid.uz/jadids/sadriddin-ayniy/>
7. Ayni S. Tarihi inqilobi Buxoro. – Dushanbe: Donish, 1987. – 20 p.
8. Sadriddin Ayni – maorifparvar. – Dushanbe: Irfon, 2018. – 254 p.
9. Hasan Murodiyon – maorifparvar. – Dushanbe: Irfon, 2018. – 6 p.
10. Sadriddin Ayni. Yoddatshtoh (chahor qism) // Dar kitobi «Ensiklopediayi nasri muosiri tojik». – Dushanbe: Sarredaksiyai ilmiyai ensiklopediayi millii tojik, 2009. – 680 p. – P. 281.
11. A. G'OIBOV – maorifparvar. – Dushanbe: Irfon, 2018. – 92 p.
12. Encyclopedia Britannica. Sadriddin Ayniy // Britannica. – URL: <https://www.britannica.com/biography/Sadriddin-Ayni>(accessed: 14.02.2026).
13. Tajikistan Literature Portal. Sadriddin Ayniy's Life and Works // Tajik Literature Online. – URL: <https://tajikliterature.tj/sadriddin-ayni> (accessed: 14.02.2026).

IRISTI 03.23

UDC: 94(47): 32(47)

Kara Abdulvahap

Professor, Doctor of Historical Sciences of the
Mimar Sinan Fine Arts University
(Istanbul, Turkey)

E-mail: abdulvahap.kara@yz.msgsu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-9270-6761>

Sagat Taiman

Associate Professor, Candidate of Historical Sciences of the
Kyzylorda Korkyt Ata University
(Kyzylorda, Kazakhstan)

E-mail: taimansagat@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0547-9837>

PROMETHEAN LEAGUE: RESISTANCE TO SOVIET EXPANSION IN EASTERN EUROPE (1926–1939)

Abstract

This article examines the history of the Prometheus Movement as a multiethnic intellectual and political front of resistance formed in Eastern Europe during the 1920s–1930s against the ideological and geopolitical expansion of the Soviet Union. Established on the basis of Poland's strategic foreign policy principles, the movement brought together émigré representatives of the non-Russian peoples of the USSR within a common anti-Soviet platform. The study analyzes the history of the movement's formation, its political and philosophical foundations, publishing activities, its role in the information and propaganda struggle against Soviet rule, its activities in the field of cultural diplomacy, and its structural limitations. In addition, the article examines the imprint left by the movement on the political memory of Eastern Europe and its echoes in the post-Soviet period. Through the political activities of émigrés from Turkic peoples led by Mustafa Shokay, the study analyzes their place and role in the development and formation of Sovietology as an academic field. Based on historiographical and source-based analyses, the article concludes that the Prometheus Front was not only a historical phenomenon but also a lasting forum for debates surrounding issues of identity, sovereignty, and intellectual resistance. A factual analysis of the history of the anti-Soviet struggle waged by political émigrés from Turkic peoples in Eastern Europe brings new content to this topic.

Keywords: Promethee Movement; Eastern European History; Soviet Expansionism; Non-Russian Peoples; Intellectual Resistance

Қара Абдулвахап

Мимар Синан атындағы Бейнелеу өнері университетінің профессоры, тарих
ғылымдарының докторы
(Стамбул, Түркия)

E-mail: abdulvahap.kara@yz.msgsu.edu.tr
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9270-6761>

Сағат Тайман

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің доценті, тарих ғылымдарының
кандидаты

ПРОМЕТЕЙ ЛИГАСЫ: ШЫҒЫС ЕУРОПАДАҒЫ КЕҢЕСТІК ЭКСПАНСИЯҒА ҚАРСЫ КҮРЕС (1926–1939)

Аңдатпа

Бұл мақалада 1920–1930 жылдары Шығыс Еуропада Кеңес Одағының идеологиялық және геосаяси экспансиясына қарсы құрылған көпэтносты зияткерлік әрі саяси қарсылық майданы ретінде Прометей қозғалысының тарихы қарастырылады. Польша сыртқы саясатының стратегиялық ұстанымы негізінде қалыптасқан бұл қозғалыс КСРО құрамындағы орыс емес халықтардың эмиграциядағы өкілдерін ортақ антикеңестік тұғырнама аясында біріктірді. Зерттеуде қозғалыстың құрылу тарихы, ұстанған саяси-философиялық өзегі, баспа қызметі, кеңестік билікке қарсы ақпараттық-насихаттық күрестегі рөлі, мәдени дипломатия саласындағы қызметі және оның құрылымдық шектеулері талданады. Сонымен қатар қозғалыстың Шығыс Еуропаның саяси жадында қалдырған ізі мен посткеңестік кезеңдегі жаңғырықтары қарастырылады. Мұстафа Шоқай бастаған түркі халықтары саяси эмигранттарының саяси қызметі арқылы советология ғылыми бағытының дамуы мен қалыптасуындағы орны мен рөлі талданады. Тарихнамалық және деректік талдаулар нәтижесінде мақалада Прометей майданы тек тарихи құбылыс ретінде ғана емес, сонымен қатар бірегейлік, егемендік және зияткерлік қарсылық мәселелері төңірегінде өрбіген тұрақты пікірталас алаңы болды деген ғылыми тұжырым жасалады. Зерттеуде түркі халықтары саяси эмигранттарының Шығыс Еуропада жүргізген антикеңестік күресі тарихының деректік негізде талдануы тақырыпты жаңа мазмұнмен толықтырады.

Түйін сөздер: Прометей қозғалысы; Шығыс Еуропа тарихы; кеңестік экспансионизм; орыс емес халықтар; зияткерлік қарсылық.

Кара Абдулвахап

Профессор, доктор исторических наук
университета изящных искусств имени Мимара Синана
(Стамбул, Турция)

E-mail: abdulvahap.kara@yz.msgsu.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9270-6761>

Сағат Тайман

кандидат исторических наук.
доцент Кызылординского университета имени Коркыт Ата
(Кызылорда, Казахстан)

E-mail: taimansagat@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0547-9837>

ПРОМЕТЕЕВСКАЯ ЛИГА: БОРЬБА ПРОТИВ СОВЕТСКОЙ ЭКСПАНСИИ В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ (1926–1939)

Аннотация

В данной статье рассматривается история движения «Прометей» как многоэтнического интеллектуального и политического фронта сопротивления, сформированного в 1920–1930-х годах в Восточной Европе против идеологической и геополитической экспансии Советского Союза. Сформировавшееся на основе стратегических установок внешней политики Польши, это движение объединило представителей нерусских народов СССР, находившихся в эмиграции, на платформе общей антисоветской позиции. В исследовании анализируются

история создания движения, его политико-философские основы, издательская деятельность, роль в информационно-пропагандистской борьбе против советской власти, деятельность в сфере культурной дипломатии, а также его структурные ограничения. Кроме того, рассматриваются след, оставленный движением в политической памяти Восточной Европы, и его отголоски в постсоветский период. На примере политической деятельности эмигрантов тюркских народов во главе с Мустафой Шокаем анализируются их место и роль в развитии и становлении советологии как научного направления. На основе историографического и источниковедческого анализа в статье делается научный вывод о том, что фронт «Прометей» являлся не только историческим феноменом, но и устойчивой площадкой для дискуссий вокруг вопросов идентичности, суверенитета и интеллектуального сопротивления. Фактологический анализ истории антисоветской борьбы, которую вели политические эмигранты из числа тюркских народов в Восточной Европе, привносит новое содержание в эту тему.

Ключевые слова: Движение Прометей; История Восточной Европы; Советская экспансия; Нерусские народы СССР; Интеллектуальное сопротивление.

Kara Abdulvahap

Profesör, Tarih Bilimleri Doktoru
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
(İstanbul, Türkiye)
E-mail: abdulvahap.kara@yz.msgsu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-9270-6761>

Sagat Taiman

Doçent Doktor, Tarih Bilimleri Adayı
Korkyt Ata adına Kızılorda Üniversitesi
(Kızılorda, Kazakistan)
E-mail: taimansagat@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0547-9837>

Prometheus Birliği: Doğu Avrupa'da Sovyet Yayılmacılığına Karşı Mücadele (1926–1939)

Özet

Bu makale, 1920'ler ve 1930'larda Doğu Avrupa'da Sovyetler Birliği'nin ideolojik ve jeopolitik genişlemesine karşı kurulan çok etnikli bir entelektüel ve siyasi direniş cephesi olan Prometheus hareketinin tarihini inceliyor. Polonya dış politikasının stratejik ilkelerine dayanarak kurulan bu hareket, sürgündeki SSCB'li Rus olmayan halkların temsilcilerini ortak bir Sovyet karşıtı pozisyon etrafında birleştirdi. Bu çalışma, hareketin tarihini, siyasi ve felsefi temellerini, yayın faaliyetlerini, Sovyet iktidarına karşı bilgi ve propaganda kampanyasındaki rolünü, kültürel diplomasi alanındaki faaliyetlerini ve yapısal sınırlamalarını analiz etmektedir. Ayrıca, hareketin Doğu Avrupa'nın siyasi hafızasındaki izini ve Sovyet sonrası dönemdeki yankılarını incelemektedir. Mustafa Şokay önderliğindeki Türk göçmenlerin siyasi faaliyetleri örneğini kullanarak, Sovyetoloji'nin bir bilim dalı olarak gelişmesi ve kurulmasındaki yerlerini ve rollerini analiz etmektedir. Bu makale, tarihsel ve kaynak analizine dayanarak, Prometheus Cephesi'nin sadece tarihsel bir olgu değil, aynı zamanda kimlik, egemenlik ve entelektüel direniş konularında istikrarlı bir tartışma platformu olduğu sonucuna varmaktadır. Doğu Avrupa'daki Türk halklarından gelen siyasi muhacirlerin yürüttüğü Sovyet karşıtı mücadelenin tarihine dair olgusal bir analiz, bu konuya yeni bir içerik kazandırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Prometheus Hareketi; Doğu Avrupa Tarihi; Sovyet Genişlemesi; SSCB'nin Rus Olmayan Halkları; Entelektüel Direniş.

Introduction.

On the eve of the Second World War, Europe was a landscape not only of redrawn borders but also of deepening ideological polarization. On one side stood fascism and National Socialism; on the other, socialism and communism – dividing the continent along stark lines. At the center of this cleavage were the Soviet Union's increasingly expansionist policies. Empowered by the rhetoric of "proletarian internationalism" following the 1917 Bolshevik Revolution, Moscow was in effect constructing a new imperialism cloaked in ideology. For many European countries, the threat of Soviet expansionism was experienced not merely as a military danger but as cultural and ideological penetration. This was particularly pronounced in Eastern Europe.

Historically, Eastern Europe has been a collision zone of empires and a focal point of great-power rivalry. In the first half of the twentieth century, the region functioned as a natural "buffer zone" between the Soviet Union and Western Europe. Countries such as Poland, Czechoslovakia, the Baltic states, and Romania – by virtue of their geopolitical location and multi-ethnic social fabrics – became direct targets of Soviet influence. The area was crucial not only for military strategy but also for ideological hegemony. Soviet propaganda directed at local populations, the influence cultivated through indigenous communist parties, and mechanisms of economic dependency subjected Eastern Europe to mounting Soviet pressure.

It was under these conditions that the émigré intelligentsia of non-Russian peoples – residing outside Russia – found common cause with the Polish state's security strategies. Georgian, Ukrainian, Azerbaijani, North Caucasian, Turkestani, and other intellectuals continued their national struggles for independence in exile against Soviet totalitarianism. Their anti-Moscow discourse nourished not only their own national causes but also the wider European resistance to Soviet power. For its part, Poland – having regained independence in 1918 – perceived the Soviet threat as existential and moved to cooperate with these intellectuals. From this shared ground emerged the Promethee Movement, the product of both the organized struggle of the émigré intelligentsia and Poland's strategic quest for security.

The rationale for establishing the Promethee Front was not confined to anti-Soviet sentiment; it also expressed the determination of non-Russian peoples to preserve their national identities and ideals of independence. By taking its name from Prometheus – the mythic figure who defied the gods – the movement symbolized the desire for freedom in the face of Soviet hegemony. Organized under Polish leadership and attentive to the region's geopolitical significance, the Front fashioned a multi-layered platform of resistance to Soviet expansionism.

Methodology

This investigation utilizes a qualitative historical research methodology to explore the function of the Promethean Movement in opposing Soviet colonialism in Eastern Europe from 1926 to 1939. The study is grounded on the principles of historical analysis and political discourse investigation, enabling a thorough evaluation of the movement's ideological bases, organizational framework, and political endeavors.

Multiple complementary research techniques were implemented.

Initially, the historical-comparative approach was applied to study the political circumstances that arose after the Bolshevik Revolution of 1917 and to contrast the experiences of diverse non-Russian populations integrated into the Soviet Union. This technique facilitated the identification of shared resistance and collaboration patterns among Ukrainian, Azerbaijani, Turkestani, and other émigré groups.

Subsequently, the historical-genetic method was applied to find the origins and progression of the Promethean Movement from its scholarly foundations in the post-revolutionary era its institutional growth under Polish sponsorship during the interwar period. This strategy allowed for an analysis of causal connections among Soviet nationality policies, political exile, and the establishment of anti-Soviet systems across Europe.

The empirical foundation of the research comprises both primary and secondary sources. Primary materials consist of Promethean publications, modern diplomatic documents, political correspondence, and letters by notable émigré leaders such as Mustafa Chokay. Secondary materials

include academic monographs, scholarly articles, archival research, and historical studies focused on Prometheanism, Polish foreign relations, and anti-Soviet movements in Eastern Europe.

The multidisciplinary integration of historical, political, and discourse-centered methodologies offers a comprehensive framework for assessing the relevance of the Promethean Movement as a coordinated intellectual and political reaction to Soviet expansionism in Eastern Europe during the interwar years.

Analysis and results

This article examines the role of the Promethee Movement – active between 1926 and 1939 – in resisting Soviet expansion in Eastern Europe. It analyzes the ideological, political, and cultural activities of the émigré non-Russian intelligentsia, Poland's support for the movement, and the broader international ramifications across Europe. Primary sources include the journal *Promethee*, articles by Mustafa Çokay and other leading émigré authors of the period, Polish archival documents, and contemporary diplomatic reports.

The article proceeds as follows: The first section outlines ideological polarization in Europe before the Second World War and situates Soviet expansionism within that context. The second section discusses Eastern Europe's geopolitical position and its function as a buffer zone. The third section focuses on the emergence of the Promethee Movement, the activities of the émigré intelligentsia, and the movement's linkage to Polish strategy. The final section evaluates the Promethee Movement's legacy in European intellectual and political history.

Accordingly, this study aims to illuminate not only an anti-Soviet front but also a distinctive model of resistance shaped at the intersection of national movements in Eastern Europe and the international balance of power.

The Emergence of the Promethee Movement: Historical Background (1917–1926)

The 1917 Bolshevik Revolution marked the onset of a period in which the Russian Empire disintegrated and a new political order was tentatively constructed. Although the Bolsheviks theoretically envisaged a federative system promising equality to all peoples, in practice this arrangement quickly gave way to a centralized Soviet structure [1, 9]. The principle of “the right of nations to self-determination,” developed by Lenin and Stalin, was initially deployed to placate non-Russian populations; within a few years, however, it became an instrument for securing Moscow's absolute control. As ethno-political tensions intensified from Central Asia to the Caucasus and from the Baltic to Ukraine, coercive military interventions and administrative reorganization were aimed at suppressing local nationalist movements. In the eyes of the former imperial subjects, this process laid bare Soviet federalism as a colonial illusion [2, 12–13].

At precisely this juncture, newly reconstituted Poland formulated a geopolitical strategy befitting its circumstances. Under the leadership of Józef Piłsudski, the “Intermarium” (Międzymorze) project envisaged a broad federative alliance stretching from the Baltic Sea to the Black Sea and on to the Adriatic. The core objective of this vision was to establish a regional security belt against both Germany and the Soviet Union. Piłsudski's strategic insight recognized that the Soviet Union was not merely a Russian state but a multinational empire that held diverse peoples under domination. Supporting the independence aspirations of non-Russian nations thus signified for Poland not only ideological solidarity but also a concrete security policy. This approach soon came to be known as the “Promethee Strategy,” and from the 1920s it acquired an institutional dimension [3], [4], [5].

Despite severe Bolshevik repression, the nationalist opposition of non-Russian peoples within the USSR did not abate. Nationalist intellectuals and politicians in Ukraine, Georgia, Azerbaijan, and the Central Asian regions continued their efforts to establish sovereign nation-states against Soviet rule. Most of these initiatives were crushed – often bloodily – by the Red Army. Consequently, the ideal of independence persisted not only at home but also in exile [6, 46–50]; [5, 41–42]; [7, 148–154]. From the 1920s onward, flows of émigrés to centers such as Paris, Berlin, Warsaw, and Istanbul created the foundations for the international organization of an anti-Soviet intelligentsia. This diaspora was both a direct consequence of Soviet repression and a reflection of Europe's growing anxieties regarding Soviet expansionism.

Paris, Warsaw, and Berlin constituted the initial intellectual and political hubs of the Promethee Movement. Following Piłsudski's 1926 coup, Warsaw emerged as the political center of Promethean activity. The Polish Ministry of Foreign Affairs, together with the Second Department of the General Staff, provided financial and organizational support. The Eastern Institute, established in the same year, furnished the movement's intellectual infrastructure through meetings and publications. By the 1930s, Warsaw had become the principal node directing branches in Paris, Finland, Turkey, and Harbin [4, 299] [3,315].

Paris functioned as the movement's most prominent international center. *Le Prométhée*, launched in 1926, rapidly evolved into the common organ of the Promethean front. The establishment of Polish intelligence branches there facilitated strong ties with émigré leaders. Ukrainian, Georgian, and Turkestanian figures contributed to the journal and engaged in sustained political activity [8], [9], [10].

Paris emerged as a focal point where émigré intellectuals from the Caucasus, Turkestan, and Azerbaijan pursued diplomatic contacts and launched publishing initiatives. Berlin, particularly in the early 1920s, served as a meeting ground both for White Army officers fleeing Russia and for non-Russian intellectuals [7, 216]. Warsaw, by contrast, became the principal center in which the Promethee Movement was institutionalized and anti-Soviet activities were organized with the support of the Polish state. By furnishing political and financial assistance, Polish intelligence services and the Ministry of Foreign Affairs enabled these intellectuals to become key actors in an "ideological front" against the Soviet Union [8, 185], [10, 536–37], [6, 201].

The historical background between 1917 and 1926 reveals the convergence of three fundamental factors explaining the emergence of the Promethee Movement: the failure of Soviet federalism and the escalation of ethnopolitical tensions; Poland's strategic vision under Józef Piłsudski; and the organizational consolidation of the non-Russian émigré intelligentsia across Europe. These conditions laid the groundwork for the Movement's acquisition of an institutional identity from 1926 onward and for its rise as one of the most important platforms of anti-Soviet resistance in Eastern Europe [6, 36–37].

The Structure and Coordination of the Promethee Front. Although founded in 1926 with Paris as its initial headquarters, the Promethee Movement quickly evolved beyond the confines of a purely French or Polish political project to become a shared intellectual platform for non-Russian peoples within the Soviet Union seeking to preserve their ethnopolitical identities. Ideologically, the movement was not monolithic; rather, it constituted a mosaic encompassing diverse regional, cultural, and political agendas. A common opposition to Soviet centralism, however, provided an overarching framework capable of accommodating these differences.

Coordination was conducted primarily through Paris and Warsaw [4, 230]. Paris, the city with the densest concentration of émigré intelligentsia, functioned as the center for both publishing and diplomacy [8, 133–35]; Warsaw, drawing on the intelligence and logistical backing of the Polish state, supplied the movement with strategic depth [8, 536–37]. Cities such as Berlin, Prague, and Istanbul developed into auxiliary hubs where affiliated circles maintained activity [5, 49–50].

The Promethee Front did not possess a single "central committee" or a rigid hierarchical structure. Instead, it operated through a confederative consultative network composed of ethnic and regional representative groups. Regular consultative meetings and editorial commissions took shape within this framework [7, 259–60].

Participating Peoples and Ethnopolitical Diversity

One of the movement's most distinctive features was its inclusion of émigré representatives from numerous non-Russian peoples within the Soviet Union [6, 571]. The principal contributing groups included:

Caucasians: The government-in-exile of the Democratic Republic of Georgia was among the movement's earliest and most organized components. Together with representatives from Azerbaijan and Armenia, the Caucasian diaspora exerted significant weight in shaping the movement's diplomatic discourse [5, 84–85].

Ukrainians: Members of the Paris-based exile government of the Ukrainian People's Republic were regular contributors to *Promethee's* editorial and diplomatic activities, and played a decisive role in exposing human tragedies such as the Holodomor on international platforms [9, 127–28], [12, 380].

Turkestanis: Kazakhs, Uzbeks, Turkmens, Kyrgyz, and Uyghurs rallied under the broader identity of Turkestan, producing joint publications and advancing a federal model of association – eschewing overt Pan-Turkist formulations – in favor of a more inclusive framework [7, 229–30].

Crimean and Volga–Ural Representatives: Tatars, Bashkirs, and Chuvash advocated cultural autonomy in response to Soviet language and religious policies; some members strengthened the intellectual profile of the movement through scholarly publications [4, 221], [11].

Each of these constituencies sought to render its own historical memory, cultural codes, and political claims visible within the *Promethee* platform. This diversity, however, also generated occasional discursive and strategic divergences. Georgian and Ukrainian representatives tended to favor a nation-state model, while Turkestani actors often advanced federal solutions; Tatar–Bashkir circles largely emphasized cultural autonomy and Islamic identity [6, 355]. Despite such differences, the *Promethee* Movement succeeded in forging unity amid diversity, becoming one of the rare émigré organizations capable of sustaining a coordinated front [13].

Political Representation and the Quest for Legitimacy

Members of the *Promethee* Front pursued not only propaganda activities but also claims to political representation on international platforms. Political efforts conducted in and around the League of Nations – particularly in diplomatic centers such as Paris and Geneva – were of great importance for the *Promethee* Movement and its affiliated groups in drawing international attention to the Soviet Union's expansionist and repressive policies and in constructing a collective discourse of resistance. In this context, not only demands advanced on behalf of individual nations but also joint communiqués and letters of protest issued by representatives from various regions of the Soviet realm are noteworthy.

For example, in protest letters submitted to the Fifteenth Assembly of the League of Nations in 1934, representatives in the *Promethee* orbit – delegates of Azerbaijan, Georgia, the North Caucasus, Ukraine, and Turkestan – vehemently opposed admitting the Soviet Union to League membership and articulated their objections “on behalf of the peoples living under Soviet imperialism.” These letters emphasized, among other points, that of Russia's population of 160 million, only 52 percent were ethnic Russians, while the remainder – Ukrainians, the peoples of the Caucasus and Turkestan, Tatars, and other non-Russian communities – lived under Soviet occupation [12, 376–84]. The argument thus took shape in a clear assertion that the Soviet government lacked the right to represent these peoples.

Propaganda and Intellectual Resistance Activities

The most effective arena of the *Promethee* Movement's struggle against Soviet expansionism lay less in armed resistance or bids for diplomatic recognition than in propaganda and the shaping of public opinion. Although the movement's émigré character limited its direct influence within Soviet territories, it successfully fulfilled a mission of exposing the true face of the Soviet system through intellectual mobilization aimed at European publics. In this regard, *Promethee's* most potent instruments were publishing, a multilingual press, seminars, academic collaborations, and practices of cultural diplomacy.

The movement's publishing endeavors were striking in both scope and linguistic diversity. Journals appeared in French, Polish, Georgian, Ukrainian, Turkish, Russian, and English, aiming to carry the movement's message to Western audiences as well as to the Soviet diaspora [7], [13].

Facing the Soviet Union's formidable propaganda apparatus – channeled through VOKS (the All-Union Society for Cultural Relations with Foreign Countries), the Comintern, the TASS news agency, and numerous official periodicals – *Promethee* assumed the task of generating counter-narratives. It produced documents, testimonies, and countermemory materials that exposed Soviet claims. Among the principal instruments of this effort, organized across various European cities, were:

Press conferences

International conferences

Academic panels and symposia

Protest letters and leaflets have been important tools of this struggle

Promethee's Place and Legacy in Eastern European History

Promethee was among the earliest and most organized intellectual fronts developed in response to a new form of imperial domination that took shape in the Soviet Union's formative years. Although the political objectives of participating peoples differed, the common arena of action and multiethnic discourse articulated by Promethee represented a search for alternatives amid Eastern Europe's slide into totalitarianism. In this sense, Promethee may be viewed not merely as an émigré movement but as a foundational form of anti-Soviet intellectual opposition in Eastern Europe.

Promethean ideas persisted in the writings of Polish émigrés who fled to Western Europe and the United States after the Second World War – especially in *Kultura*, edited by Jerzy Giedroyc. *Kultura* advanced a reformulated version of Prometheanism by arguing that Poland should support the independence of its eastern neighbors [14, 184–86], [15].

The Promethee Movement left a deep imprint on postwar political and intellectual currents in Eastern Europe, particularly on debates surrounding Poland's eastern policy and relations with Ukraine. By reinterpreting this legacy and emphasizing the right of nations in the region to self-determination, *Kultura* furnished an important intellectual foundation for anti-Soviet resistance and for future regional reconciliation. These ideas nonetheless encountered various challenges arising from divergent views and territorial claims within Polish émigré circles [16], [17].

In sum, Promethee's legacy in Eastern European history is best read less as a single organization than as a durable political imaginary and method: multiethnic cooperation; the pursuit of international legitimacy by émigré intellectuals through instruments of public diplomacy (journals, communiqués, conference networks); and the alignment of one's own security with the independence of neighboring nations. Reworked in the postwar *Kultura* milieu, this framework regained salience after 1989–1991 in the principles of recognizing independence, reconciliation, and acceptance of borders; at the same time, it offered a cautionary reminder of the fragility of émigré politics, the constraints of realpolitik, and the tensions among national interests. Many concepts circulating today in debates on regional security, minority rights, and historical memory were distilled in this laboratory – placing Promethee in Eastern European history both as an intellectual legacy and as a fruitful analytical lens for comparative studies.

Conclusion

Active between 1926 and 1939, the Promethee Movement represents a distinctive example of a multiethnic, intellectual, and political resistance developed in Eastern Europe against Soviet expansionism. The key dynamics enabling its emergence were the reactions of non-Russian peoples – incorporated into the Soviet system after the Bolshevik Revolution – to national oppression; Poland's regional security strategy; and the broader ideological alignments taking shape across Europe. Within this framework, Promethee functioned both as a vehicle of political representation for the émigré intelligentsia and as an effort to generate an alternative public sphere countering the propaganda narratives of the Soviet regime.

By bringing together émigré representatives of Ukrainians, Georgians, Azerbaijanis, Turkestanis, Tatars, Crimean Tatars, Chechens, and other peoples within the Soviet Union, the movement succeeded in articulating a common language of resistance. Nevertheless, its political impact remained limited: conditions of exile, the absence of a shared program, the West's interest-driven approach, and the global reach of Soviet propaganda meant that Promethee's ideological efforts did not translate into broad political outcomes.

Even so, the importance of the Promethee Front in Eastern European history should be measured not only by its direct contribution to the politics of the period but also by the intellectual legacy it bequeathed. Promethee demonstrated that multiple peoples could craft a shared discourse of resistance to Soviet repression and that themes such as identity, culture, and freedom could

provide a foundation for solidarities transcending national borders. This legacy has inspired post-Soviet nation-building processes and alternative historiographies.

The Promethee Movement can thus be seen not merely as a historical phenomenon but as a polyphonic, multi-actor experience within Eastern Europe's tradition of intellectual resistance. Its historical value merits reconsideration in ways that can enrich contemporary debates on identity, sovereignty, and memory. In this sense, Promethee stands as one of Europe's forgotten – yet deserving of renewed attention – intellectual fronts.

REFERENCES:

1. Esmagambet, K. (Ed.). (2012). Mustafa Shokai shygarmalarynyn tolyk zhinagy. Vol. 4. Almaty: Daik-Press. 608 p.
2. Chokayev, M. (1933). 25.X.1917–7.XI.1933 (Sovyet Hukumeti'nin 16nchy Yildonumu). Yash Turkistan, No. 48, pp. 5–18.
3. Landmann, T. (2020). Ruch prometejski jako defensywny element polityki bezpieczeństwa II RP w latach 1926–1932. Wschodnioznawstwo, pp. 299–315. DOI: <https://doi.org/10.4467/20827695WSC.20.017.13345>
4. Libera, P. (2010). Zwalczenie ruchu prometejskiego w Polsce Ludowej: wstep do badan. Czesz I. Historia i Polityka, No. 4(11), pp. 205–243.
5. Andican, A. (2022). Turkistan Milli Birlik Hareketi ve Polonya Prometeizmi (1926–1940). In: Selvi C. (Ed.). Turkbilimde Arayislar. Istanbul: Kutlu Yayinevi. Pp. 39–85.
6. Libera, P. (Ed.). (2013). II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego. Vol. 4. Warszawa: Centralne Archiwum Wojskowe im. mjr. Boleslaw Waligory. 620 p.
7. Kara, A. (2013). Mustafa Tchokai: Une Vie Pour l'Independance du Kazakhstan. Istanbul: L'Harmattan. 320 p.
8. Kravchenko, S. (2024). Polityka wschodnia Polski: tradycje prometejskie i wyzwania wspolczesnosci w ramach Grupy Wyszehradzkiej. Acta Universitatis Lodzensis. DOI: <https://doi.org/10.18778/0208-6050.115.10>
9. Huseynova, A. (2024). Promete Hareketi: Esaret Altindaki Milletlerin Sovyetler Birligine Karsi Bagimsizlik Mucadelesi. Turk Tarihi Arastirmalari Dergisi. DOI: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1532296>
10. Schattkowsky, R. (2012). Prometheismus und Osteuropaforschung in der Zweiten Polnischen Republik. DOI: <https://doi.org/10.25627/20126149424>
11. Kwiecien, M. (2014). Kilka dokumentow z dziejow ruchu prometejskiego lat drugiej wojny swiatowej. Krakowskie Studia z Historii Panstwa i Prawa, pp. 340–343. DOI: <https://doi.org/10.4467/20844131KS.14.024.2265>
12. Esmagambet, K. (Ed.). (2013). Mustafa Shokai shygarmalarynyn tolyk zhinagy. Vol. 7. Almaty: Daik-Press. 640 p.
13. Durin-Hornyik, V. (2023). “Kultura” and Its Forgotten University in Exile. European History Review. DOI: <https://doi.org/10.31743/ehr.16815>
14. Mieroszewski, J. (2025). Poland's Ostpolitik. Kultura Paryska. Available at: <https://kulturaparyska.com/en/topic-article/ostpolitik>
15. Ptasinska, M. (2020). Na marginesie sporu wokol ksiazki Aleksandra Janty-Polczynskiego Wracam z Polski. List Jana Lechonia do Jerzego Giedroycia z maja 1949 r. Z Badan nad Ksiazka i Ksiegozbiorami Historycznymi, pp. 79–102.
16. Esmagambet, K. (Ed.). (2012). Mustafa Shokai shygarmalarynyn tolyk zhinagyna kirispe. Kurespen otken omir. Vol. 1. Almaty: Daik-Press. 520 p.
17. Andican, A. (2003). Ceditizm'den bagimsizliga harichte Turkistan mucadelesi. Istanbul: Emre Yayinlari. 640 p.

IRSTI 03.20.00

UDC: 930.2:94(575.1)"16"

Mamatqobulov Tolqin

PhD, Senior Lecturer of the
Tashkent University of Economics and Pedagogy
(Tashkent, Uzbekistan)
Email: tolqinmamatqobulov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-3344-7994>

Idiyev Akbar

Junior Research Fellow
Al-Biruni Institute of Oriental Studies,
Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
(Tashkent, Uzbekistan)
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8153-1228>

**SOURCE STUDY OF THE HISTORY OF AMIR NIZAM AL-DIN YALANGTUSH
BAHADUR: NARRATIVE, DIPLOMATIC AND ARCHIVAL EVIDENCE**

Abstract

This study examines the source base for the history of Amir Nizam al-Din Yalangtush Bahadur, one of the most influential military and political figures of seventeenth-century Transoxiana. It brings together narrative chronicles, diplomatic notices, travel accounts and published archival act-materials in order to reconstruct the different dimensions of his activity in Samarqand, Balkh and neighbouring regions. Particular attention is paid to the correlation between court narratives and documentary evidence.

The article analyzes land-purchase deeds, tax-exemption decrees and waqf-related boundary acts connected with Yalangtush-biy. These documents demonstrate that his authority was not limited to military command or the title of ataliq, but rested on a complex economic foundation formed through irrigated estates, fiscal privileges and pious endowments linked to the Sherdor and Tillakori madrasas.

By comparing chronicles such as Musakhkhir al-bilad, Bahr al-asrar, Tarikh-i Qipchaqkhani, Tarikh-i Muqimkhani and Samariya with archival documents, the study clarifies the material and legal mechanisms of elite power in the Bukhara Khanate. It presents Yalangtush Bahadur as a regional magnate whose political, military, diplomatic and architectural activities were inseparable from property relations and control over agrarian resources.

Keywords: Yalangtush Bahadur; source study; archival documents; Bukhara Khanate; Samarqand; waqf; landholding; Ashtarkhanids; Transoxiana.

Маматқобулов Толкин

Ташкент экономика және педагогика университетінің аға оқытушысы, PhD
(Ташкент, Өзбекстан)
Email: tolqinmamatqobulov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-3344-7994>

Идиев Акбар

Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясы
Әбу Райхан Беруни атындағы Шығыстану институтының кіші ғылыми қызметкері
(Ташкент, Өзбекстан)

ӘМІР НИЗАМ АД-ДИН ЯЛАНГТҮШ БАҒАДҮР ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕКТАНУЫ: НАРРАТИВТІК, ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ЖӘНЕ АРХИВТІК ДЕРЕКТЕР

Аңдатпа

Бұл мақалада XVII ғасырдағы Мауереннахрдың аса ықпалды әскери-саяси қайраткерлерінің бірі Әмір Низам ад-Дин Ялангтүш Бағадүр тарихын зерттеуге арналған дереккөздер кешені қарастырылады. Зерттеу баяндау сипатындағы жылнамаларды, дипломатиялық мәліметтерді, саяхатшылар хабарларын және жарияланған архивтік акт материалдарын өзара салыстыра отырып, оның Самарқанд, Балх және көршілес аймақтардағы қызметінің әртүрлі қырларын қалпына келтіруге бағытталған. Ерекше назар сарайлық баяндаулар мен құжаттық деректер арасындағы байланысқа аударылады.

Мақалада Ялангтүш биге қатысты жер сатып алу құжаттары, салықтан босату туралы хұкнамалар және уақф жерлерінің шекарасын белгілеу актілері арнайы талданады. Бұл құжаттар оның билігі тек әскери қолбасшылықпен немесе аталық атағымен шектелмегенін, суармалы жер иеліктері, фискалдық жеңілдіктер және Самарқандтағы Шердор мен Тіллә Қори медреселерімен байланысты уақфтық қорлар арқылы нығайғанын көрсетеді.

Musakhkhir al-bilad, Bahr al-asrar, Tarikh-i Qipchaqkhani, Tarikh-i Muqimkhani және Samariya сияқты хроникаларды архивтік құжаттармен салыстыру Бұхара хандығындағы элиталық биліктің материалдық және құқықтық тетіктерін нақтылауға мүмкіндік береді. Зерттеу Ялангтүш Бағадүрді саяси, әскери, дипломатиялық және сәулеттік қызметі жер қатынастары мен аграрлық ресурстарды бақылаумен тығыз байланысты аймақтық ірі тұлға ретінде сипаттайды.

Кілт сөздер: Ялангтүш Бағадүр; деректану; архив құжаттары; Бұхара хандығы; Самарқанд; уақф; жер иелігі; Аштарханилер; Мауереннахр.

Маматқобулов Толкин

PhD, старший преподаватель

Ташкентского университета экономики и педагогики

(Ташкент, Узбекистан)

Email: tolqinmamatqobulov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-3344-7994>

Идиев Акбар

младший научный сотрудник

Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни

Академии наук Республики Узбекистан

(Ташкент, Узбекистан)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8153-1228>

ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ ИСТОРИИ АМИРА НИЗАМ АД-ДИНА ЯЛАНГТУША БАХАДУРА: НАРРАТИВНЫЕ, ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ И АРХИВНЫЕ СВИДЕТЕЛЬСТВА

Аннотация

В статье рассматривается комплекс источников для изучения истории Амира Низам ад-Дина Ялангтуша Бахадур – одного из наиболее влиятельных военно-политических деятелей Мавераннахра XVII века. Исследование объединяет нарративные хроники, дипломатические известия, сообщения путешественников и опубликованные архивные актовые материалы, что позволяет реконструировать разные стороны его деятельности в Самарканде, Балхе и

сопредельных регионах. Особое внимание уделяется соотношению придворных повествований и документальных свидетельств.

В работе специально анализируются купчие грамоты, ханские указы об освобождении от налогов и акты о границах вакуфных земель, связанных с Ялангтуш-бием. Эти документы показывают, что его власть не ограничивалась военным командованием или титулом аталыка, а опиралась на сложную экономическую основу, включавшую орошаемые владения, фискальные привилегии и благочестивые пожертвования, связанные с медресе Шердор и Тилля-Кари в Самарканде.

Сопоставление хроник Musakhkhir al-bilad, Bahr al-asrar, Tarikh-i Qipchaqkhani, Tarikh-i Muqimkhani и Samariya с архивными актами уточняет материальные и правовые механизмы элитной власти в Бухарском ханстве. В результате Ялангтуш Бахадур представлен как региональный магнат, чья политическая, военная, дипломатическая и строительная деятельность была неразрывно связана с земельными отношениями и контролем над аграрными ресурсами.

Ключевые слова: Ялангтуш Бахадур; источниковедение; архивные документы; Бухарское ханство; Самарканд; вакуф; землевладение; Аштарханиды; Мавераннахр.

Mamatqobulov Tolqin

PhD, kıdemli öğretim görevlisi

Taşkent Ekonomi ve Pedagoji Üniversitesi

(Taşkent, Özbekistan)

E-posta: tolqinmamatqobulov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-3344-7994>

Idiyev Akbar

genç araştırmacı

Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi

Abu Rayhan Biruni Şarkiyat Enstitüsü

(Taşkent, Özbekistan)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8153-1228>

**EMÎR NİZAMEDDİN YALANGTUŞ BAHADİR TARİHİNİN KAYNAK
İNCELEMESİ: ANLATISAL, DIPLOMATİK VE ARŞİV BELGELERİ**

Özet

Bu makale, XVII. yüzyıl Maveraünnehir'inin en etkili askerî ve siyasi şahsiyetlerinden biri olan Emir Nizameddin Yalangtuş Bahadır'ın tarihini incelemek için kullanılan kaynaklar bütünü ele almaktadır. Çalışma, onun Semerkant, Belh ve komşu bölgelerdeki faaliyetlerinin farklı yönlerini yeniden kurmak amacıyla kronikleri, diplomatik kayıtları, seyahat anlatılarını ve yayımlanmış arşiv belgelerini karşılaştırmalı biçimde kullanmaktadır. Saray anlatıları ile belge temelli kanıtlar arasındaki ilişki özel olarak değerlendirilmiştir.

Makalede Yalangtuş Biy ile ilgili arazi satın alma senetleri, vergi muafiyetini onaylayan hükümdar buyrukları ve vakıf topraklarının sınırlarını belirleyen belgeler ayrıntılı şekilde incelenmektedir. Bu belgeler, onun nüfuzunun yalnızca askerî komuta veya atalık unvanına dayanmadığını; sulanan arazi mülkiyeti, mali imtiyazlar ve Semerkant'taki Şirdar ile Tilla-Kari medreseleriyle bağlantılı vakıf gelirleri üzerine kurulduğunu göstermektedir.

Musakhkhir al-bilad, Bahr al-asrar, Tarikh-i Qipchaqkhani, Tarikh-i Muqimkhani ve Samariya gibi kroniklerin arşiv belgeleriyle karşılaştırılması, Buhara Hanlığı'nda seçkinler iktidarının maddi ve hukuki mekanizmalarını aydınlatır. Böylece Yalangtuş Bahadır, siyasi, askerî, diplomatik ve mimari faaliyetleri arazi ilişkileri ve tarımsal kaynakların denetimiyle iç içe geçmiş bölgesel bir güç sahibi olarak değerlendirilir.

Anahtar Kelimeler: Yalangtush Bahadır; kaynak incelemesi; arşiv belgeleri; Buhara Hanlığı; Semerkant; vakıf; arazi mülkiyeti; Astrahaniler; Maveräünnehir.

Introduction.

The history of Amir Nizam al-Din Yalangtush Bahadur occupies an important place in the political and cultural history of seventeenth-century Transoxiana. He appears in the sources under several forms of his name and title, including Yalangtush-biy, Yalangtush Ataliq and Nizam al-Din Bahadur. In historical memory he is often associated with Samarqand and with the architectural transformation of the Registan ensemble. Yet the source base shows that his career cannot be reduced to patronage of monumental construction. He was also a military commander, an intermediary in regional diplomacy, a court figure in the Ashtarkhanid political hierarchy and a large landholder whose economic power was recorded in legal documents.

The relevance of this topic is determined by two connected problems. First, narrative chronicles generally describe Yalangtush through events of warfare, loyalty, rebellion, diplomacy and construction. Such evidence is indispensable, but it is often episodic and shaped by courtly conventions. Secondly, archival act-materials, especially sale-purchase deeds, fiscal decrees and waqf-related records, allow the historian to reconstruct the institutional and economic foundations of his authority. The combination of these two groups of sources makes it possible to move from a heroic biographical portrait toward a source-critical understanding of political power in the Bukhara Khanate.

The purpose of this article is to systematize and critically evaluate the written and archival evidence concerning Yalangtush Bahadur. The objectives are: to classify the sources according to their type and evidential value; to show what each source group contributes to the reconstruction of his career; to integrate published archival documents on his landholdings into the existing narrative; and to clarify the relationship between military-political influence, fiscal privilege, waqf practice and architectural patronage. The working hypothesis is that Yalangtush Bahadur's exceptional position was formed not only by personal military capacity or court service, but also by the concentration of productive irrigated land and by the legal protection of this property through khanly decrees and waqf mechanisms.

2. Methodology

The study is based on several categories of written evidence. The first category consists of narrative chronicles created in or around the political world of Transoxiana, Balkh, Safavid Iran and Mughal India. Among them are Muhammadyar ibn Arab Qataghan's *Musakhkhir al-bilad*, which provides evidence on the early seventeenth-century conflicts around Balkh and the participation of Yalangtush Bahadur in military organization [1]. Mahmud ibn Wali's *Bahr al-asrar fi manaqib al-akhyar* is especially important because it refers not only to military events but also to Yalangtush's long presence in Samarqand and to the privileged status of his estates [2, fols. 58b-234b; 2, fols. 98a-99b].

The second category is made up of archival act-materials published in *Documents on the History of Agrarian Relations in the Bukhara Khanate*, edited under A. K. Arends with documents selected, translated and annotated by O. D. Chekhovich. This collection contains purchase deeds, hukmnamas and boundary acts from the seventeenth to nineteenth centuries. Its introductory study emphasizes that act-materials are primary evidence for social and economic history and that chronicles alone are insufficient for reconstructing the internal life of the khanates [3, pp. V-IX]. For the present topic, the most important documents are those concerning Yalangtush-biy's land purchases, tax exemptions and waqf lands [3, docs. 1-3, 6, 13].

The third category includes diplomatic and external sources. *Tarikh-i Qipchaqkhani*, *Tarikh-i Muqimkhani*, *Matlab al-talibin*, *Samariya*, Safavid chronicles, Mughal histories and Pietro Della Valle's travel notes provide data on Yalangtush's position in negotiations, military campaigns, symbolic exchanges and regional perception [4-14]. The article uses comparative source criticism: data from chronicles are checked against archival acts, while archival records are interpreted within the broader political context described by narrative sources. Special attention is paid to the social

meaning of legal terms such as milk-i khalis, tax exemption, waqf, tanab and the boundaries of irrigated property.

3. Results:

3.1. Narrative Sources and the Military-Political Image of Yalangtush Bahadur

The earliest layer of information places Yalangtush Bahadur within the conflicts of the first decades of the seventeenth century. Musakhkhir al-bilad records the tensions connected with Vali Muhammad Khan, Nadr Muhammad Khan and the military movements around Balkh. In this context Yalangtush appears as a commander involved in the defense system of Balkh and in the organization of troop movement across the Amu Darya. The evidence is significant because it depicts him not merely as a fighter, but as a participant in logistical and operational management [1]. The same aspect is amplified by Bahr al-asrar, where he appears among the figures supporting Imamquli Khan and opposing the forces linked with Vali Muhammad Khan. The battle near Bagh-i Shamol and the subsequent political outcome demonstrate that Yalangtush had become one of the influential amirs in the Samarqand political environment [2, fols. 58b-234b; 2, fols. 98a-99b].

Bahr al-asrar also records his role in suppressing instability in the 1630s. The source presents him as an ataliq capable of commanding independent operations, including the dispatch of a force to relieve the fortress of Akhsi. It is also noteworthy that rebel leaders attempted to negotiate with him. This detail suggests that his authority was recognized beyond formal court titles: he was treated as a political actor whose decision could influence the outcome of a conflict [2, fols. 58b-234b; 2, fols. 98a-99b]. The image produced by this chronicle is therefore twofold. On the one hand, Yalangtush is a servant of central authority; on the other, he acts as a regional force with his own military and diplomatic weight.

Tarikh-i Qipchaqkhani broadens the geographical horizon. It mentions Yalangtush Ataliq in connection with the confrontation caused by Mughal intervention in Balkh and the response of Abdulaziz Khan. The source shows that the solution of regional crises required consultation with Uzbek amirs as well as the involvement of Kazakh and Qaraqalpaq sultans. The fact that Yalangtush is named in this context demonstrates his participation in decisions that went beyond local administration. The same work also mentions the dispatch of money and valuable gifts by the Mughal ruler Aurangzeb to Yalangtush Bahadur. Such a notice should not be read as a simple gesture of politeness; it belongs to the wider practice of political gift-giving, by which imperial courts attempted to influence or neutralize important frontier actors [4]. B. A. Akhmedov's evaluation of Central Asian historical-geographical literature confirms the importance of such texts for reconstructing political geography and interregional relations in the sixteenth to eighteenth centuries [5].

Tarikh-i Muqimkhani places Yalangtush among the high-ranking officials of the Ashtarkhanid order. The designation 'Yalangtush-biy Ataliq' is not a decorative title. In the political vocabulary of the period, ataliq combined elements of guardianship, military command and political supervision. The mention of Yalangtush alongside officials such as devonbegi and parvanachi marks him as a member of the ruling elite rather than a local notable [6, p. 82]. Matlab al-talibin adds another dimension: Yalangtush's contact with the Juybar khojas and his reception of Taj al-Din Hasan Khoja in the Fathabad locality near Balkh reveal his ties with religious lineages and the moral capital attached to such relations [7, p. 170].

3.2. Archival Acts: Landholding, Fiscal Privilege and Waqf

The archival documents change the analytical focus of the topic. They show that behind the military and diplomatic image stood a substantial agrarian base. The introductory study to the 1954 collection states that documents on the land possessions of the seventeenth-century magnate Yalangtush-biy are especially valuable for concretizing the nature of feudal landholding in the Central Asian khanates [3, pp. IX-X]. It also notes that earlier literature had not given a full characterization of Yalangtush as one of the largest landholders. What was known was mostly that he governed Samarqand for decades, possessed hundreds of slaves, had resources to construct major buildings and could maintain troops for campaigns. The act-materials make this picture concrete by showing when, where and under what legal conditions land was accumulated [3, pp. IX-X].

Document 1 is a sale-purchase deed dated 12 February 1606. It records that Yalangtush-biy, son of Boy Khoja-biy, purchased a privileged estate in the locality of Yaramtugh in the Samarqand tuman of Ufarinkent from Oy Begim, daughter of Khoja Hoshim Ahrari, for 4,300 silver tangas [3, doc. 1, pp. 3-7]. The price indicates a major transaction, while the legal form of the land as milk-i khalis suggests a privileged private estate. The document also states that the purchased lands were cultivated, irrigated and fit for agriculture. This evidence is important because it links Yalangtush's early rise to the acquisition of productive land in the Samarqand region rather than to political office alone.

Document 2, a hukmnama of Imamquli Khan issued not earlier than February 1611, confirms the fiscal status of lands purchased by Yalangtush-biy in Samarqand tumans. According to the summary in the publication, two-thirds of the lands refused by him were returned to the treasury, while the remaining third became an exempted estate [3, doc. 2, pp. 8-9]. This decree is source-critically significant for two reasons. First, it shows the role of the khan in legitimizing private landholding and tax privilege. Secondly, it demonstrates that Yalangtush's property rights were not merely customary but were incorporated into the documentary and fiscal practice of the state.

Document 3, dated 7 July 1621, concerns a hukmnama confirming tax exemption for a privileged estate purchased for money in the locality of Nahri Haydar in the Samarqand tuman of Anhor [3, doc. 3, pp. 10-12]. This document is useful for locating Yalangtush's interests in the irrigated zones of Samarqand, where access to water and exemption from fiscal burdens were decisive elements of property value. Document 6 is even more explicit in showing scale. Dated between 23 February and 23 March 1631, it records Yalangtush-biy's purchase from Muhammadquli Chuhra-aqasi, son of Gulbed-biy, of 1,100 tanabs of tax-exempt land in Tezakkent of the Kesh/Shahrisabz region for 52,500 tangas [3, doc. 6, pp. 24-28]. The amount is several times larger than the 1606 transaction and suggests a systematic strategy of territorial accumulation.

Document 13, dated 15 February-15 March 1686, is an act establishing the boundaries of the waqf lands of Yalangtush-biy in the locality of Hinduvon in the Samarqand tuman of Shovdor [3, doc. 13, pp. 65-68]. Since the date is later than Yalangtush's lifetime, it is particularly valuable for understanding the institutional durability of his estate. The document indicates that lands associated with him continued to function as waqf property and required formal boundary definition. The introductory study further mentions a waqf deed, not included in the edition, made by Yalangtush-biy in favor of the Sherdor and Tillakori madrasas. According to that deed, waqf lands were located in numerous localities of Samarqand and its surrounding tumans, including Burbechi, Karoyaghuch, Alhasan-teppa, Oq-teppa, Nahri Haydar, Oq Muhammad-soy, Ataliq-qishlaq, Pakhlavonhushi, Karasu, Oymobod, Argunshah, Bogurtak, Dahan Hinduvon, Khoja Ganchola, Hamozgoh, Qavola, Mavoliyen, Dashtak and Muhammadjan. In one waqf deed alone, at least twenty-six private landholdings were converted into endowment property [3, pp. X-XI].

Table 1 – Archival acts connected with Yalangtush-biy's landholding and waqf property

Date and type	Object and place	Legal/economic data	Archive/edition	Source-study value
12 February 1606, purchase deed	Estate in Yaramtugh, Ufarinkent, Samarqand tuman	Purchased by Yalangtush-biy from Oy Begim for 4,300 silver tangas; described as irrigated and cultivated milk-i khalis	TsGIA UzSSR, f. 323, no. 1197/7; [3, doc. 1]	Earliest dated evidence for the formation of his Samarqand land base
No earlier than February 1611, hukmnama	Lands purchased in Samarqand tumans	Imamquli Khan confirmed tax exemption; one-third remained as an exempted estate	TsGIA UzSSR, f. 323, no. 1197/5; [3, doc. 2]	Shows state recognition of his fiscal privileges
7 July 1621, hukmnama	Nahri Haydar, Anhor tuman	Confirms tax exemption for a purchased privileged estate	TsGIA UzSSR, f. 323, no. 1197/1; [3, doc. 3]	Links land value to irrigation and exemption from fiscal burdens
23 February-23 March 1631, purchase deed	1,100 tanabs in Tezakkent, Kesh/Shahrisabz region	Purchased for 52,500 tangas from Muhammadquli Chuhra-aqasi, son of Gulbed-biy	IIVUz, f. Cheklar, doc. no. 42; [3, doc. 6]	Evidence of large-scale accumulation outside Samarqand proper
15 February-15 March 1686, boundary act	Waqf lands in Hinduvon, Shovdor tuman	Defines boundaries of Yalangtush-biy's waqf lands	TsGIA UzSSR, f. 323, no. 1197/2; [3, doc. 13]	Shows the posthumous institutional durability of his waqf property

3.3. Architectural Patronage and the Economic Base of Power

The archival evidence allows a more precise interpretation of Yalangtush Bahadur's architectural patronage. Samariya records that the Sherdor madrasa was built in 1028/1618 opposite the Ulugh Beg madrasa and that the Tillakori madrasa was constructed in 1051/1641, functioning not only as a madrasa but also as a congregational mosque for the urban community of Samarqand [8, p. 27]. These descriptions have usually made Yalangtush famous as a patron of the Registan ensemble. However, when Samariya is read together with the waqf and land documents, the buildings appear not simply as pious or artistic projects but as institutions supported by a substantial agrarian endowment.

In Islamic legal and social practice, a waqf was sustainable only when it had a revenue-producing base. The record of at least twenty-six lands attached to the Sherdor and Tillakori madrasas explains how two monumental institutions could be maintained. It also shows that architecture, piety and property were interdependent. Yalangtush's patronage was therefore an expression of both devotion and elite strategy: the endowment transformed private wealth into socially recognized religious and educational capital, while also preserving the name and prestige of the founder. The 1686 boundary act suggests that this institutional memory remained legally active after his death [3, doc. 13, pp. 65-68].

The same evidence helps explain how Yalangtush could maintain troops and participate in distant campaigns. A commander needed more than personal bravery: he needed revenue, clients, retainers, transport animals, access to water and ties with the population of agricultural districts. The documents on land acquisition and exemption show the material basis for such capacity. In this

sense, the archival acts support the narrative sources but also correct their perspective. Chronicles usually begin with campaigns and court decisions; the documents reveal the fiscal and agrarian infrastructure that made such campaigns possible.

3.4. Diplomatic and External Evidence

Safavid, Mughal and European evidence places Yalangtush in a wider interstate environment. Iskandarbek Munshi's *Tarikh-i alam-ara-yi Abbasi* reports events of 1610-1611 and later campaigns, including Yalangtush's movement toward Marv in 1614 with a large force, the occupation of the city and the subsequent withdrawal with booty after the approach of Safavid troops [9, pp. 1494-1495]. Muhammad Ma'sum Isfahani's *Khulasat al-siyar* and Muhammad Yusuf Valeh Isfahani's *Khuld-i barin* record later conflicts connected with Maruchaq, Herat, Mashhad and Marv, showing that Ashtarkhanid-Safavid relations were shaped by repeated pressure from the Transoxianan side as well as by counteraction from Iran [10; 11].

Mughal sources add another layer. The *Jahangirnama* states that in 1623 Yalangtush Bahadur built or fortified Chutur near Ghazna and entrusted it to his nephew, a measure connected with the extraction of tribute from local Hazara groups [12, pp. 423-424]. *Padshahnama* records diplomatic exchanges between Yalangtush and the court of Shah Jahan in 1638, including valuable gifts, and also notes complaints regarding unauthorized military action [13, pp. 91-94]. These accounts show the ambiguity of Yalangtush's position. He was useful as a mediator and frontier actor, but his independent initiatives could also become a problem for more centralized rulers.

Pietro Della Valle's travel notes, referring to events of 1621, associate Yalangtush's military-political position with the strategic zones of Ghur and Garchistan [14, pp. 460-461]. Although travel accounts must be used cautiously, they are useful as external testimony to the perception of his power outside the immediate courtly environment of Bukhara and Balkh. Taken together, these sources show that Yalangtush Bahadur was embedded in several overlapping political spaces: Samarqand and the Zarafshan valley, Balkh and northern Afghanistan, the Safavid frontier, the Mughal sphere and the Dasht-i Qipchaq network.

3.5. Source-Critical Synthesis

Each group of sources has its own limitations. Court chronicles tend to magnify military success, to explain politics through the actions of rulers and commanders, and to compress social processes into episodic events. Hagiographic texts emphasize relations with saints, khojas and pious figures. Diplomatic and external sources are often shaped by the perspective of rival courts. Archival acts, for their part, usually do not narrate events; they record transactions, rights, boundaries, witnesses and fiscal formulae. Their value lies precisely in this practical character. They preserve the administrative language through which power and property were recognized.

The comparison of these sources leads to three main results. First, Yalangtush Bahadur's political authority was anchored in Samarqand but extended through wider military and diplomatic networks. Secondly, his wealth was not an abstract reputation; it can be traced through dated transactions, large payments in tangas, measured land units and formally protected tax exemptions. Thirdly, his architectural activity becomes more intelligible when the waqf base is examined. The Sherdor and Tillakori madrasas were not isolated monuments but the visible expression of an economic system that included land, water, legal privilege and religious endowment. V. L. Vyatkin's notes on Samarqand historical geography, which mention additional Yalangtush land documents such as mortgage acts of 1630-1643 and a deed to his descendants, also indicate that the extant published material is only part of a larger documentary complex [15].

Conclusion

The enriched source study of Amir Nizam al-Din Yalangtush Bahadur demonstrates that his historical image must be reconstructed through the interaction of narrative, diplomatic and archival evidence. Chronicles such as *Musakhkhir al-bilad*, *Bahr al-asrar*, *Tarikh-i Qipchaqkhani* and *Tarikh-i Muqimkhani* establish his role as commander, ataliq, negotiator and influential amir. Samariya preserves the memory of his architectural patronage in Samarqand. Safavid, Mughal and European testimonies show his significance in interstate and frontier politics. However, the archival documents give the strongest basis for explaining the material foundations of his power.

The land-purchase deeds, hukmnamas and waqf-related acts prove that Yalangtush-biy accumulated large irrigated estates, secured fiscal privileges and transformed part of this property into endowments serving major institutions in Samarqand. These documents also demonstrate that state recognition, tax exemption and boundary definition were essential mechanisms by which elite property was stabilized. Therefore, Yalangtush Bahadur should be understood not only as a military hero or architectural patron, but as a regional magnate whose authority was produced through the combination of land, law, water, piety and military service. Further research should focus on locating and publishing additional documents mentioned by Vyatkin and comparing them with manuscript copies preserved in Uzbek archival and manuscript collections.

REFERENCES

1. Мухаммадёр ибн Араб Қатаған. Мусаххир ал-билод (Мамлакатларнинг эгалланиши) / Форс тилидан таржима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари И. Бекжонов ва Д. Сангирова. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. – 429 б.
2. الولی بن محمود. الاخیار مناقب فی الاسرار بحر. – Manuscript: Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, inv. no. 1375, fols. 58b–234b; India Office MS no. 575, fols. 98a–99b.
3. Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве. Вып. 1: Акты феодальной собственности на землю XVII–XIX вв. / Под ред. А. К. Арендса; подбор документов, перевод, введение и примечания О. Д. Чехович. – Ташкент: Издательство Академии наук УзССР, 1954. – XXVIII, 268 с.; материалы о Ялангтуш-бии: с. IX–X; док. 1, с. 3–7; док. 2, с. 8–9; док. 3, с. 10–12; док. 6, с. 24–28; док. 13, с. 65–68.
4. خانىقبچاق تاريخ. بلخى بيكقلى خواجه. – Manuscript: Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, inv. no. 4468/II, fols. 14b–51b; Қожамқулибек Балхи. Тарих-и Қыпшақи. – Алматы, 2017. – 645 б.
5. Ахмедов Б. А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI–XVIII вв. – Ташкент: Фан, 1985. – С. 95–100.
6. Мухаммед Юсуф Мунши. Муким-ханская история / Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатели А. А. Семёнова. – Ташкент: Издательство Академии наук УзССР, 1956. – 303 с.; нужное место: с. 82.
7. Мухаммад Толиб. Матлаб ут-толибин / Форс-тожик тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари Ғ. Каримий ва Э. Миркомилов; масъул муҳаррир Ҳ. Тўраев. – Тошкент: Мовароуннахр, 2016. – 384 б.; тегишли жой: 170-б.
8. Абу Тоҳирхожа Самарқандий. Самария / Форс тилидан А. Сатторий таржимаси; масъул муҳаррирлар С. Айний ва Б. Аҳмедов. – Тошкент: Камалак, 1991. – 336 б.; тегишли жой: 27-б.
9. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixe-aləməra-yi Abbasi) / Fars dilindən tərcümə edən Şahin Fərzəliyev (Şahin Fazil). – Bakı: Şərq-Qərb, 2010. – 2505 s.; müvafiq yer: s. 1494–1495.
10. ۱۳۶۸، می‌لء تاراشتتا: نارهت. – یوسفد یفصد ماشد راگزور خیرات: ریسلا تصلاخ. یناهفصا یگجاوذن د موصعم دمحم. ۱۱۰–۱۰۹. صص: ۳۸۴.
11. تافوقوم داینب: نارهت. – بشدم مشاهریم حیحصت: نایوسفد راگزور رد ناریا: نیرب دلخ. یناهفصا ملاو فسوی دمحم. ۷۴. صص: ۹۲۱. ۱۳۷۲، راشفا دومحم رتكد.
12. Jahangir. The Jahangirnama: Memoirs of Jahangir, Emperor of India / Translated, edited and annotated by W. M. Thackston. – New York; Oxford: Oxford University Press in association with the Freer Gallery of Art and Arthur M. Sackler Gallery, Smithsonian Institution, 1999. – xxv, 502 p.; relevant passages: pp. 423–424.
13. ۹۱–۹۴. صص: ۲۰۹. ۱۸۶۷، متكل. – همانهاشداپ. یرو هلا دیمحلا دب.
14. Della Valle P. Viaggi di Pietro Della Valle il Pellegrino. Vol. II. – Roma, 1658. – pp. 460–461.
15. Вяткин В. Л. Материалы к исторической географии Самаркандского вилаята. – Самарканд: [б. и.], 1902. – С. 4–6.

REFERENCE

1. Muhammadyar ibn Arab Qataghan. The Conqueror of Countries (Musakhkhir al-bilad) (translated from Persian and annotated by I. Bekjonov and D. Sangirova). Tashkent: Yangi asr avlodi, 2009. 434 p. (in Uzbek).
2. Mahmud ibn Wali. Sea of Secrets on the Virtues of the Noble (Bahr al-asrar fi manaqib al-akhyar). Manuscript: Al-Biruni Institute of Oriental Studies, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, inv. no. 1375; India Office MS no. 575 (in Persian).
3. Chekhovich O. D. Documents on the History of Agrarian Relations in the Bukhara Khanate. Issue 1: Acts of Feudal Landownership, Seventeenth-Nineteenth Centuries. Edited by A. K. Arends. Tashkent: Publishing House of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR, 1954. 150 p. (in Russian).
4. Khojamqulibek Balkhi. History of Qipchaq Khan (Tarikh-i Qipchaqkhani). Manuscript: Al-Biruni Institute of Oriental Studies, inv. no. 4468/II; Almaty edition, 2007 (in Persian/Turkic translation tradition).
5. Akhmedov B. A. Historical-Geographical Literature of Central Asia in the Sixteenth-Eighteenth Centuries. Tashkent: Fan, 1985. pp. 95-100 (in Russian).
6. Muhammad Yusuf Munshi. Muqim Khan's History. Translated from Tajik with introduction, notes and indexes by A. A. Semenov. Tashkent: Publishing House of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR, 1956. 91 p. (in Russian).
7. Muhammad Talib. The Request of the Seekers (Matlab al-talibin). Translated from Persian, introduction and notes by G. Karimiy and E. Mirkomilov. Tashkent: Movarounnahr, 2016. 384 p. (in Uzbek).
8. Abu Tohirxoja Samarqandi. Samariya. Tashkent: Publishing House of the Academy of Sciences of Uzbekistan, 1991. 320 p. (in Uzbek).
9. Iskandarbek Munshi Turkman. The World-Adorning History of Abbas (Tarikh-i alam-ara-yi Abbasi). Book II. Translated from Persian by Shahin Fazil. Baku, 2010. 2505 p. (in Azerbaijani/Russian transliteration).
10. Muhammad Ma'sum Isfahani. Summary of Biographies: History of the Age of Shah Safi Safavi. Tehran, 1368 AHSh. 384 p. (in Persian).
11. Muhammad Yusuf Valeh Isfahani. Eternal Paradise: Safavid Iran. Tehran, 1372 AHSh. 921 p. (in Persian).
12. Jahangir. The Jahangirnama: Memoirs of Jahangir, Emperor of India. Translated, edited and annotated by W. M. Thackston. New York: Oxford University Press, 1999. 494 p. (in English).
13. Abd al-Hamid Lahori. Padshahnama. Calcutta, 1867. 209 p. (in Persian/English edition).
14. Della Valle P. Travels of Pietro Della Valle the Pilgrim. Vol. II. Rome, 1658. pp. 460-461 (in Italian).
15. Vyatkin V. L. Materials on the Historical Geography of the Samarqand Region. Reference Book of the Samarqand Province. Vol. VII. Samarqand, 1902. pp. 4-6 (in Russian).

IRSTI 03.26

UDC: 305.42+94(47)

Mirzaeva Maftuna

Junior researcher of the

Al-Biruni Institute of Oriental Studies,

Uzbekistan Academy of Sciences

Email: mirzayevamaftuna95@gmail.com

FAMILY ARCHIVES AND THE STUDY OF SAYYID FAMILIES IN CENTRAL ASIA

Abstract

This study investigates the historical formation, evolution, and socio-political significance of sacred lineages in Central Asia, with particular emphasis on sayyid households from the early Islamic period through the nineteenth century. It traces the movement of sayyids from the Hijaz to Iran, Khorasan, and eventually Central Asia, highlighting the dual forces that shaped these migrations: political pressures exerted on the Prophet's descendants under the Umayyad and Abbasid dynasties, and voluntary mobility driven by the social, economic, and spiritual privileges extended to them in eastern regions. Building on established scholarship, the study delineates two broad chronological phases in the establishment of sayyid households, pre-Mongol and post-Mongol, each marked by distinct patterns of settlement, integration, and institutional development.

Within this historical framework, the article analyzes the emergence of influential sayyid dynasties, their interaction with local rulers, and their participation in governance, religious scholarship, and Sufi networks. These comparisons contribute to broader discussions in the growing academic field of sayyid-sharifology.

A central contribution of the work is its focus on the documentary culture of sacred households. The article examines the formation and functions of family archives – genealogies, yarliqs, waqf deeds, petitions, and related materials – which served not only as records of lineage but also as instruments of legal authority, property management, and social legitimacy. By exploring how these documents were preserved, interpreted, and deployed, the study demonstrates their crucial role in sustaining hereditary spiritual authority and securing economic foundations for sacred lineages. Ultimately, this research illuminates the lasting imprint of sayyid households on the political, religious, and cultural history of Central Asia.

Keywords: sacred lineages; sayyid-sharifology; Central Asia; family archives; nasabnama; waqf deed.

Мирзаева Мафтуна

Ўзбекстан Ғылым академиясының

Әл-Бируни атындағы Шығыстану институтының

кіші ғылыми қызметкері

Email: mirzayevamaftuna95@gmail.com

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ САЙИД ӘУЛЕТТЕРІ МЕН ОТБАСЫЛЫҚ МҰРАҒАТТАРДЫ ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа

Бұл зерттеу Орталық Азиядағы қасиетті тектік топтардың, әсіресе ерте ислам дәуірінен XIX ғасырға дейінгі сайид әулеттерінің тарихи қалыптасуы, дамуы және әлеуметтік-саяси

маңызын қарастырады. Жұмыста сайыдтардың Хижаздан Иранға, Хорасанға және кейін Орталық Азияға қоныс аудару үдерісі талданып, бұл миграцияларға ықпал еткен екі негізгі фактор айқындалады: Омейядтар мен Аббасидтер кезеңінде Пайғамбар Мұхаммедтің ұрпақтарына жасалған саяси қысым және шығыс аймақтарында оларды күтіп алған әлеуметтік, экономикалық және рухани артықшылықтар. Зерттеу бұрынғы ғылыми еңбектерге сүйене отырып, сайыд әулеттерінің қалыптасуын екі кезеңге – моңғолдарға дейінгі және моңғолдардан кейінгі дәуірлерге – бөліп, әр кезеңнің қоныстану, интеграция және институттық дамудағы өзіндік ерекшеліктерін сипаттайды.

Осы тарихи контекст аясында мақала ықпалды сайыд әулеттерінің пайда болуын, олардың жергілікті билеушілермен байланысын және мемлекеттік басқаруға, діни білімге және сопылық желілерге қатысуын талдайды. Бұл салыстырмалар сайыд-ширифология деп аталатын өсіп келе жатқан ғылыми бағыттағы талқылауларды кеңейтеді.

Зерттеудің негізгі үлестерінің бірі – қасиетті әулеттердің құжаттық мәдениетіне назар аудару. Мақала отбасы мұрағаттарының құрылуы мен қызметін – шежірелер, ярлықтар, вақф құжаттары, арыздар және басқа материалдарды – қарастырады. Бұл деректер тек тектік шығуды дәлелдейтін құрал ғана емес, сонымен қатар заңдық өкілеттіктің, меншік басқарудың және әлеуметтік легитимдіктің негізі болған. Осындай құжаттардың сақталуы, түсіндірілуі және қолданылуы сайыд әулеттерінің мұрагерлік рухани билігін нығайтуда және экономикалық тірегі қалыптастыруда шешуші рөл атқарғаны көрсетіледі. Зерттеу сайыд әулеттерінің Орталық Азияның саяси, діни және мәдени тарихына қалдырған терең ықпалын ашып береді.

Түйін сөздер: қасиетті тектер; сайыд-ширифология; Орталық Азия; отбасылық мұрағаттар; насабнаме; вақфнаме.

Мирзаева Мафтуна

Младший научный сотрудник Института востоковедения имени Аль-Бируни

Академии наук Узбекистана

Email: mirzayevamaftuna95@gmail.com

СЕМЕЙНЫЕ АРХИВЫ И ИЗУЧЕНИЕ СЕМЬИИ САЙИДОВ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация

В настоящем исследовании рассматриваются историческое формирование, эволюция и социально-политическое значение священных родовых линий в Центральной Азии, с особым акцентом на семьи саййидов с раннего исламского периода до XIX века. Работа прослеживает миграцию саййидов из Хиджаза в Иран, Хорасан и, в конечном итоге, в Центральную Азию, определяя два ключевых фактора, повлиявших на эти перемещения: политическое давление, оказываемое на потомков Пророка при Омейядах и Аббасидах, а также добровольную мобильность, обусловленную социальными, экономическими и духовными привилегиями, предоставленными им восточными регионами. Опираясь на предшествующие исследования, работа выделяет два хронологических этапа становления семей саййидов, до-монгольский и постмонгольский, каждый из которых характеризуется особыми моделями расселения, интеграции и институционального развития.

В рамках этой исторической схемы статья анализирует возникновение влиятельных династий саййидов, их взаимодействие с местными правителями и участие в управлении государством, религиозном образовании и суфийских сетях. Эти наблюдения вносят вклад в более широкий научный дискурс внутри развивающейся области саййид-ширифологии.

Особое внимание уделяется документальной культуре священных семей. Статья рассматривает формирование и функционирование семейных архивов – шежере, ярлыков, вакуфных актов, прошений и других материалов, которые служили не только подтверждением происхождения, но и инструментами юридической власти, управления

имуществом и социального признания. Анализ способов хранения, интерпретации и использования подобных документов показывает их ключевую роль в поддержании наследственной духовной власти и укреплении экономической базы священных родов. В конечном счёте исследование раскрывает глубокий и долговременный вклад семей саййидов в политическую, религиозную и культурную историю Центральной Азии.

Ключевые слова: сакральные родословные; саййид-ширифология; Центральная Азия; семейные архивы; насабнаме; вакфная грамота.

Mirzaeva Maftuna

Genç araştırmacı

El-Biruni Doğu Araştırmaları Enstitüsü,

Özbekistan Bilimler Akademisi

E-posta: mirzayevamaftuna95@gmail.com

AİLE ARŞİVLERİ VE ORTA ASYA'DA SEYYİD AİLELERİNİN İNCELENMESİ

Özet

Bu çalışma, Orta Asya'daki kutsal soyların tarihsel oluşumu, gelişimi ve sosyo-politik önemini incelemekte olup, özellikle erken İslam döneminden on dokuzuncu yüzyıla kadar olan süreçte seyyid ailelerine odaklanmaktadır. Araştırma, seyyidlerin Hicaz'dan İran'a, Horasan'a ve nihayetinde Orta Asya'ya doğru hareketini izlemekte; bu göçleri şekillendiren iki temel unsuru vurgulamaktadır: Emevi ve Abbasi hanedanları döneminde Peygamber soyundan gelenlere yönelik siyasi baskılar ile doğu bölgelerinde kendilerine tanınan sosyal, ekonomik ve manevi ayrıcalıkların teşvik ettiği gönüllü hareketlilik. Mevcut akademik literatüre dayanarak çalışma, seyyid ailelerinin oluşumunda iki geniş kronolojik evreyi ayırt etmektedir: Moğol öncesi ve Moğol sonrası dönemler. Her iki dönem de yerleşim, topluma entegrasyon ve kurumsal gelişim açısından farklı özellikler göstermektedir.

Bu tarihsel çerçeve içinde makale, etkili seyyid hanedanlarının ortaya çıkışını, yerel yöneticilerle ilişkilerini ve yönetim, dini ilim ve tasavvuf ağlarındaki rollerini analiz etmektedir. Bu karşılaştırmalar, gelişmekte olan seyyid-şerifoloji alanındaki daha geniş akademik tartışmalara katkı sağlamaktadır.

Çalışmanın temel katkılarından biri, kutsal ailelerin belge kültürüne odaklanmasıdır. Makale, aile arşivlerinin oluşumu ve işlevlerini incelemekte; soy kütükleri, yarlıklar, vakfiye belgeleri, dilekçeler ve benzeri materyallerin yalnızca soy kaydı olarak değil, aynı zamanda hukuki otorite, mülkiyet yönetimi ve toplumsal meşruiyet araçları olarak da işlev gördüğünü ortaya koymaktadır. Bu belgelerin nasıl korunduğu, yorumlandığı ve kullanıldığı analiz edilerek, onların kalıtsal manevi otoritenin sürdürülmesinde ve kutsal soyların ekonomik temellerinin güvence altına alınmasındaki kritik rolü gösterilmektedir. Sonuç olarak bu araştırma, seyyid ailelerinin Orta Asya'nın siyasi, dini ve kültürel tarihi üzerindeki kalıcı etkisini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: kutsal soylar; seyyid-şerifoloji; Orta Asya; aile arşivleri; nesebnâme; vakfiye.

Introduction

The study of sacred lineages in Central Asia – particularly those tracing descent from the Prophet Muhammad – offers a unique lens through which to examine the political, social, and spiritual dynamics of the region across more than a millennium. Among these groups, sayyid households occupied a position of exceptional prestige. Their migration from the Hijaz to Iran, Khorasan, and eventually Central Asia occurred through a combination of political pressures and voluntary movement. On one hand, the Umayyad and Abbasid governments subjected the Prophet's descendants to varying degrees of surveillance and coercion; on the other, eastern regions actively welcomed sayyids by granting them social, economic, and religious privileges. These overlapping

forces facilitated the gradual establishment of influential sacred families whose authority became deeply embedded in local society.

Central to the institutional identity of these households was the preservation of family archives – genealogies, yarliqs, waqf deeds, petitions, and legal records. These documents not only asserted sacred lineage but also safeguarded landholdings, economic privileges, and spiritual authority. Over time, they became essential tools for navigating political changes, negotiating status, and maintaining continuity across generations.

Numerous sayyid households migrated to Central Asia throughout history. Their movement from Hijaz to various regions of the East and West was driven by multiple factors. One major cause was the political pressure exerted by the Umayyads and Abbasids on the ‘Alids due to their claims to legitimate rule. Another important factor was the voluntary migration of sayyid families to Iran and Khorasan, facilitated by the social and economic privileges granted to them.

2. Methodology

This study employs a multi-layered methodological approach that integrates historical, textual, and comparative analyses to reconstruct the formation and functions of sacred households, particularly sayyid lineages, in Central Asia. The research is grounded in a close reading of primary sources, including genealogies (nasabnama), yarliqs, waqf deeds, petitions (arznama), legal documents, and narrative chronicles. These materials are examined not only for their explicit historical content but also for their broader social and political implications. Particular attention is devoted to understanding how sacred households produced, preserved, and used documentary records to assert lineage, secure privileges, and maintain spiritual authority across generations.

A documentary-historical method forms the core of the analysis. This approach focuses on identifying the structure, purpose, and transmission of family archives, assessing how different document types, such as waqf deeds or royal decrees, functioned within legal and administrative systems from the Timurid period through the nineteenth century. Where possible, archival findings are cross-referenced with contemporaneous legal texts, local histories, and Sufi treatises to verify authenticity and contextualize usage.

The study also utilizes a genealogical analysis, tracing patterns of descent, household formation, and intermarriage among sacred families. This method allows the research to map both the internal hierarchy of sayyid lineages and their broader connections to other sacral groups such as khwajas, turas, and makhdums.

A comparative regional approach is employed to distinguish Central Asian sacred households from analogous groups in the Middle East, Iran, and the Hijaz. This framework illuminates the unique social categories that emerged in Central Asia and clarifies how sacred status was negotiated differently across cultural landscapes.

Finally, the study incorporates insights from the emerging field of sayyid-sharifology, enabling a more systematic examination of sacred lineages as social institutions. Together, these methodologies offer a comprehensive understanding of the historical development, socio-political influence, and documentary culture of sayyid households in Central Asia.

3. Results:

3.1. Historical Background of Sayyids Migration

U. Sultonov divides the formation process of sayyid households in Central Asia into two periods: before and after the Mongol invasion. The first stage covers the 9th to 13th centuries, lasting until the Mongol conquest [1, 28]. During this time, sayyids arrived both through political displacement and voluntary migration. Although many belonged to the lineages of Hasan ibn ‘Ali and Husayn ibn Ali, most genealogies of Central Asian Alid sayyids that have survived to the present day belong to the Husayni branch. The Hasani sayyids settled in Bukhara, Samarkand, Turkistan, Ilaq, and Ferghana, and many were descendants of Zayd ibn Hasan ibn ‘Ali. In this period, sayyid households emerged primarily due to religious and political dynamics and held a special status in Muslim society.

In the post-Mongol period, the sayyid households formed in Central Asia can be divided into three groups:

Local families established by Husayni sayyids who migrated before the early 13th century, such as the Sayyidatoyi, Kuloliy, Makhdum-i A‘zamiy, and Juybari households;

Families invited by local rulers, such as the descendants of Mawlana Khwaja Mir, Mawlana Mir, and the Mirakani sayyids;

Families established by individuals who migrated on their own initiative. For example, Shams al-Din Kabir Nasafi (d. 1300) and Mir Sayyid Baraka (d. 1403) settled in the Qashqadarya region after migrating from Arabia [1, 28].

During this era, sayyid households expanded their influence and became increasingly active in socio-political affairs. Between the 13th and 16th centuries, sayyids maintained close relations with local rulers and, in some cases, played significant roles in governance. At the same time, they strengthened their influence in centers of scholarship, religion, and Sufism.

Sayyids left a deep imprint on the socio-political and spiritual life of Central Asia. Some households held positions of considerable prestige and exerted influence on political processes. Others, although beneficiaries of privileges accorded to sayyids, played little visible political role and were mainly involved in Sufi activities or custodianship of ancestral shrines. For example, in the 13th–16th centuries, the Pirmast, Hayron Vali, Karvak, Gul-i Sorkh sayyids, and the descendants of ‘Abd al-Qadir Ghilani migrated to Central Asia. Despite receiving privileges, they could not compete with other major households such as the Sayyidatoyi, Juybari, and Makhdum-i A‘zamiy in obtaining central administrative posts.

3.2. Sayyid-Sharifology as Scholarly Framework

In the Muslim society of Central Asia, certain households had sacral status and formed a distinct social layer. They were known by titles such as sayyid, khwaja, tura, shaykh, mir, khodawand-zada, shah, and miyan. Among the populace, these families were collectively referred to as “oq suyak” (“white bones”). This term indicated sacred Muslim households but could also refer to Chinggisid nobles among Kazakhs and Kyrgyz [2, 64]. Among Turkmen, such families were known as “awlad.” Researchers classify these groups as “sacred households” or “descendants of saints.” The scholarly field devoted to studying sayyids and sharifs is known as sayyid-sharifology. In a 2004 article, Japanese scholar K. Morimoto emphasized the need to study sayyids and sharifs as an independent academic field, outlining its methodology and research directions [3, 47; 4, 92].

Sayyid-sharifology examines the social status, political role, and religious authority of the Prophet Muhammad’s descendants, including the Hasani, Husayni, Talibi, and ‘Abbasi lines. While in Hijaz and the Middle East, sacred status was limited mainly to sayyids and sharifs, the structure of sacred lineages in Central Asia from the 13th century onward differed markedly. Local historiographical and legal sources described sacred households using expressions such as nabawī lineage (prophetic household), bayzā’ household (pure lineage), and Ṣaḥīḥ al-nasab (authentic lineage). Sacred status was defined by genealogical or marital connection to the Prophet’s family. As a result, various groups with titles such as sayyid, khwaja, mir, tura, makhdum, and shaykh emerged and played significant roles in political, religious, and social structures [5, 85-87].

However, although these groups differed in origin, their titles were not always used consistently, and terminology varied across regions. For this reason, such groups are analyzed within sayyid-sharifology.

Among the sacred households, the sayyids held the highest prestige as the descendants of the Prophet. The honorific sharif was particularly applied to members of the Prophet’s household. Initially, this title referred to prominent families in major cities. The explanatory dictionary of the Uzbek language defines a sayyid as a descendant of the Prophet Muhammad. While originally associated with relatives of the Prophet or members of the clan of ‘Abd al-Muttalib ibn Hashim, the term later came to refer specifically to the descendants of Hasan and Husayn [6, 422]. These are known as Hasani and Husayni sayyids. In Central Asia, the Husayni branch became especially widespread, forming several influential households such as the Ariziy sayyids, the descendants of ‘Ubaydullah A‘raj, the Kuloliy, the Dahbediy, the Sayyidatoyi, the Juybari, the Mirhaydari, and the Gul-i Surkh sayyids [5, 85-87].

In some Central Asian communities, sayyids had status comparable to other sacred groups such as sahabazada and khwaja. In contrast, among Turkmen and Kazakh societies, other sacred lineages sometimes held greater authority. The term khwaja could denote descendants of ‘Ali, of the four Rightly Guided Caliphs, of the Companions of the Prophet, or of Arabs more generally [2, 65; 6, 404; 7, 47]. Although sayyids typically held the highest prestige in the Muslim world, in some regions khwajas were considered equal or superior [2, 66]. In the Ferghana Valley, titles such as tura, eshan, khwaja, and makhdum were particularly prominent. The turas traced paternal descent to sacred Muslim lineages and maternal descent to Chinggis Khan [2, 66; 8, 131]. In the Ferghana Valley, the terms tura and sayyid were used interchangeably [9, 121]. Among Kazakhs, turas and khwajas held oq suyak status, with their rights protected by customary law [8, 131]. According to the Kazakh “Jeti Jargy” code, killing a Chinggisid khan, sultan, or a clan’s spiritual leader (khwaja) incurred a fine seven times greater than that for killing an ordinary person. Killing an ordinary tura or khwaja resulted in double the normal fine [8, 132]. Among Turkmen, the highest honorific was khwaja, followed by shaykh, makhdum, tura, and ota [2, 62].

Chokan Valikhanov (1835–1865) recorded six major sayyid and khwaja households in the Kokand Khanate. These included the descendants of Shaykh Ahmad Sirhindi (1564-1624) – attributed to the line of Caliph ‘Umar – the “Kashgar khwajas,” the “Turkistan khwajas” considered pure sayyids, and the descendants of Shaykh Khavandi Tahir, as well as others [10, 40].

3.3. Documentary Culture of Sacred Families

The general discussion of sayyids outlined above sets the background for the central focus of this section: the formation of family archives of sacred households in Central Asia and their earliest documentation. These archives consist of genealogies, royal yarliqs, waqf deeds, petitions (arznama), and related documents. Families typically preserved certified genealogies, yarliqs, and waqf deeds. During the Russian imperial period, lists of waqf lands were compiled as part of land administration reforms. Members of sacred households submitted petitions together with their family documents to prove their property rights. These waqf registers and petitions are crucial sources for studying the history of sacred families during the imperial era.

Documents relating to sacred households in Central Asia survive from the Timurid period onward. For example, a yarliq issued by Amir Timur in 780/1378-1379 granted privileges to the descendants of Abu Muslim living in the Darxonota region of Khwarazm [11, 4]. A waqf deed was also issued for the mosque of Ahmad Yasawi. These documents have been edited and studied [12, 13], though some scholars have questioned their authenticity [11, 48-50]. However, even if produced later, they held practical legal authority [13, 267; 14, 78; 15, 508-509].

In the 16th–17th centuries, households such as those of Khwaja Ahrar, Makhdum-i A‘zam, and the Juybari Khwajas became particularly prominent. The Juybari household played a crucial socio-political role in the Bukhara Khanate and later in the Bukhara Emirate and the Kokand Khanate. Their archival collection includes 385 copied documents, mainly waqf deeds, sale deeds, and receipts, with 92 documents related specifically to waqf matters [16, 10]. These documents were first published under the editorship of Y. Bertels [17], and P. Ivanov later translated them into Russian [18]. They detail properties, shops, villages, and various transactions. Some documents are held today in the National Archive of Uzbekistan. It is difficult to imagine the socio-political history of the 16th–17th centuries without considering the Juybari Khwajas, who exercised major influence under the Shaybanids and Ashtarkhanids. According to P. Ivanov, they retained their status during the reigns of Muhammad Rahim Khan (1753-1758) and Amir Muzaffar (1860-1885) [17, 83]. However, earlier works offer little detail on their status before Khwaja Islam (1493-1563) [19, 67]. H. Turaev notes that their connection to the Chorbakr lineage is based mostly on family oral traditions [20, 23; 19, 68]. Yet Khwaja Islam secured legal recognition of his kinship to the Chorbakr lineage and their shrine in Sumitan. Their genealogies were linked to Abu Bakr Sa‘d and Abu Bakr Ahmad [21, 87]. Later, the Sumitan shrine and the waqf properties associated with it – mosque, madrasa, khanaqah – became a major source of economic power. Sacred families often settled near the tomb of their founding ancestor, which served as a spiritual center for the surrounding population. Family architectural complexes were also instruments of wealth and status.

Households such as the Ahrariyya and Juybariyya derived significant revenue through their control of these complexes, helping to sustain their leadership roles [21, 87].

The primary reason for the creation of family documents was the need to verify land and property rights, which were passed down through generations. For a sacred household member to claim waqf property attached to a particular shrine, he had to present a genealogy as well as earlier yarliqs or waqf deeds issued by past rulers. Genealogies and related documents served to introduce sayyids and khwajas to society and to legitimize their status. Individuals possessing such genealogies were exempt from taxes and certain obligations [22, 85]. Maintaining genealogical legitimacy was necessary not only for securing privileges and property but also for ensuring support from the local population.

Historical sources show that sacred families were not recognized as legitimate custodians or spiritual leaders outside their region of origin unless they possessed confirmed genealogies and relevant documents. Thus, genealogies, yarliqs, and waqf deeds were vital not only for economic benefits but also for establishing spiritual authority and local legitimacy.

Another well-studied household is the Makhdumzoda family of Margilan. Their documents are preserved not in archives but within the family itself. The collection contains 31 documents – including genealogies, fatwas, yarliqs, and sale deeds – dating from 1838-1862. The sheer volume of materials indicates the family's prestige [23, 11-12]. Drawing on these documents and on the genealogical work *Rawzat al-ansab* ("Garden of Lineages"), Y. Kawahara notes that during the Ming dynasty in Kokand, Valikhontura, a representative of the family, was a major landowner and served as the pir of Khan Sherali Khan (r. 1842-1845) [9, 134]. Consistent with earlier patterns, rulers often invoked earlier decrees when granting privileges. Two inoyatnama (grants of favor) survive from 1862 (by Muhammad Shahrukh Khan) and 1865 (by Khudoyor Khan). These documents use phrases such as "from ancient times" and "of previous sultans" to confirm that the family had enjoyed tax privileges for generations [23, 16].

Kawahara emphasizes that genealogies (*nasabnama*) served purposes beyond merely recording lineage: they legitimized property rights, affirmed privileges, and reinforced social status. Sayyid status provided numerous benefits, including exemption from taxes, reduced penalties, stipends, and personal inviolability. As the spiritual authority of Sufi leaders increased, the tendency to inherit the position of shaykh not through a silsila but through family lineage also strengthened, further elevating the importance of genealogical documents [24, 261-262].

Families such as the Sayyids and Khojas left a deep mark on the cultural and spiritual life of their regions. One such lineage is that of Shaykh Zayniddin Kuyi-Orifani and his descendants in Tashkent. Based on genealogies and written sources, U. Sultanov's research revealed their ancestry, prominent figures, and historical role, showing how the systematic study of family archives helps reconstruct both clan histories and broader regional social-political processes [22, 85].

Today, descendants of sacred households continue to study their family histories and preserve related documents. For example, the descendants of Makhdum-i A'zam in Samarkand – particularly Komilkhan Kattayev, a descendant of Katta-Khan-Khwaja Dahbediy – have published a catalog of family manuscripts. This catalog includes waqf deeds, a 17th-century genealogy of Makhdum-i A'zam, an 18th-century spiritual silsila belonging to Musakhwaja ibn Isakhwaja Dahbediy (d. 1776), his seal, and documents relating to the family library.

Conclusion

The history of sacred households in Central Asia reveals a complex system in which lineage, religious authority, and political legitimacy intersect. Sayyids and other sacral elites such as khwajas, turas, and makhdums held a unique position not only due to their claimed genealogical connection to the Prophet but also through their integration into local socio-political structures. Their family archives – genealogies, yarliqs, waqf deeds – served as crucial instruments for securing property rights, maintaining spiritual authority, and negotiating their status within broader imperial and local administrations. Although the sacred lineages of Central Asia share similarities with those in the Middle East, the region also developed its own distinct hierarchy and titles, shaped by nomadic, sedentary, and Sufi traditions. The surviving archival materials offer invaluable insight

into the institutionalization of sacred authority and remain essential sources for reconstructing the social and political history of Central Asia.

REFERENCES

1. Султонов, Ў. (2018). Ўрта Осиёда саййидлар хонадонининг шаклланиши хусусида // Имом Бухорий сабоқлари. – Тошкент, №1. – Б. 27-30.
2. Абашин, С. (2001). Потомки святых в современной Средней Азии // Этнографическое обозрение. №4. – С. 62-82.
3. Morimoto, K. (2018). Sayyido-Sharifology: Personal and Collective Endeavors to Define a New Research Field // Islamic Studies and the Study of Sufism in Academia: Rethinking Methodologies, Kyoto Kenan Rifai Sufi Studies Series 3. – Kyoto: Kenan Rifai Center for Sufi Studies. – P. 47-54.
4. Morimoto, K. (2004). Toward the Formation of Sayyido-Sharifology: Questioning Accepted Fact // The Journal of Sophia Asian Studies. №. 22. – P. 87-103.
5. Султонов, Ў. (2020). Ўрта Осиё хўжаларининг сакраллашуви масаласига доир // Мерос. – Тошкент, №2. – Б. 85-87.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (2007). 3-жилд. – Тошкент. – 688 б.
7. Malikov, A. (2020). Sacred Lineages of Samarqand: History and Identity // Anthropology of the Middle East. – P. 34-49.
8. Муминов, А. (2017). Сакральные семьи в Центральной Азии: между этничностью и религиозностью / Семья в Центральной Азии: новые перспективы изучения. – Берлин. – С. 131-146.
9. Кавахара, Я. (2010). «Святые семейства» Маргелана в Кокандском ханстве в XIX в // Мир ислама/Pax Islamica. 1 (4). – Москва. – С. 121-139.
10. Edited by Devin, DeWeese, Muminov, A. (2013). Opening the Way for Islam: The Ishaq Bab Narrative, 14th-19th Centuries // Islamization and Sacred Lineages in Central Asia: the Legacy of Ishaq Bab in Narrative and Genealogical Traditions. – Almaty: Daik-Press, Vol. 1. – 640 p.
11. Маннонов, Б., Остонова, Г., Камолиддин, Ш. (2005). Амир Темурнинг туркий ёрлиғи. – Тошкент, – 50 б.
12. Диваев, А. (1901). Жалованная грамота, данная Тимуром Туркестанской мечети Азрета Ясави: Пер. с перс. А.А. Диваев. // Туркестанские ведомости. – Ташкент, No39, 41. – С. 1-13
13. Чехович, О. (1980). Обзор археографии Средней Азии. //Средневековый Восток. История, культура, источниковедение. Москва, С. 267-280.
14. Чехович, О. (1969) Задачи Среднеазиатской дипломатики // Народы Азии и Африки. – Москва, №6. – С. 75-82.
15. Devin, DeWees. (1999). The Politics of Sacred Lineages in the 19th-Century Central Asia: Descent Groups Linked to Khwaja Ahmad Yasavi in Shrine Documents and Genealogical Charters // International Journal of Middle East Studies. – Cambridge, Vol. 31. No.4. – P. 507-530.
16. Турсунов, Э. (2021). История сложения и развития феодальных хозяйств джуйбарских шейхов XVI-XVII вв.: дисс. Кан. Ист. Наука. – Душанбе, – 186 с.
17. Иванов, П. (1954). Хозяйство джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI-XVII вв. – Москва, – 380 с.
18. Из архива шейхов Джуйбари. (1938). Материалы по земельным и торговым отношениям Ср. Азия в XVI в. – Москва-Ленинград, – IX+482 с.
19. Тўраев, Ҳ. (2007). Бухоро хонлигининг XVI-XVII асрлар ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётида Жўйбор хожаларининг тутган ўрни. – Тошкент, – 308 б.
20. Бабаджанов, Б., Шуппе, М. (2003). Чор-бакр семейная усыпальница джуйбаридов // O‘zbekiston tarixi. – Toshkent, №3. – С. 19-30.
21. Бабаджанов, Б. (2013). Из истории одного святого семейства средневековой Бухары (родословная и родственные связи Джуйбаридов) // Ўзбекистон ўрта асрларда: тарих ва маданият. Тарих фанлари доктори, профессор Розия Галиевна Мукминованинг 80 йиллик юбилейига бағишланган халқаро анжуман материаллари. – Тошкент, – С. 86-99.

22. Султонов, Ў. (2022). Шайх Зайниддин бобо шахсияти, аждодлари ва авлодлари. – Тошкент, – 152 б.
23. Kawahara, Y. (2012). Private Archives on a Makhdūmzāda Family in Marghilan. Tokyo, – 133 p.
24. Kawahara, Y. (2025). Sacred Genealogies of khwajas in the Ferghana Valley of the Nineteenth Century // Genealogical History in the Persianate World. – London, – P. 261-287.

REFERENCE

1. Sultonov, U. (2018). On the Formation of Sayyid Households in Central Asia (in Uzbek) // Imam Bukhari Lessons. Tashkent, No.1. pp. 27–30.
2. Abashin, S. (2001). Descendants of Saints in Contemporary Central Asia (in Russian) // Ethnographic Review. No.4. pp. 62–82.
3. Morimoto, K. (2018). Sayyido-Sharifology: Personal and Collective Endeavors to Define a New Research Field (in English) // Islamic Studies and the Study of Sufism in Academia: Rethinking Methodologies, Kyoto Kenan Rifai Sufi Studies Series 3. Kyoto: Kenan Rifai Center for Sufi Studies. Pp. 47–54.
4. Morimoto, K. (2004). Toward the Formation of Sayyido-Sharifology: Questioning Accepted Facts (in English) // The Journal of Sophia Asian Studies. No.22. pp. 87–103.
5. Sultonov, U. (2020). On the Sacralization of Central Asian Khwajas (in Uzbek) // Meros. Tashkent, No.2. pp. 85–87.
6. Explanatory Dictionary of the Uzbek Language (in Uzbek). (2007). Vol. 3. Tashkent. 688 p.
7. Malikov, A. (2020). Sacred Lineages of Samarkand: History and Identity (in English) // Anthropology of the Middle East. Pp. 34–49.
8. Muminov, A. (2017). Sacred Families in Central Asia: Between Ethnicity and Religiosity (in Russian) // Family in Central Asia: New Perspectives. Berlin. Pp. 131–146.
9. Kawahara, Y. (2010). “Sacred Families” of Margilan in the Kokand Khanate in the 19th Century (in Russian) // Mir Islama / Pax Islamica. 1(4). Moscow. Pp. 121–139.
10. Edited by Devin, M., DeWeese, D., & Muminov, A. (2013). Opening the Way for Islam: The Ishaq Bab Narrative, 14th–19th Centuries (in English) // Islamization and Sacred Lineages in Central Asia: The Legacy of Ishaq Bab in Narrative and Genealogical Traditions. Almaty: Daik-Press. Vol. 1. 640 p.
11. Mannonov, B., Ostonova, G., & Kamoliddin, Sh. (2005). Amir Timur’s Turkic Yarlik (in Uzbek). Tashkent. 50 p.
12. Divaev, A. (1901). Charter of Privilege Given by Timur to the Turkestan Mosque of Hazrat Yasavi: Translated from Persian by A. A. Divaev (in Russian) // Turkestan Gazette. Tashkent. No.39, 41. Pp. 1–13.
13. Chekhovich, O. (1980). Overview of the Archaeography of Central Asia (in Russian) // Medieval East: History, Culture, Source Studies. Moscow. Pp. 267–280.
14. Chekhovich, O. (1969). Tasks of Central Asian Diplomatics (in Russian) // Peoples of Asia and Africa. Moscow. No.6. pp. 75–82.
15. Devin, DeWeese. (1999). The Politics of Sacred Lineages in 19th-Century Central Asia: Descent Groups Linked to Khwaja Ahmad Yasavi in Shrine Documents and Genealogical Charters (in English) // International Journal of Middle East Studies. Cambridge. Vol.31, No.4. pp. 507–530.
16. Tursunov, E. (2021). History of the Formation and Development of the Feudal Estates of the Juybar Sheikhs in the 16th–17th Centuries: PhD Dissertation (in Russian). Dushanbe. 186 p.
17. Ivanov, P. (1954). The Economy of the Juybar Sheikhs: On the History of Feudal Landownership in Central Asia in the 16th–17th Centuries (in Russian). Moscow. 380 p.
18. From the Archive of the Juybar Sheikhs (in Russian). (1938). Materials on Land and Trade Relations in Central Asia in the 16th Century. Moscow–Leningrad. IX+482 p.
19. Turaev, H. (2007). The Role of the Juybar Khwajas in the Socio-Political and Spiritual Life of the Bukhara Khanate in the 16th–17th Centuries (in Uzbek). Tashkent. 308 p.

20. Babadzhanov, B., & Shoppe, M. (2003). The Chor-Bakr Family Mausoleum of the Juybarids (in Russian) // O'zbekiston tarixi. Tashkent. No.3. pp. 19–30.
21. Babadzhanov, B. (2013). From the History of a Sacred Family of Medieval Bukhara (Genealogy and Family Ties of the Juybarids) (in Russian) // Uzbekistan in the Middle Ages: History and Culture. Tashkent. Pp. 86–99.
22. Sultonov, U. (2022). The Personality, Ancestors, and Descendants of Shaykh Zayniddin Bobo (in Uzbek). Tashkent. 152 p.
23. Kawahara, Y. (2012). Private Archives of a Makhdūmzāda Family in Marghilan (in English). Tokyo. 133 p.
24. Kawahara, Y. (2025). Sacred Genealogies of Khwajas in the Ferghana Valley of the Nineteenth Century (in English) // Genealogical History in the Persianate World. London. Pp. 261–287.

UBTBR 03.19.00

Mutaliyev Meiirbol

Abai Kazak Ulusal Pedagogik Üniversitesi, Tarih bilimleri doktora derecesi (PhD)

E-posta: meirbols9293@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5022-5799>

Temirkhanov Batyrzhan *

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Tarih bilimleri doktora derecesi

(PhD). E-posta: batyrzhantemirkhanov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7419-0335>

*Corresponding author

KAZAKISTAN EĞİTİM TARİHİNDE MEDRESELER (XIX–XX. Yüzyıllar)

Özet

Bu çalışmada, XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Kazakistan Türklerinin eğitim tarihinde önemli bir yere sahip olan medreselerin eğitim ve aydınlanma faaliyetleri incelenmiştir. Araştırmada, medreselerin yalnızca dinî eğitim veren kurumlar olmadığı; aynı zamanda toplumun kültürel, bilimsel ve entelektüel gelişimine katkı sağlayan eğitim merkezleri olarak faaliyet gösterdiği ortaya konulmuştur. Kazakistan'ın farklı bölgelerinde faaliyet gösteren Ahmet Rıza, Galiye, Hüseyiniye, Mamaniya, Ayagöz, Kapal ve Kaljan Ahun medreseleri başta olmak üzere çok sayıda eğitim kurumunun kuruluşu, eğitim programları ve toplumsal etkileri değerlendirilmiştir. İncelenen kaynaklar, bu medreselerde Kur'an, hadis ve akaid gibi dinî derslerin yanı sıra tarih, coğrafya, aritmetik, felsefe, dil ve edebiyat gibi derslerin de okutulduğunu göstermektedir. Özellikle usûl-i cedîd anlayışının etkisiyle bazı medreselerde modern bilimlerin öğretimine yer verilmesi, eğitim sisteminin yenilikçi yönünü ortaya koymaktadır. Çalışmada ayrıca medreselerin Kazak toplumunda okuryazarlığın yaygınlaşması, öğretmen yetiştirilmesi ve millî aydınların yetişmesindeki rolleri üzerinde durulmuştur. Sonuç olarak, medreselerin Kazakistan Türklerinin eğitim tarihinde yalnızca dinî kurumlar olarak değil, aynı zamanda toplumsal modernleşme ve kültürel gelişimin önemli aktörleri olarak değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan; medrese; eğitim tarihi; aydınlanma; usûl-i cedîd; eğitim kurumları.

Муталиев Мейірбол

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD, тарих

ғылымдарының докторы

E-mail: meirbols9293@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5022-5799>

Темирханов Батыржан

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD, тарих

ғылымдарының докторы

E-mail: batyrzhantemirkhanov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7419-0335>

ҚАЗАҚСТАННЫҢ БІЛІМ БЕРУ ТАРИХЫНДАҒЫ МЕДРЕСЕЛЕР

Аңдатпа

Бұл зерттеуде XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстан түріктерінің білім беру тарихында маңызды орын алған медреселердің оқу-ағартушылық қызметі қарастырылды. Зерттеу барысында медреселердің тек діни білім беретін мекемелер ғана емес, сонымен қатар қоғамның мәдени, ғылыми және зияткерлік дамуына үлес қосқан білім ошақтары болғаны айқындалды. Қазақстанның әртүрлі өңірлерінде қызмет атқарған Ахмет Риза, Ғалия, Хұсайния, Мамания, Аягөз, Қапал және Қалжан ахун медреселері бастаған көптеген оқу орындарының құрылу тарихы, оқу бағдарламалары және қоғамдық ықпалы сараланды. Қарастырылған деректер аталған медреселерде Құран, хадис және ақида секілді діни пәндермен қатар тарих, география, арифметика, философия, тіл және әдебиет пәндерінің де оқытылғанын көрсетеді. Әсіресе, жәдиттік (усул-и жәдид) оқу жүйесінің ықпалымен кейбір медреселерде заманауи ғылымдардың енгізілуі білім беру жүйесінің жаңашыл сипатын айқындайды. Сонымен қатар, зерттеуде медреселердің қазақ қоғамындағы сауаттылықты арттыру, мұғалімдер даярлау және ұлттық зиялы қауымды қалыптастырудағы рөліне ерекше назар аударылды. Нәтижесінде, медреселердің Қазақстан түріктерінің білім беру тарихында тек діни мекемелер ретінде ғана емес, сонымен бірге қоғамдық жаңғыру мен мәдени дамудың маңызды факторлары ретінде қарастырылуы қажеттігі тұжырымдалды.

Түйін сөздер: Қазақстан; медресе; білім беру тарихы; ағартушылық; жәдиттік оқу жүйесі; оқу орындары.

Муталиев Меирбол

доктор философии (PhD) по историческим наукам Казахского национального
педагогического университета имени Абая

E-mail: meirbols9293@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5022-5799>

Mutaliyev Meiirbol

Abai Kazakh National Pedagogical University, Doctor of Philosophy (PhD) in History

E-mail: meirbols9293@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5022-5799>

Temirkhanov Batyrzhan

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Doctor of Philosophy
(PhD) in History

E-mail: batyrzhantemirkhanov@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7419-0335>

MADRASAHS IN THE HISTORY OF EDUCATION IN KAZAKHSTAN (19th–20th Centuries)

Abstract

This study examines the educational and enlightenment activities of madrasahs, which occupied an important place in the educational history of the Kazakhstan during the late nineteenth and early twentieth centuries. The research demonstrates that madrasahs were not merely institutions providing religious instruction; they also functioned as educational centers that contributed to the cultural, scientific, and intellectual development of society. The establishment, curricula, and social impact of numerous educational institutions, including the Ahmad Riza, Galia, Husayniya, Mamaniya, Ayagöz, Kapal, and Kaljan Akhun madrasahs, are analyzed. The examined sources indicate that, in addition to religious subjects such as the Qur'an, Hadith, and Aqidah, these institutions also taught history, geography, arithmetic, philosophy, languages, and literature. In

particular, the influence of the Usul al-Jadid (New Method) educational movement led to the introduction of modern sciences in some madrasahs, reflecting the innovative character of their educational system. The study also highlights the role of madrasahs in promoting literacy among the Kazakh population, training teachers, and fostering the emergence of a national intelligentsia. As a result, it is argued that madrasahs should be regarded not only as religious institutions but also as significant agents of social modernization and cultural development in the educational history of the Turks of Kazakhstan.

Keywords: Kazakhstan; madrasah; history of education; enlightenment; usul al-jadid; educational institutions.

Темирханов Батыржан

доктор философии (PhD) по историческим наукам Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
E-mail: batyrzhantemirkhanov@gmail.com

МЕДРЕСЕ В ИСТОРИИ ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСТАНА (XIX–XX века)

Аннотация

В данной статье рассматривается просветительская и образовательная деятельность медресе, занимавших важное место в истории образования Казахстана в конце XIX – начале XX века. В ходе исследования установлено, что медресе являлись не только учреждениями религиозного образования, но и образовательными центрами, способствовавшими культурному, научному и интеллектуальному развитию общества. Проанализированы история создания, образовательные программы и общественное значение ряда учебных заведений, среди которых медресе Ахмета Ризы, Галия, Хусаиния, Мамания, Аягузское, Капальское и медресе Калжан ахуна. Изученные источники свидетельствуют о том, что наряду с религиозными дисциплинами, такими как Коран, хадисы и акида, в медресе преподавались история, география, арифметика, философия, языки и литература. Особое внимание уделяется влиянию джадидистского (усул-и джадид) метода обучения, благодаря которому в ряде медресе были введены современные научные дисциплины, что свидетельствует о новаторском характере образовательной системы. Также в статье рассматривается роль медресе в распространении грамотности среди казахского населения, подготовке педагогических кадров и формировании национальной интеллигенции. В результате сделан вывод о том, что медресе следует рассматривать не только как религиозные учреждения, но и как важные факторы общественной модернизации и культурного развития в истории образования Казахстана.

Ключевые слова: Казахстан; медресе; история образования; просвещение; усул-и джадид; образовательные учреждения.

Giriş. Eğitim kurumları, toplumların kültürel, sosyal ve düşünsel gelişiminde belirleyici bir rol oynamaktadır. Türk-İslam medeniyetinin önemli eğitim kurumlarından biri olan medreseler, yüzyıllar boyunca yalnızca dinî bilgi aktarımının gerçekleştirildiği merkezler olarak değil, aynı zamanda bilimsel ve kültürel üretimin yapıldığı eğitim kurumları olarak faaliyet göstermiştir. Özellikle Orta Asya coğrafyasında medreseler, toplumun eğitim düzeyinin yükseltilmesinde, okuryazarlığın yaygınlaştırılmasında ve entelektüel birikimin sonraki kuşaklara aktarılmasında önemli işlevler üstlenmiştir.

Kazakistan topraklarında medrese geleneğinin kökleri Orta Çağ'a kadar uzanmakla birlikte, XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başları medreselerin eğitim faaliyetleri açısından en yoğun dönemlerden biri olarak dikkat çekmektedir. Bu süreçte Kazakistan'ın farklı bölgelerinde faaliyet gösteren medreseler, geleneksel İslamî ilimlerin yanında tarih, coğrafya, matematik, felsefe ve dil eğitimi gibi alanlarda da öğretim faaliyetleri yürütmüşlerdir. Özellikle usûl-i cedîd hareketinin

etkisiyle bazı medreselerde modern eğitim yöntemlerinin uygulanmaya başlanması, bu kurumların eğitim tarihindeki yerini daha da önemli hâle getirmiştir.

Bununla birlikte Sovyet döneminde medreseler çoğu zaman yalnızca dinî kurumlar olarak değerlendirilmiş, eğitim ve aydınlanma alanındaki katkıları yeterince incelenmemiştir. Bu nedenle Kazakistan eğitim tarihinin önemli unsurlarından biri olan medreselerin faaliyetlerinin yeniden değerlendirilmesi, hem eğitim tarihi hem de kültürel tarih araştırmaları açısından önem taşımaktadır. Son yıllarda yapılan çalışmalar medreselerin yalnızca din adamı yetiştiren kurumlar olmadığını, aynı zamanda öğretmen, aydın ve toplum önderlerinin yetişmesinde önemli roller üstlendiklerini ortaya koymaktadır.

Bu araştırmanın amacı, XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Kazakistan'ın farklı bölgelerinde faaliyet gösteren medreselerin eğitim ve aydınlanma alanındaki işlevlerini incelemek, bu kurumların eğitim programlarını değerlendirmek ve Kazak toplumunun kültürel gelişimine olan katkılarını ortaya koymaktır. Ayrıca çalışmada Ahmet Rıza, Galiye, Hüseyiniye, Mamaniya, Kapal, Ayagöz ve Kaljan Ahun medreseleri başta olmak üzere çeşitli eğitim kurumlarının kuruluş süreçleri, öğretim faaliyetleri ve toplumsal etkileri ele alınmaktadır. Böylece medreselerin Kazakistan eğitim tarihindeki yeri ve önemi daha kapsamlı bir şekilde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Araştırma Yöntemi. Bu araştırma, tarihsel araştırma yöntemi temelinde yürütülmüş nitel bir çalışmadır. Çalışmada Kazakistan eğitim tarihinde önemli bir yere sahip olan medreselerin ortaya çıkışı, gelişimi ve eğitim faaliyetleri tarihsel süreç içerisinde incelenmiştir. Araştırmanın temel veri kaynaklarını konu ile ilgili yayımlanmış bilimsel eserler, ansiklopedik çalışmalar, tarihî kaynaklar ve arşiv belgelerinden elde edilen bilgiler oluşturmaktadır.

Araştırma kapsamında öncelikle medrese tarihi ve Kazakistan'daki Müslüman eğitim sistemi üzerine yapılmış literatür taranmıştır. Özellikle K. J. Adambosinov'un Kazakistan medreseleri üzerine çalışmaları ile Abdüssattar Hacı Derbisali'nin Kazakistan'daki cami ve medreselere ilişkin araştırmaları temel kaynaklar arasında yer almıştır. Bunun yanında Kazakistan Millî Ansiklopedisi, Türkistan Uluslararası Ansiklopedisi ve bölgesel ansiklopedik yayınlardan yararlanılmıştır.

Elde edilen verilerin değerlendirilmesinde tarihsel analiz, karşılaştırmalı inceleme ve içerik analizi yöntemleri kullanılmıştır. Medreselerin kuruluş tarihleri, eğitim programları, öğrenci profilleri ve toplumsal işlevleri karşılaştırmalı olarak ele alınmış; farklı bölgelerde faaliyet gösteren medreseler arasındaki benzerlik ve farklılıklar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca eğitim programlarında yer alan dersler incelenerek medreselerin yalnızca dinî eğitim veren kurumlar mı yoksa çok yönlü eğitim merkezleri mi olduğu sorusuna cevap aranmıştır.

Araştırmada nesnellik ilkesine bağlı kalınmış, elde edilen bilgiler farklı kaynaklardan doğrulanarak değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda medreselerin eğitim tarihindeki yeri, dönemin sosyal ve kültürel şartları göz önünde bulundurularak analiz edilmiş; ulaşılan bulguların Kazakistan eğitim tarihi çalışmalarına katkı sağlaması amaçlanmıştır.

Tartışma ve Bulgular. Kazakistan pedagoji bilimi tarihinde medreselerin aydınlatıcı ve eğitici faaliyetleri önemli bir yer tutmaktadır. Zira günümüzde bilimsel paradigmaların insan merkezli (antroposentrik) bir doğrultuda gelişmesi, özellikle pedagojik alanda temel alınan başlıca yaklaşımlardan biri olarak kabul edilmektedir. Bu doğrultuda, XIX. yüzyıldan XX. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar faaliyet gösteren medreselerin eğitim ve aydınlanma yönlerinin yeni bir bakış açısıyla incelenmesi, bugüne kadar yeterince ortaya konulmayan pedagojik özelliklerinin analiz edilmesini gerekli kılmaktadır.

Bu konuda K. J. Adambosinov araştırmasında şu değerlendirmede bulunmaktadır:

“Türkiye’deki değil, Kazakistan’daki eğitim alanındaki Müslüman öğretim sisteminin tarihini inceleyen sonraki araştırmacı kuşağı Sovyet döneminde şekillenmiştir. Bu bilimsel grubun temsilcileri arasında T. Tajiyev, N. Sabitov, İ. Sembayev, G. Hrapçenkov ve diğerleri yer almaktadır. Onların eserlerinde bu konularla ilgili çeşitli değerli bilgiler bulunmaktadır. Söz konusu çalışmalarda mektep ve medreselere ilişkin nadir arşiv belgeleri kullanılmıştır. Ancak bu eserlerde bilimsel nesnellik ilkesinin her zaman korunduğunu söylemek mümkün değildir. Arşiv verilerine yer verilmiş olmakla birlikte, medreselerin yapısına ilişkin gerekli bilimsel analizler yapılmamıştır.

Kuşkusuz bunda dönemin siyasi koşulları belirleyici olmuştur. Kazakistan pedagoji bilimi, genel Sovyet pedagoji tarihinin bir parçası olarak ele alınmış ve medreselerin halkın eğitimindeki somut işlevleri yeterince ortaya konulamamıştır” [1, s. 5].

Kazak topraklarında eğitim ve aydınlanma alanında faaliyet gösteren medreselerin öğretim yöntemlerine değinmeden önce, “medrese” kavramının tarihine kısaca göz atmayı uygun gördük. Medrese, din görevlileri, Müslüman ilkokullarının öğretmenleri ile Yakın ve Orta Doğu başta olmak üzere çeşitli ülkelerin devlet kademelerinde görev alacak personeli yetiştiren orta ve yüksek dereceli Müslüman eğitim kurumlarıdır [2]. Abdüssattar Hacı Derbisali’nin ifadesiyle ise medrese, dinî ortaöğretim veren bir eğitim kurumudur.

Medreselerde eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğünü kanıtlayan maddi verilerin bulunduğu Kazakistan Millî Ansiklopedisi’nde şu şekilde belirtilmektedir:

“Medrese içerisindeki eğitim birimleri hücre (hucra), kârhâne ve dershane olarak adlandırılmıştır. Her büyük medresede kütüphaneler faaliyet göstermiştir. Örneğin, Buhara’da XI. yüzyılda büyük bir kütüphane bulunmaktaydı. Orta Çağ medreselerine ait görkemli yapılardan biri olarak Türkistan şehrindeki Hoca Ahmet Yesevî Türbesi özellikle zikredilebilir. Burada geçmişte medreselerle birlikte bir kütüphane de faaliyet göstermiştir” [2].

Araştırmalara göre, Kazak topraklarındaki ilk medresenin temellerinin, eski şehirlerden Balasagun’un Karahanlı Devleti’nin başkenti olarak gelişip serpilmesinden sonra ve Moğol istilasına kadar olan dönemde atıldığı anlaşılmaktadır. Bu konuda Abdüssattar Hacı Derbisali araştırmasında şu bilgiyi vermektedir: “Mustavfî (Hamdullah Mustavfî el-Kazvinî), Moğol istilasından önce Balasagun’da (1280–1350) 10 medresenin bulunduğunu yazmaktadır”. Araştırmacı bu eğitim kurumlarını “Balasagun Medreseleri” olarak adlandırmaktadır. Bunun yanı sıra, Kazak topraklarının kadim şehirlerinden biri olan Sauran’da da XVIII. yüzyılda “Sauran Medresesi”nin varlığı bilinmektedir. Bu medresenin mimari açıdan eski yapı örneklerine benzer şekilde tasarlandığı düşünülmektedir.

Mimari araştırmalar sonucunda, söz konusu medresenin bulunduğu yerde dış görünümü baklava (romb) biçiminde olan, üzeri sivri bir kubbeye örtülü ve duvar kalınlığı 1,55–1,56 metreyi bulan pişmiş tuğlalardan inşa edilmiş bir yapının bulunduğu tespit edilmiştir. Ayrıca XVIII. yüzyılın 60’lı yıllarında kurulan medreselerden biri de Seyit Medresesi’dir. Araştırmalar, 1780’li yıllarda II. Katerina’nın fermanıyla burada bir Asya Okulu açıldığını ve bu okula Aktöbe, İrgız ve Temir kazalarından her yıl 20–30 başarılı öğrencinin kabul edildiğini göstermektedir [3].

XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın başlarında temelleri atılan ve günümüze kadar ulaşan medreselerden biri Bab Ata Medresesi’dir. Bu medrese, Güney Kazakistan Bölgesi’nin Sozak ilçesine bağlı Şolakkorgan köyü yakınlarında bulunmaktadır.

Kazak topraklarındaki diğer medreselerin önemli bir kısmının ise XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılın 20–30’lu yılları arasında kurulduğu kabul edilmektedir. Nitekim araştırmalar, sonraki medrese grubunun kuruluş tarihlerinin bu döneme denk geldiğini göstermektedir. Ayrıca Abdüssattar Hacı Derbisali’nin araştırmaları, XIX. yüzyılda Kazakistan’ın Sayram, Türkistan, Akmeşit ve Evliyaata şehirlerinde 31, Semey bölgesinde 7, Batı Kazakistan ve diğer bölgelerde ise onlarca medresenin faaliyet gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Benzer nitelikteki bilgilere “Güney Kazakistan” Ansiklopedik Derlemesi’nde de rastlanmaktadır: “...1894 yılında Turgay eyaletinde 59 medrese bulunmakta ve bu medreselerde 457 öğrenci eğitim görmekteydi. 1896 yılında ise Akmola eyaletinde 13 medrese faaliyet göstermekte olup, bu kurumlarda 970 öğrenci öğrenim görmekteydi” [4, s. 26].

Bu medreselerden biri de Ayganim Medresesi’dir. 1834 yılında inşa edilen bu medresede, her biri 20 öğrencilik kapasiteye sahip 5 oda bulunmaktaydı. Medresede verilen din eğitimi ve Müslüman usulü okuma-yazma öğretimi, çevredeki çok sayıda çocuğun ilgisini çekmiş ve onların eğitimine katkı sağlamıştır.

Almatı Medresesi. XIX. yüzyılın ortalarında Almatı şehrinde Merkez Camii’nin inşasıyla birlikte kurulan medrese binasıdır. Bu medresenin en önemli özelliği, Kazakistan’ın bütün bölgelerinden öğrenci kabul etmesiydi. Yüz elli kişilik kapasiteye sahip olan dinî medrese 1938 yılında kapatılmış, 1990 yılında ise yeni cami inşaatının başlaması nedeniyle yıkılmıştır.

Ahmet Rıza Medresesi. XIX. yüzyılda Semey şehrinde kurulan tanınmış bir dinî eğitim kurumudur. Bu okulda dinî derslerin yanı sıra, Müslüman eğitim sistemi çerçevesinde Doğu edebiyatı okutulmuş; ayrıca dönemin ileri bilimleri arasında sayılan aritmetik, coğrafya ve tarih dersleri de müfredata dâhil edilmiştir. Medresenin kurucusu ve yöneticisi Ahmet Rıza olup, kendisi Doğu edebiyatına hâkim, aynı zamanda din felsefesi alanında tanınmış bir isimdi.

Bu medresenin adı, Kazak bozkırlarında özellikle Abay'ın eğitimiyle bağlantılı olarak geniş bir şekilde tanınmıştır.

Ahmet Rıza Medresesi, Doğu edebiyatının yaygınlaştırılmasına büyük önem vermiş ve bu yönüyle dönemin diğer dinî eğitim kurumlarından oldukça ileri bir seviyede kabul edilmiştir. Abay bu medresede üç yıl eğitim görmüştür. Şair burada Türkçe, Arapça ve Farsça öğrenmiş; Doğu klasiklerinin şiirleri ve felsefî düşünceleriyle tanışmıştır. İlk şiirlerinin belirgin biçimde Doğulu şairlerin etkisi altında kaleme alınmış olması da bunun bir sonucudur.

Ayagöz Medresesi. Bu medresenin temelleri 1851 yılında atılmıştır. Abdüssattar Hacı Derbisali, eserinde Ayagöz Medresesi'nin eğitim ve aydınlanma faaliyetlerini şu şekilde anlatmaktadır:

“Medrese uzun yıllar boyunca Ayagöz bölgesindeki 12 nahiye halkının çocuklarına Müslüman usulüne göre eğitim vermiş ve onların okuryazarlık kazanmasını sağlamıştır. Medresede dinî ilimlerin yanı sıra tarih, coğrafya, hesap ve felsefe dersleri de okutulmuştur. Şeyhü's-Seyyid Mirhalidulı, Berdikoca Sayakıpulı, Muhammed Sadık, Şeker Şahiahmetulı gibi din adamları burada eğitim almıştır. Kazak edebiyatının büyük yazarı Muhtar Omarhanulı Avezov'un dedesi Avez de bu medresede öğrenim görmüştür. Medrese, geçen yüzyılın 20'li yıllarında kapatılmıştır” [5].

Abdülkadir Medresesi. Bu medrese hakkında bilgiler, Türkistan Uluslararası Ansiklopedisi'nde yer almaktadır. Ansiklopedide medresenin mimari yapısı şu şekilde tanımlanmaktadır:

Abdülkadir Medresesi, Orta Asya'daki benzer yapılar örnek alınarak inşa edilmiştir. Ön cephenin tam ortasında ok ucu biçiminde kemerli derin bir niş bulunmakta, her iki yanında ise sivri şekilde yükselen ince minareler yer almaktadır. Kubbeli minarelerinde karşılıklı konumlandırılmış altı pencere bulunmaktadır. Medrese, pişmiş tuğladan inşa edilmiştir.

Bağbustan Hanım Kızlar Medresesi. Orenburg'da 1910 yılında Bağbustan Mominova'nın girişimiyle açılmıştır. Bu medresede ağırlıklı olarak Tatar, Başkurt, Kazak, Kırgız ve Özbek kız öğrenciler eğitim görmüştür. Medresenin eğitim ve bilimsel faaliyetlerinin düzenlenmesinde 1906 yılından itibaren Gubaydolla Rıdudi ile Ziya Kemaleddin önemli katkılar sağlamıştır. “Bağbustan Hanım” Kızlar Medresesi'nde on yıllık süre içerisinde 1212 öğrenci eğitim görmüş ve 347 öğretmen yetiştirilmiştir. Medrese, 1917 yılında resmî olarak devlet yönetimine devredilmiştir.

Bökey Mektepleri. 6 Aralık 1841 tarihinde Cihangir Han'ın girişimiyle Orda şehrinde ilk kez açılan Rusça-Kazakça eğitim veren okuldur. 1845 yılında Bökey Ordası topraklarında 14 ihtiyar heyeti (starşına) okulu kurulmuştur. 1892 yılında Orda'da Rus sınıflarına sahip beş Müslüman okulu faaliyet göstermeye başlamıştır. Benzer bir eğitim kurumu Yeni Kazan'da da açılmıştır. Böylece 1945 yılına gelindiğinde Bökey Ordası'ndaki Müslüman okulları ve medreselerinin sayısı 38'e ulaşmıştır.

Buzuov Medresesi. Batı Kazakistan Bölgesi'nin Jalpaktal yöresine bağlı Talov kısmındaki Karasu mevkiinde bulunmaktaydı. Talov bölgesinin 7 numaralı starşinasında görev yapan Molla Yakup Buzuov, caminin yanında bir medrese açmış ve burada erkek çocuklarına eğitim vermiştir.

Galiye Medresesi. 1872 yılında Başkurdistan'ın Ufa şehrinde açılmış bir dinî eğitim kurumudur. Medresenin kuruculuğunu ve yöneticiliğini Ziya Kamalı yürütmüştür. Galiye Medresesi, İdil (Volga) boyu, Orta Asya ve Kazakistan bölgeleri için yüksek eğitimli öğretmenler yetiştiren ilerici bir eğitim merkezi olarak tanınmıştır. Medresede dinî derslerin yanı sıra Arapça, Farsça ve Türkçe, İslam hukuku (şeriat), Doğu tarihi, aritmetik okutulmuş; XX. yüzyılın ilk onlu yıllarından itibaren ise usûl-i cedîd (yeni yöntem) eğitim sistemi çerçevesinde kimya, fizik, matematik, coğrafya gibi fen bilimleri ile Rus dili ve edebiyatı dersleri de müfredata dâhil edilmiştir.

Ayrıca Galiye Medresesi'nde çok sayıda Kazak genci eğitim görmüştür. Bunlar arasında Magjan Cumabayev, Beyimbet Maylin, Jüsipbek Tilebergenov, Ğali Kamzin ve M. Orazbayev gibi önemli aydın ve toplum önderleri bulunmaktadır. 1911 yılında medresede, Kazak gençlerinin maddi desteğiyle **“Elifba ya da Töte Oku”** adlı ders kitabı yayımlanmıştır. 1913–1914 yıllarında ise yine Kazak gençlerinin girişimiyle **“Sadak”** adlı el yazması dergi düzenli olarak çıkarılmıştır. Bu medreseden mezun olan Kazak gençleri, Kazakistan'ın çeşitli bölgelerinde öğretmenlik yaparak halkın okuryazarlığının artırılmasına önemli katkılarda bulunmuşlardır [6].

Jäwdir (Cevdir) Medresesi. Türkistan'daki Jäwdir Camii'nin yanında açılan bu medrese, yatakhaneye sahip ve eğitim için elverişli bir kurum olarak bilinmektedir. Ancak Sovyet yönetiminin kararıyla 1930 yılında cami ve medrese birlikte kapatılmış, öğrenciler ise dağıtılmıştır.

Eskitam Medresesi. Bu medrese, Semey bölgesindeki Eskitam adı verilen yerde Kunanbay Hacı tarafından yaptırılmıştır. Burada ağırlıklı olarak Kunanbay Hacı'nın çocukları ile akrabalarının çocukları eğitim almıştır. Abay da çocukluk yıllarında bu medresede köy imamından ilk okuma-yazma eğitimini almıştır.

Koram Medresesi. Yedisu (Jetisu) bölgesinin Verniy kazasına bağlı Alekseyevka yerleşimindeki cuma camisinin yanında bulunmaktaydı. Kaynaklara göre burada 1910–1911 yıllarında 200'den fazla öğrenci eğitim görmüştür. Medresede ders veren kişi, Kaşgar'da eğitim aldıktan sonra öğrenimini Medine'de sürdüren Savut Ahun'dur. Bu medresede fen ve tabiat bilimleri okutulmamış; eğitim yalnızca Kur'an-ı Kerim, tefsir ve akaid gibi dinî ilimler üzerine yoğunlaşmıştır.

Kapal Medreseleri. Abdüssattar Hacı Derbisali, eserinde Kapal Medreseleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Buna göre “Kapal Medreseleri” iki ayrı kurumdan oluşmaktadır:

a) **“Yakobiya” Tatar Kızlar Medresesi**

b) **Erkekler Medresesi**

“Yakobiya” Tatar Kızlar Medresesi, Kapal'daki Taş Camii'nin doğu tarafında, XIX. yüzyılın sonlarında Şayahmet Absattarov adlı varlıklı bir Tatar tarafından inşa ettirilmiştir. Adından da anlaşılacağı üzere burada yalnızca kız öğrenciler eğitim görmekteydi. Kaynaklarda, 1910 yılında medresede 56 Tatar, 2 Kazak ve 2 Sart (Özbek) kız öğrencinin öğrenim gördüğü belirtilmektedir. Bu medresenin önemli özelliklerinden biri, öğrencilerin yalnızca akademik eğitim almakla kalmayıp el sanatlarıyla da meşgul olmalarıdır.

Erkekler Medresesi ise aynı Taş Camii'nin batı kısmında yer almaktaydı. 1910 yılında burada 84 Tatar ve 37 Kazak öğrencinin eğitim aldığına dair kesin bilgiler bulunmaktadır. Bu iki medresedeki eğitim sistemi, 1905 yılında belirlenen eğitim esaslarına uygun olarak düzenlenmiştir. Öğretim programında Kur'an-ı Kerim, hadis, aritmetik, coğrafya ve diğer bazı dersler yer almaktaydı [7].

Kaljan Ahun Camii ve Medresesi. Kökeltaş Medresesi mezunu olan Kaljan Ahun, 1902 yılında Sirderya bölgesinde bir cami ve medrese inşa etmeyi planlamıştır. Bu girişim, Terenözek ve Jalagaş ilçelerinin halkı tarafından desteklenmiştir. Abdüssattar Hacı Derbisali bu süreci şu sözlerle anlatmaktadır:

“Varlıklı kişiler sürüler hâlinde at bağışlıyor, imece usulü çalışanlara kımız temin ediyorlardı. Bunun yanında aylarca, hatta yıllarca hiçbir ücret almadan çalışan insanlar da vardı. O dönemde yeni yapılmakta olan demiryolu inşaatçılarından bir tuğla fabrikası satın alınmış ve yerel topraktan tuğla üretilmiştir. Bu tuğlalar günümüze kadar dayanıklılığını korumuştur”.

Medresenin inşaatı XX. yüzyılın 20'li yıllarında tamamlanmıştır. Yapı, 1928 yılında **“Ak Jol” okul-yatılı okulu** olarak hizmet vermiş; 1926–1938 yılları arasında ise Sovyet döneminin eğitim anlayışına uygun bir okul olarak pek çok gencin eğitim almasına katkıda bulunmuştur. Daha sonraki yıllarda Kaljan Ahun ve onun soyundan gelenler siyasi baskıların mağduru olsalar da, günümüzde bu medrese devlet koruması altına alınmıştır. Yapının tarihî bir anıt olarak korunması ve gelecek nesillere aktarılması yönünde çalışmalar yürütülmektedir.

Karnak Medreseleri. Türkistan şehrinin kuzeybatısında, yaklaşık 25 kilometre uzaklıkta bulunan Karnak, Orta Çağ'dan kalma tarihî bir yerleşim alanıdır. Abdüssattar Hacı Derbisali'nin

“Kazakistan’ın Camileri ve Medreseleri” adlı eserinde, bu tarihî şehirde XIX. yüzyılda dört medresenin faaliyet gösterdiği belirtilmektedir [3]. Bunlar şunlardır:

a) Halfe Medresesi. Bu medrese, baş müderris olarak görev yapan Maksım Muži ad-Din Halfe’nin adıyla anılmıştır.

b) Şamammed İsan Medresesi. Karnak ve çevresindeki köylerde yaşayan Kazak gençleri burada eğitim almıştır.

c) Molla Haşır Damolla Medresesi. Baş müderrisi, Buhara’da eğitim görmüş ünlü Haşır Molla olduğu için medrese onun adıyla anılmıştır. Bu eğitim kurumunun öğrencilerinin büyük çoğunluğunu Karnak’ın yerli halkı oluşturmaktaydı.

Lepsi Medresesi

Bu medrese, günümüzde Taldıkorgan bölgesinde yer almaktadır. 1861 tarihli kararname doğrultusunda bölgeye göç eden Müslüman Tatarların yerleşmesiyle birlikte Lepsi’de (Ojyaylau’da) bir cami inşa edilmiş ve bir medrese açılmıştır.

Bu medresede Ojyaylau köyünün sakinleri eğitim görmekteydi. Medreseden yetişen bazı başarılı öğrenciler daha sonra öğretmenlik yaparak eğitim faaliyetlerine katkıda bulunmuşlardır. Bunlardan biri de İktımbay Dönenbayulı olmuştur [8].

Ojyaylau Camii, 1945–1946 yıllarında yıkılmıştır.

Mamaniya Medresesi. Abdüssattar Hacı Derbisali, bu medreseyi “XX. yüzyılın başlarındaki bir dünya görüşü okulu” olarak nitelendirmektedir. Tarihi kaynaklara göre okul binası, 1899 yılında Yesenkul önderliğinde Maman ailesinin çocukları tarafından yaptırılmaya başlanmıştır. İnşaat 1903–1904 yıllarında tamamlanmış ve medrese 1905 yılında eğitime açılmıştır [9].

Bu medresenin hem mimari yapısı hem de eğitim programı, büyük ölçüde **Galiye Medresesi** örnek alınarak hazırlanmıştır. Ancak dönemin bazı Kazak boy liderleri, medresede Rusça derslerinin okutulmasını gerekçe göstererek çocuklarını bu kuruma göndermemiştir. Bu nedenle ilk yıllarda medresede ağırlıklı olarak Maman ailesinin çocukları eğitim almıştır. Rusça dersi dördüncü sınıftan itibaren bağımsız bir ders olarak okutulmuş ve ayrıca akşam kursları düzenlenmiştir.

Merki Medresesi. 1990 yılında Cambıl (Jambıl) bölgesinin Merki kasabasında, orta dereceli din eğitimi almış imamlar yetiştirmek amacıyla açılan bir eğitim kurumudur. Medreseden her yıl yaklaşık 25–30 öğrenci mezun olmuştur. Eğitim süresi iki yıl olarak belirlenmiştir. Ancak çeşitli nedenlerden dolayı medrese 1999 yılında faaliyetlerini durdurmuş ve kapatılmıştır.

Mutığıya Medresesi. XIX. yüzyılın sonlarında Batı Kazakistan Bölgesi’nin Oral (Uralsk) şehrinde açılmıştır. Kaynaklara göre, Tatar halkının ünlü şairi Gabdulla Tukay 1895 yıllarında bu medresede eğitim görmüştür. Söz konusu eğitim binası günümüze kadar korunarak ulaşmıştır.

Rasuliya Medresesi. Troitsk şehrinde bulunan bu medrese, “**Zeynulla Hazret Medresesi**” adıyla da bilinmektedir. XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında birçok tanınmış Kazak genci burada eğitim almıştır. Kaynaklarda, özellikle J. Sayin ve E. İsmailov’un bu medresede İdris Muallim’den ders aldıkları belirtilmektedir.

Rahibiyye Medresesi. XIX. yüzyılda Oral şehrinde, İmam Gabdul-Rahib Hazret’in girişimiyle kurulmuştur. Bu medresede yaklaşık 140 öğrenci eğitim görmüştür. Öğrencileri arasında ünlü yazar Ahmed Fayzi de bulunmaktadır. Fayzi, Kur’an-ı Kerim’i çok iyi bilen ve İslam dini konusunda derin bilgi sahibi bir şahsiyet olarak tanınmıştır.

Torgay Medresesi. XIX. yüzyılın 60’lı yıllarında Dulağalı Nehri kıyısında kurulmuştur. Bu medresede dinî derslerin yanı sıra coğrafya, Arap dili ve temel hesap dersleri de okutulmuştur. Bilimsel çalışmalarda bu medrese, “Torgay bölgesi halkının okuryazarlığının artırılmasına önemli katkılar sağlayan eğitim kurumlarından biri” olarak özellikle vurgulanmaktadır [2].

Han Ordası’ndaki Mektep. 1892 yılında Tatar topluluğunun girişimiyle kurulmuştur. Arşiv belgelerine göre, 1894 yılında Orda bölgesindeki medrese ve mekteplerin sayısı 36’ya, öğrenci sayısı ise 415’e ulaşmıştır. Bu eğitim kurumu Yeni Kazan yerleşiminde bulunmaktaydı [10].

Hüseyniye Medresesi, 1891 yılında Ahmet, Gani ve Mahmud Hüseynov kardeşlerin maddi desteğiyle kurulmuştur. Medresenin adı da kurucularının soyadı olan **Hüseynovlardan** gelmektedir. Eğitim programında başlangıçta din dışı dersler ağırlıklı bir yer tutarken, daha sonraki yıllarda dinî

eğitim bölümü güçlendirilmiş ve öğretim süresi 14 yıla çıkarılmıştır. Medrese; ilk, orta ve yüksek düzeyde eğitim veren bölümler ile yüksek dereceli **âliye** kısmından oluşmaktaydı.

1919 yılında medrese yeniden düzenlenerek **“Hüseynovlar Adına Öğretmenler Yatılı Okulu”** adını almıştır. 1920’li yıllarda ise Kazak, Tatar, Başkurt ve Doğu Halkları Eğitim Enstitüleri şeklinde dört ayrı kuruma ayrılmıştır. Hüseyniye Medresesi’nin tarihî önemi hakkında Abdüssattar Hacı Derbisali şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Bu medrese, Orenburg şehrindeki ilk yüksek dereceli dinî eğitim kurumudur... Hüseyniye Medresesi, otuz yıl içerisinde daha sonra Rusya Müslümanlarının hayatında önemli izler bırakacak iki binden fazla öğretmen yetiştirmiştir” [11].

Sonuç olarak, günümüze kadar Kazakistan’daki Müslüman eğitim sistemi ve medreselerin aydınlanma faaliyetleri üzerine kapsamlı ve sistematik bilimsel araştırmalar yeterince yapılmamıştır. Bu nedenle medreselerde uygulanan eğitim yöntemleri ve okutulan dersler de ayrıntılı bilimsel incelemelere konu olmamıştır. Bu durum, söz konusu makalenin önemini daha da artırmaktadır.

Medreselerin eğitim ve aydınlanma faaliyetleri, medrese tarihinin ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. Bu faaliyetler, Kazakistan tarihinde halkın okuryazarlığını artırmaya yönelik çabaların somut bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Kazakistan’ın çeşitli bölgelerinde kurulan medreseler, halk eğitiminin gelişiminde son derece önemli ve vazgeçilmez bir rol oynamıştır. Bu kurumlar yalnızca Kazak halkının değil, aynı zamanda Kazakistan ve Türkistan coğrafyasında yaşayan bütün Türk topluluklarının manevi ve kültürel gelişimine de önemli katkılar sağlamıştır.

Orta Çağ medreselerindeki eğitim ve öğretim faaliyetlerinin günümüz bilimsel yaklaşımları doğrultusunda yeniden incelenmesi gerektiği açıktır. XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Kazakistan’ın çeşitli bölgelerinde faaliyet gösteren medreselere ilişkin bu genel değerlendirme, söz konusu kurumların yalnızca dinî değil, aynı zamanda bilimsel ve dünyevî eğitim veren merkezler olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır.

Sonuç. XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Kazakistan coğrafyasında faaliyet gösteren medreseler, yalnızca dinî eğitim veren kurumlar değil, aynı zamanda toplumun eğitim, kültür ve düşünce hayatını şekillendiren önemli eğitim merkezleri olarak görev yapmıştır. Bu araştırma kapsamında incelenen medreseler, Kazak halkının okuryazarlık düzeyinin yükseltilmesinde, öğretmen ve din adamlarının yetiştirilmesinde, millî aydınların ortaya çıkmasında ve modern eğitim anlayışının yaygınlaşmasında önemli roller üstlenmiştir.

Araştırma bulguları, medrese ağının Kazakistan’ın farklı bölgelerine yayıldığını göstermektedir. Abdüssattar Hacı Derbisali’nin tespitlerine göre XIX. yüzyılda yalnızca Sayram, Türkistan, Akmeşit ve Evliyaata şehirlerinde 31 medrese faaliyet göstermekteydi. Bunun yanında Semey bölgesinde 7 medrese bulunduğu, Batı Kazakistan ve diğer bölgelerde ise onlarca medresenin eğitim verdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca 1894 yılında Turgay vilayetinde 59 medresenin faaliyet göstermesi ve bu kurumlarda yüzlerce öğrencinin eğitim alması, medreselerin eğitim hayatındaki yaygınlığını açık biçimde ortaya koymaktadır. 1896 yılında Akmola vilayetinde faaliyet gösteren 13 medresede 970 öğrencinin öğrenim görmesi de bu kurumların toplumdaki etkisini göstermektedir. Benzer şekilde Bökey Ordası bölgesinde XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında medrese ve mekteplerin sayısının onlarca kuruma ulaşması, geleneksel eğitim sisteminin toplum nezdinde güçlü bir karşılık bulduğunu kanıtlamaktadır.

Çalışmada ele alınan Ahmet Rıza, Ayagöz, Galiye, Hüseyniye, Mamaniya, Kaljan Ahun, Kapal ve diğer medreseler incelendiğinde, bu kurumların müfredatlarında yalnızca Kur’an, hadis, tefsir ve akaid gibi dinî ilimlerin değil; tarih, coğrafya, matematik, aritmetik, felsefe, dil ve edebiyat gibi derslerin de yer aldığı görülmektedir. Özellikle Galiye, Hüseyniye ve Mamaniya medreseleri gibi kurumlar, usûl-i cedîd hareketinin etkisiyle modern eğitim anlayışına yönelmiş ve dönemin ihtiyaçlarına cevap verebilecek öğretmenler ile aydınların yetişmesine katkıda bulunmuştur.

Medreselerin en önemli işlevlerinden biri de Kazak toplumunda millî bilinç ve kültürel kimliğin korunmasına katkı sağlamalarıdır. Magjan Cumabayev, Beyimbet Maylin ve diğer birçok aydın şahsiyetin medrese eğitimi almış olması, bu kurumların yalnızca dinî değil, aynı zamanda

entelektüel gelişimin de merkezleri olduğunu göstermektedir. Bunun yanında kız öğrenciler için açılan medreseler, kadınların eğitim hayatına katılımına imkân sağlamış ve toplumsal dönüşüm sürecine katkıda bulunmuştur.

Sonuç olarak, XIX–XX. yüzyıllarda Kazakistan'da faaliyet gösteren medreseler, ülkenin eğitim tarihinin temel kurumları arasında yer almaktadır. Bu kurumlar, halkın okuryazarlığının artırılmasında, eğitilmiş insan kaynağının yetiştirilmesinde ve toplumsal modernleşmenin desteklenmesinde önemli işlevler üstlenmiştir. Dolayısıyla medreselerin yalnızca dinî eğitim kurumları olarak değerlendirilmesi eksik bir yaklaşım olacaktır. Aksine, medreseler Kazakistan eğitim tarihinin ayrılmaz bir parçası olarak bilimsel, kültürel ve toplumsal gelişime yön veren çok yönlü eğitim kurumları şeklinde ele alınmalıdır. Bu nedenle gelecekte yapılacak araştırmalarda medreselerin eğitim programları, öğretim yöntemleri ve yetiştirdikleri aydınlar üzerine daha ayrıntılı çalışmaların gerçekleştirilmesi, Kazakistan eğitim tarihinin daha kapsamlı biçimde anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

1. Адамбосынов. Ж. XIX ғасырдың соңғы ширегі мен 1920 жылға дейінгі Қазақстан медреселеріндегі тарих пәні: бағдарламалары, оқулықтары, әдістемесі. – Алматы, 2006 ж.-121 б.
2. Шаңбаева, Арайлым; Қаңтарбаева, Жанна; Бағашаров, Құдайберді. Қазақ даласында әйел-қыздардың діни сауат ашу мүмкіндіктері. Аль-Фараби, 2025, 89.4: 159-170.
3. Абжалов, Султанмурат, et al. Ceditçilik Bağlamında Kazak Aydınlanması ve Gumar Karash'ın Eğitim Anlayışı. Hikmet, <https://doi.org/10.47526/3007-8598-2025.1-17> 2025, 2.4: 5-16.
4. Калдыбаева, С. Қазақ қоғамындағы оқу-ағарту қызметі (XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басы). Вестник КазНПУ имени Абая. Серия: Исторические и социально-политические науки, 2020, 4.67.
5. Темирханов, Б.; Муталиев, М.; Сауырканд, Е. XX ғ. басында жоғары оқу орындарында білім алған қазақ студенттері: «қазақ» газеті негізінде. Отан тарихы-Отечественная история, https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_2_510-519 2025, 28.2: 510-519.
6. Остонов, Жахонгир. French Research on Islamic Issues in Post-Soviet Central Asia: Historiographical Analysis. Turkic historical studies (pISSN: 3007-6358/eISSN: 3007-6366), 2025, 3.6: 43-52.
8. Kozha, Mukhtar; Abzhalov, Sultanmurat; Temirkhanov, Batyrzhan. Ahmet Yesevi Mezarının Etrafindaki Eski Yapılarla İlgili Görüşler Ve Yeni Bulgular. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, <https://doi.org/10.60163/tkheba.1424948> 2025, 114: 55-64.
9. Абжалов, С.; Темирханов, Б. Абайдың отыз сегізінші қара сөзі желісінде діни сауаттылық мәселесі. Eurasian Journal of Religious Studies, 2023, 35.3.
10. Тарлаубай, М.; Хуат, А. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ медреселерінің тарихын оқыту әдістері. In: Publisher. agency: Proceedings of the 8th International Scientific Conference «Interdisciplinary Science Studies» (January 23-24, 2025). Dublin, Ireland, 2025. 174p. Letterkenny Institute of Technology, 2025. p. 159.
11. Темирханов, Б.; Муталиев, М.; Каракулак, М. Қожа Ахмет Ясауи бейнесінің «Қазақ» газетіндегі көрінісі. Asian Journal "Steppe Panorama", https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_1_36-45 2026, 13.1: 36-45.

REFERENCES

1. Adambosynov, J. XIX ғасырдың соңғы ширегі мен 1920 жылға дейінгі Қазақстан медреселеріндегі тарих пәні: бағдарламалары, оқулықтары, әдістемесі. – Алматы, 2006. – 121 б.
2. Шаңбаева, Арайлым; Қаңтарбаева, Жанна; Бағашаров, Құдайберді. Қазақ даласында әйел-қыздардың діни сауат ашу мүмкіндіктері. Al-Farabi, 2025, 89(4): 159–170.
3. Abzhalov Sultanmurat, et al. Ceditçilik Bağlamında Kazak Aydınlanması ve Gumar Karash'ın Eğitim Anlayışı. Hikmet, <https://doi.org/10.47526/3007-8598-2025.1-17> 2025, 2.4: 5-16.

4. Kaldybaeva, S. Qazaq qoğamyndağı oqw-ağartu qyzmeti (XIX ğasyrdyñ ayağy men XX ğasyrdyñ basy). Vestnik KazNPU imeni Abaia. Seria: Istoricheskie i sotsialno-politicheskie nauki, 2020, 4(67).
5. Temirkhanov, B.; Mutaliyev, M.; Sauyrqan, E. XX ğ. basynda joğarı oqw oryndarynda bilim alğan qazaq studentteri: «Qazaq» gazetini negizinde. Otan tarihy – Oteçestvennaia istoriia. https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_2_510-519 2025, 28.2: 510-519.
6. Ostonov Zhakhongir. French Research on Islamic Issues in Post-Soviet Central Asia: Historiographical Analysis. Turkic historical studies (pISSN: 3007-6358/eISSN: 3007-6366), 2025, 3.6: 43-52.
8. Kozha, Mukhtar; Abzhalov, Sultanmurat; Temirkhanov, Batyrzhan. Ahmet Yesevi Mezarının Etrafindaki Eski Yapılarla İlgili Görüşler Ve Yeni Bulgular. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1424948> 2025, 114: 55-64.
9. Abzhalov, S.; Temirkhanov, B. Abaidiñ otız segizinşi qara sözi jelisinde dini sawattylyq мәselesi.. Eurasian Journal of Religious Studies, 2023, 35.3.
10. Tarlaubai, M.; Huat, A. XIX ğasyrdyñ ayağy men XX ğasyrdyñ basyndağı qazaq medreseleriniñ tarihyñ oqytu әdisteri. In: Publisher. agency: Proceedings of the 8th International Scientific Conference «Interdisciplinary Science Studies»(January 23-24, 2025). Dublin, Ireland, 2025. 174p. Letterkenny Institute of Technology, 2025. p. 159.
11. Temirkhanov, B.; Mutaliyev, M.; Qarakūlaq, M. Qoja Ahmet Yasawi beinesiniñ «Qazaq» gazetindegi körinisi. Asian Journal" Steppe Panorama", https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_1_36-45 2026, 13.1: 36-45.

Пардаев Асрор

и.о. профессора Университета Турон, кандидат исторических наук

(Кашкадарья, Узбекистан)

e-mail: asrorpardayev1980@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-8816-6966>

ДОХОДЫ И РАСХОДЫ В ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ ОАЗИСА

Аннотация

В данной статье представлен комплексный историко-социальный анализ уровня жизни населения Кашкадарьинской области и степени удовлетворения его социальных потребностей в годы независимости. В исследовании подробно рассматривается влияние социально-экономических преобразований на повседневную жизнь, образ жизни и материальное положение населения. Особое внимание уделено изменениям в структуре и динамике доходов населения в условиях перехода к рыночной экономике и реализации экономических реформ.

В работе проанализированы основные источники формирования доходов, трансформация сфер занятости, рост самозанятости, а также влияние миграционных процессов на социально-экономическое положение населения. Кроме того, исследуется структура расходов домохозяйств, включая затраты на питание, жилищно-коммунальные услуги, образование и здравоохранение, что позволяет более точно оценить фактический уровень жизни населения.

Значительное внимание уделено анализу состояния социальной инфраструктуры, в частности, уровня развития и качества услуг в сферах образования, здравоохранения, культуры и досуга. Рассматриваются особенности организации свободного времени населения, формирование культуры отдыха и их влияние на общее благосостояние.

Результаты исследования показывают, что, несмотря на положительные изменения в уровне жизни населения в результате проводимых реформ, сохраняются определённые проблемы, связанные с региональной дифференциацией, инфраструктурными ограничениями и неравномерностью распределения доходов. На основе проведённого анализа сформулированы научно обоснованные выводы и предложения, направленные на повышение качества жизни населения, более полное удовлетворение социальных потребностей и совершенствование региональной социальной политики.

Ключевые слова: Уровень жизни; доходы населения; Кашкадарьинская область; социологический опрос; социальные потребности; инфраструктура; предпринимательство; благосостояние; культура отдыха.

Пардаев Асрор

Тұран университетінің профессор м.а., тарих ғылымдарының кандидаты

(Кашкадарья, Өзбекстан)

Email: asrorpardayev1980@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-8816-6966>

ОАЗИС ХАЛЫҚТЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ТҰРМЫСЫНДАҒЫ КІРІСТЕР МЕН ШЫҒЫНДАР

Аңдатпа

Бұл мақалада тәуелсіздік жылдарында Қашқадария облысы халқының өмір сүру деңгейі мен әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандыру жағдайы тарихи-әлеуметтік

тұрғыдан кешенді түрде талданады. Зерттеу барысында өңірде орын алған әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің халықтың күнделікті тұрмысына, өмір сүру салтына және материалдық жағдайына тигізген ықпалы жан-жақты қарастырылады. Әсіресе, нарықтық қатынастардың қалыптасуы мен экономикалық реформалардың жүзеге асырылуы аясында халық табыстарының құрылымы мен динамикасындағы өзгерістерге ерекше назар аударылған.

Мақалада халық табысының қалыптасу көздері, еңбекпен қамтылу бағыттарының трансформациясы, өзін-өзі жұмыспен қамту үлесінің артуы және миграциялық процестердің әсері ғылыми тұрғыдан талданады. Сонымен қатар, отбасы бюджетінің шығын құрылымы, оның ішінде азық-түлікке, тұрғын үй-коммуналдық қызметтерге, білім беру мен денсаулық сақтау салаларына жұмсалатын қаражаттың үлесі қарастырылған. Бұл көрсеткіштер халықтың нақты өмір сүру деңгейін бағалауға мүмкіндік береді.

Зерттеуде әлеуметтік инфрақұрылымның даму деңгейі мен оның сапалық көрсеткіштері, атап айтқанда білім беру, денсаулық сақтау, мәдениет және демалыс салаларының жағдайы сарапталады. Халықтың бос уақытты ұйымдастыру ерекшеліктері, демалыс мәдениетінің қалыптасуы және оның әлеуметтік әл-ауқатқа әсері де маңызды фактор ретінде қарастырылады.

Жүргізілген талдау нәтижелері көрсеткендей, тәуелсіздік жылдарында жүзеге асырылған реформалар халықтың әл-ауқатын белгілі бір дәрежеде арттырғанымен, аймақтық даму теңсіздігі, инфрақұрылымдық шектеулер және табыс деңгейіндегі айырмашылықтар сақталып отыр. Осыған байланысты мақалада халықтың өмір сүру сапасын арттыруға, әлеуметтік қажеттіліктерін толыққанды қанағаттандыруға және өңірлік әлеуметтік саясаттың тиімділігін күшейтуге бағытталған ғылыми негізделген ұсыныстар ұсынылады.

Кілт сөздер: Өмір сүру деңгейі; халық табысы; Қашқадария облысы; әлеуметтік сауалнама; әлеуметтік қажеттіліктер; инфрақұрылым; кәсіпкерлік; әл-ауқат; демалыс мәдениеті.

Pardaev Asror

Acting Professor of Turan University, Candidate of Historical Sciences

(Kashkadarya, Uzbekistan)

e-mail: asrorpardayev1980@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-8816-6966>

INCOME AND EXPENSES IN THE DAILY LIFE OF THE OASIS POPULATION

Abstract

This article provides a comprehensive historical and socio-analytical examination of the standard of living and the level of satisfaction of social needs among the population of the Kashkadarya region during the years of independence. The study analyzes in detail the impact of socio-economic transformations on everyday life, living conditions, and the material well-being of the population. Particular attention is paid to changes in the structure and dynamics of household incomes in the context of the transition to a market economy and the implementation of economic reforms.

The article explores the main sources of income, transformations in employment patterns, the growing role of self-employment, and the influence of migration processes. In addition, the structure of household expenditures is analyzed, including spending on food, housing and communal services, education, and healthcare. These indicators allow for a more accurate assessment of the actual living standards of the population.

The study also evaluates the level of development and quality of social infrastructure, particularly in the fields of education, healthcare, culture, and recreation. Special emphasis is placed on leisure practices, patterns of time use, and their role in shaping overall well-being. The

organization of leisure activities and the development of recreational culture are considered as important components of quality of life.

The findings indicate that, despite notable improvements in living standards as a result of reforms implemented during the years of independence, significant challenges remain. These include regional disparities in development, infrastructural limitations, and inequalities in income distribution. Based on the analysis, the article proposes scientifically grounded recommendations aimed at improving living standards, enhancing the satisfaction of social needs, and strengthening the effectiveness of regional social policy.

Keywords: Standard of living; population income; Kashkadarya region; sociological survey; social needs; infrastructure; entrepreneurship; well-being; leisure culture.

Pardaev Asror

Turon universitesi öğretim üyesi, tarih doktorasi

(Kashkadarya, Özbekistan)

e-mail: asrorpardayev1980@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-8816-6966>

VAHA HALKININ GÜNLÜK YAŞAMINDAKİ GELİR VE GIDERLER

Özet

Bu makale, Kaşkadarya Bölgesi nüfusunun yaşam standardının ve bağımsızlık yıllarında sosyal ihtiyaçlarının ne ölçüde karşılandığının kapsamlı bir tarihsel ve sosyal analizini sunmaktadır. Çalışma, sosyoekonomik dönüşümlerin nüfusun günlük yaşamı, yaşam tarzı ve mali durumu üzerindeki etkisini ayrıntılı olarak incelemektedir. Özellikle, piyasa ekonomisine geçiş ve ekonomik reformların uygulanması sırasında gelir yapısındaki ve dinamiklerindeki değişikliklere dikkat çekilmiştir.

Bu çalışma, gelir elde etmenin ana kaynaklarını, istihdam sektörlerinin dönüşümünü, serbest meslek sahipliğinin artışı ve göçün nüfusun sosyoekonomik durumu üzerindeki etkisini analiz etmektedir. Ayrıca, gıda, konut ve kamu hizmetleri, eğitim ve sağlık hizmetlerine yapılan harcamalar da dahil olmak üzere hane halkı harcamalarının yapısını inceleyerek, gerçek yaşam standardının daha doğru bir şekilde değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır.

Makalede, özellikle eğitim, sağlık, kültür ve boş zaman alanlarındaki hizmetlerin gelişme düzeyi ve kalitesi olmak üzere, sosyal altyapının durumunun analizine büyük önem verilmektedir. Makale, nüfusun boş zamanlarının örgütlenmesini, boş zaman kültürünün gelişimini ve bunların genel refah üzerindeki etkisini incelemektedir.

Çalışmanın sonuçları, reformlar sonucunda yaşam standartlarında olumlu değişiklikler olmasına rağmen, bölgesel farklılaşma, altyapı sınırlamaları ve eşitsiz gelir dağılımıyla ilgili bazı sorunların devam ettiğini göstermektedir. Analize dayanarak, nüfusun yaşam kalitesini iyileştirmek, sosyal ihtiyaçları daha tam olarak karşılamak ve bölgesel sosyal politikayı geliştirmek için bilimsel olarak kanıtlanmış sonuçlar ve öneriler formüle edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Yaşam standardı; nüfus geliri; Kaşkadarya bölgesi; sosyolojik araştırma; sosyal ihtiyaçlar; altyapı; girişimcilik; refah; eğlence kültürü.

Введение (Introduction)

Повышение уровня жизни населения и обеспечение устойчивого роста благосостояния рассматриваются как ключевые приоритеты современной социально-экономической политики. В научной литературе данная категория трактуется как комплексный индикатор, включающий не только уровень доходов и материального обеспечения, но и степень удовлетворения социальных потребностей, доступность и качество социальной инфраструктуры, а также возможности для полноценной реализации человеческого потенциала. В условиях углубления рыночных отношений и трансформации социально-экономической системы особую значимость приобретает региональный аспект

исследования, позволяющий выявить реальные диспропорции и специфику развития отдельных территорий.

Актуальность настоящего исследования обусловлена необходимостью научного осмысления изменений, происходящих в уровне жизни населения на фоне реформ периода независимости. Несмотря на позитивную динамику макроэкономических показателей, сохраняется ряд проблем, связанных с дифференциацией доходов, ограниченностью инфраструктурных ресурсов и неравномерностью социального развития регионов. В этом контексте Кашкадарьинская область представляет собой репрезентативный объект исследования, сочетающий в себе как традиционные, так и трансформирующиеся модели хозяйственной и социальной активности.

Целью статьи является выявление закономерностей и особенностей формирования уровня жизни населения региона на основе анализа доходов, структуры расходов и степени удовлетворения социальных потребностей. Для достижения поставленной цели определены задачи исследования, включающие изучение трансформации источников доходов, изменений в сфере занятости, анализа состояния социальной инфраструктуры и характеристик повседневного образа жизни населения.

Научная гипотеза заключается в предположении о том, что реформы периода независимости привели к качественным изменениям в структуре доходов и потребления, однако их влияние носит неоднородный характер и сопровождается сохранением региональных диспропорций. Проверка гипотезы осуществляется на основе применения сравнительно-исторического подхода, методов статистического анализа и социологического обобщения, что обеспечивает комплексность и достоверность полученных результатов.

Таким образом, исследование направлено на системное раскрытие факторов, определяющих уровень жизни населения Кашкадарьинского региона, и формирование научно обоснованных выводов, способствующих совершенствованию региональной социальной политики и повышению качества жизни населения.

Обзор литературы (Literature Review)

Вопрос уровня жизни и доходов населения широко исследуется экономистами и социологами. В частности, Х. Абдураманов и Н. Арабов изучили теоретические основы доходов и качества жизни населения, в то время как Х. Мухитдинов осветил перспективные направления социального развития и моделирования уровня жизни в региональном разрезе. В работах данных исследователей разграничиваются понятия «богатство» и «доход», а оценка уровня жизни основывается на научно обоснованных нормах. Тем не менее, социально-экономические изменения последних лет в Кашкадарьинской области и изучение реальных потребностей населения посредством социологических опросов требуют дополнительных исследований.

Методология исследования (Research Methodology)

В рамках исследования был использован метод социологического опроса, охвативший 13 районов и городские территории Кашкадарьинской области. В опросе, проведенном в 2022–2023 годах, приняли участие 400 респондентов (60% мужчин, 40% женщин). При анализе данных использовались методы сравнительно-исторического анализа, статистической группировки и выборочного наблюдения. Также для определения уровня доходов, сфер занятости и степени удовлетворенности социальной инфраструктурой были обобщены результаты специально разработанных анкет и «полевых записей» (интервью), на основе которых сформированы итоговые выводы.

Анализ и обсуждение (Analysis and Discussion)

Доход населения включает в себя денежные доходы и доходы в натуральной форме. Он состоит из поступлений, получаемых домохозяйством или его отдельными членами на постоянной основе, имеющих повторяющийся характер, за период, равный году или менее. При этом важно отметить взаимосвязь понятий «доход» и «богатство». На наш взгляд, понятие «богатство» шире. Доход формируется из текущих запасов денежных средств,

активов и услуг членов общества и не всегда напрямую связан с их использованием через потребление [1].

Уровень жизни населения является важнейшим критерием оценки эффективности социально-экономической политики государства, а его планомерное повышение — основной целью социального развития. В современной интерпретации «уровень жизни» — это комплексное понятие, затрагивающее все стороны человеческой деятельности.

Под уровнем жизни понимается степень обеспеченности населения необходимыми материальными и нематериальными благами и услугами, а также уровень их потребления [2]. Уровень жизни населения можно классифицировать по четырем ключевым показателям:

Уровень достатка — использование благ, обеспечивающих всестороннее развитие человека;

Нормальный уровень — рациональное потребление по научно обоснованным нормам, обеспечивающее благоприятные условия для полного восстановления физических и умственных сил человека;

Бедность — потребление благ на уровне сохранения работоспособности как нижней границы воспроизводства трудовых ресурсов;

Нищета — потребление минимальных видов благ и услуг по биологическим критериям, которые лишь позволяют поддерживать жизнеспособность человека.

Для определения условий повседневной жизни и социального быта населения Кашкадарьинской области в период 1985–2021 гг. был проведен опрос. В исследовании, реализованном во всех районах области в 2022–2023 гг., приняли участие 400 человек.

В частности, участвовали: из Гузарского района — 42 человека, Камашинского — 34, Шахрисабзского — 25, Китабского — 30, Яккабагского — 28, Дехканабадского — 25, Нишанского — 33, Касанского — 31, Касбинского — 34, Каршинского — 35, Мубарекского — 27, Чиракчинского — 38 и Миришкорского района — 29 человек.

Для реального изучения уровня жизни населения в ходе социального наблюдения использовался метод анкетирования с указанием пола, возраста и образования. Были заданы следующие вопросы: «В какой сфере вы трудитесь и довольны ли своим доходом?», «В какую сферу вы хотели бы перейти для повышения дохода?», «Имеете ли вы возможность делать сбережения из заработной платы или занимаетесь другой доходной деятельностью?», «Занимаетесь ли вы личным подсобным хозяйством (земледелие, животноводство или садоводство)?», «На что вы в основном тратите свой доход?», «За счет какого источника вы хотели бы увеличить свой доход в будущем?».

Среди опрошенных 60% составили мужчины и 40% — женщины. Среди участников наблюдения респонденты со средним образованием составили 100 человек (50% от этой подгруппы / или общего числа, в зависимости от контекста), из которых 50 — женщины и 50 — мужчины; респонденты с высшим образованием составили 100 человек (25%); со средним специальным образованием — 160 человек, и 40 человек — с незаконченным средним образованием [3].

Соответственно, в целях определения сферы занятости населения, проживающего в вилояте, респондентам был задан вопрос: «В какой сфере вы трудитесь и довольны ли своим доходом?». Ответы респондентов распределились следующим образом: предпринимательство — 35 человек, преподавательская деятельность — 30 человек, дошкольное образование — 14 человек, энергетика — 10 человек, банковская сфера — 8 человек, студенты — 15 человек, дехканское хозяйство (земледелие) — 30 человек, садоводство — 15 человек, животноводство — 35 человек, работа за рубежом — 6 человек, производство — 20 человек, швейное дело — 10 человек, водоснабжение — 5 человек, ремесленничество (мастера) — 18 человек, строительство — 15 человек, водители — 20 человек, рабочие — 26 человек, медицина — 19 человек, нефтегазовая сфера — 8 человек, домохозяйки — 7 человек, железнодорожники — 5 человек, сезонные рабочие — 25 человек, безработные — 16 человек, охранники — 8 человек.

Отсюда видно, что основную социальную прослойку респондентов составляет интеллигенция, то есть учителя и представители других профессиональных сфер. Также в условиях рыночной экономики сформировался новый социальный слой — класс предпринимателей. Если в советский период существовала социальная структура, состоящая из колхозников, рабочих и интеллигенции, то после обретения независимости на смену колхозникам и рабочим пришел класс сезонных работников и предпринимателей.

На этапе углубления рыночных отношений центральной проблемой остаются уровень жизни населения и дифференциация доходов. Их решение во многом определяет направление и темпы последующих коренных преобразований, а в конечном итоге — политическую стабильность в обществе. В свою очередь, решение данных проблем требует четко выработанной политики доходов.

Общий доход населения включает в себя денежные доходы и доходы в натуральной форме, и состоит из поступлений, получаемых домохозяйством или его отдельными членами на постоянной основе, имеющих повторяющийся характер, за период, равный году или менее [4].

На вопрос «В какую сферу вы хотели бы перейти для повышения дохода?» респонденты ответили следующим образом: машиностроение — 5 человек, животноводство — 15 человек, тренерская деятельность (инструкторы) — 12 человек, «доволен своей сферой» — 70 человек, предпринимательство — 70 человек, преподавательская деятельность — 30 человек, строительство — 3 человека, руководящие должности — 5 человек, частные организации — 30 человек, органы внутренних дел — 8 человек, животноводство (дополнительно) — 10 человек, педагогика — 17 человек, швейное производство — 4 человека, дехканское хозяйство — 36 человек, военная служба — 6 человек, хокимият (администрация) — 3 человека, медицина — 10 человек, производство — 35 человек, работа за рубежом — 15 человек, государственная служба — 16 человек.

Большинство опрошенных респондентов считают, что для повышения доходов необходимо трудиться в таких сферах, как предпринимательство, социальные услуги, преподавание, управление, производство, а также в отраслях нематериального производства, включая транспорт. По мнению респондентов, на сегодняшний день наиболее высокодоходной сферой деятельности является торговля.

Известно, что одной из особенностей рыночной экономики является разнообразие источников дохода. Результаты опроса показали, что около 70% респондентов считают основным источником доходов торговлю, а 30% — предпринимательскую деятельность и личное подсобное хозяйство [5].

На вопрос: «Имеете ли вы возможность делать сбережения из заработной платы или занимаетесь другой доходной деятельностью?», ответы распределились следующим образом:

«Имею возможность сберегать, другой деятельностью не занимаюсь» — 95 человек; занимаются животноводством — 35 человек; земледелием — 39 человек; «нет, не могу сберегать» — 40 человек; одновременно земледелием и животноводством — 26 человек; «нет, занимаюсь предпринимательством» — 35 человек; строительством — 3 человека; «не могу сберегать и занимаюсь другой работой» — 87 человек; «занимаюсь иной приносящей доход деятельностью» — 40 человек. Очевидно, что большинство участников опроса имеют возможность делать сбережения из зарплаты, однако некоторые участники отметили, что заняты в дополнительных сферах для получения дохода.

Из 400 опрошенных респондентов на вопрос: «Какого уровня трудового дохода вы желаете?», более 70% ответили: «Доходы должны быть достаточными не только для покупки продуктов питания и одежды, но и для формирования сбережений» [6].

В ходе исследования на вопрос: «Каким образом (в основном на что) вы тратите свой доход?», респонденты ответили так: «на семью и бизнес» — 45 человек; «на семью» — 55 человек; «на домашнее хозяйство» — 27 человек; «на личные расходы» — 35 человек; «на частные нужды» — 15 человек; «на повседневные расходы» — 50 человек; «на учебу» — 51

человек; «на продукты питания и медикаменты» — 35 человек; «на автомобиль» — 38 человек; «на погашение кредита» — 48 человек.

Отсюда видно, что основная часть респондентов направляет свои доходы на нужды семьи и домашнее хозяйство. Также часть опрошенных отметила расходы на лекарства, кредиты, предпринимательство и личные потребности.

200 респондентов, участвовавших в социальном опросе, подчеркнули отсутствие возможности делать определенные накопления. Среди тех, кто имеет возможность сберегать, половина ответила, что копит для создания удобств, а именно — на приобретение собственного жилья; 1/5 часть респондентов (в том числе 19% мужчин и 21% женщин) ответили, что копят «на покупку личного автомобиля» [7].

Учитывая, что более 60 % из 3-миллионного населения Кашкадарьинской области проживает в сельской местности, значительная часть населения занята в личном подсобном хозяйстве. На вопрос анкеты: «Занимаетесь ли вы личным подсобным хозяйством (земледелием, животноводством или садоводством)?», ответы распределились следующим образом: земледелием — 72 человека, «нет» — 51, животноводством и земледелием — 150, животноводством — 65, садоводством — 17, «да» — 15, «нет возможности» — 14, приусадебным хозяйством — 16 человек. Земледелием в основном занято население нижней части Кашкадарьинского оазиса и степной зоны; животноводством — население горных и пустынных зон; садоводством — жители верхней части оазиса и горных районов.

Например, на вопрос: «Для чего необходимо личное подсобное хозяйство?», 52 % опрошенных ответили, что оно является «источником увеличения общего дохода семьи», а 32,5 % отметили его необходимость как «источника продуктов питания, которые невозможно купить в магазине».

Несмотря на расширение сетей торговли и бытового обслуживания в сельской местности, население не имеет возможности приобретать многие товары, а многие виды услуг остаются недоступными. Это вынуждает людей регулярно выезжать в районные центры и города [8].

Как показал опрос, 92 % сельских семей проживают в частных домах. Такие удобства, как ванна, телефон, канализация и центральное отопление, абсолютно не соответствуют современным требованиям. Элементарные удобства, такие как водопровод, газ и отдельная кухня, составляют лишь 40 %.

С этой целью респондентам был задан вопрос: «Какими удобствами располагает ваше жилье (газ, вода, система отопления и т.д.)?». Ответы были следующими: «есть все удобства» — 35 человек; «пользуемся газом в баллонах, вода из бассейна (хавуза), отопление самодельное» — 125 человек; «есть газ и вода, нет системы отопления» — 100 человек; «есть водопровод» — 65 человек; «неудовлетворительно» — 18 человек; «нет системы отопления» — 25 человек; «ничего нет» — 32 человека. Отсюда видно, что большинство населения использует газ в баллонах. Водопроводная вода доступна в горных районах и некоторых частях городов. Система отопления в большинстве мест представляет собой дровяные или электрические печи.

В целом, несмотря на определенный прогресс в улучшении условий жизни сельского населения, социальное развитие села, особенно его культурно-бытовая сфера, все еще отстает от требований по интенсивному устранению социально-экономических различий между городом и селом [9].

Проведенный анализ показывает, что уровень пользования социальными услугами сельским населением не в полной мере способствует удовлетворению необходимых потребностей. На наш взгляд, необходимо измерять уровень удовлетворенности спроса на социально-культурные и бытовые услуги. Мы попытались определить, какие социальные потребности удовлетворяются более полно, а какие — недостаточно. Это позволило выявить реальное положение дел в очередности и необходимости решения социальных проблем.

Посредством изучения мнения населения удалось определить, какие потребности они считают первоочередными, а какие — второстепенными или третьестепенными. Сначала

была определена степень удовлетворения потребностей, что, в свою очередь, помогло установить порядок очередности и приоритетность тех или иных благ. Это дает возможность целевого и эффективного использования средств для социальной реконструкции села.

На основе результатов социального наблюдения, проведенного в Кашкадарьинской области, следует отметить, что одной из основных задач углубления реформ в аграрном секторе является превращение данной отрасли в высокопроизводительную сферу экономики.

Для изучения уровня жизни населения области нами был также использован метод выборки. Поскольку 75 % населения региона составляют сельские жители, на основе сплошного изучения условий их жизни был проведен опрос основных групп сельского населения для определения степени удовлетворенности услугами сетей социальной инфраструктуры.

Выборочная совокупность состояла из работников 40 фермерских и 20 дехканских хозяйств. В составе опрошенных мужчины составили 70 %, женщины — 30 %; по возрастным категориям: 15–19 лет — 24 %, 20–24 года — 18 %, 25–30 лет — 19 %, 40–49 лет — 11 %, 50–54 года — 5,7 %, 55–59 лет — 4 % [10].

В ходе анализа полученных данных вся информация была сгруппирована в массивы, отражающие степень удовлетворенности состоянием различных социальных потребностей в зависимости от различных факторов.

Число семей со средним уровнем благосостояния составило 43,7 %, семей с уровнем благосостояния выше среднего — 12,3 %, а семей с уровнем ниже среднего — 25 %. В совокупности они составляют 83,0 % и относятся к группе семей среднего класса. Остальные 17 % семей принадлежат к группам с самым высоким уровнем жизни и к категории наиболее бедных семей. Из этих данных видно, что основную часть составляют семьи со средними условиями жизни [11].

В настоящее время четверть доходов семей (25 %) формируется за счет предпринимательства. В будущем необходимо достичь покрытия 50 % потребностей семьи именно этим путем. Это крайне важно для населения области, так как, если в европейских странах на одного работающего приходится 0,7 человека (дети до трудоспособного возраста и пенсионеры), то в республике этот показатель составляет 2,7 человека. Естественно, в таких условиях невозможно полностью обеспечить потребности семьи только за счет заработной платы. В связи с этим в будущем для обеспечения благосостояния каждой семьи целесообразно развивать семейное предпринимательство [12].

Чем качественнее и продуктивнее работает человек, тем больше он нуждается в эффективном и содержательном отдыхе. Таким образом, рациональное использование свободного времени означает восстановление сил, затраченных в процессе труда, укрепление здоровья и повышение бодрости духа.

Когда человек хорошо отдыхает, в первую очередь успокаивается его нервная система, нормализуется ночной сон. Безусловно, после улучшения деятельности головного мозга у человека вновь возрастает стремление к труду. Сегодня многие проводят весь день за компьютером, ведя малоподвижный образ жизни. По этой причине у некоторых людей в течение дня наблюдается покраснение глаз и состояние вялости. По возможности, посещение санаториев для отдыха было бы наилучшим решением. Ежегодный отдых помогает человеку дистанцироваться от негативных факторов окружающей среды и способствует эффективности его дальнейшей трудовой деятельности.

На вопрос: «Как часто вы посещаете места отдыха и где вы были в последний раз?», респонденты ответили следующим образом: большинство участников отметили, что в выходные дни остаются дома. 20% респондентов ответили, что выезжают на отдых «время от времени», 10% — «раз в 2-3 года», 40% — «никогда никуда не выезжали», а 30% участников подчеркнули, что летом выезжают в горы вместе с друзьями и родственниками. В целом, большинство участников опроса подтвердили, что никогда не посещали санатории [13].

Некоторые люди вместо отдыха во время отпуска проводят свадьбы, строят дома или приурочивают к этому времени самые неотложные дела. В результате непрерывной работы без отдыха в первую очередь снижается активность головного мозга и портится зрение. Это приводит к постоянным головным болям, головокружению, нарушению внимания и снижению памяти, что ставит человека в дискомфортное положение, вызывая раздражительность, частую смену настроения и нарушение сна.

Один из респондентов, Илхом Очилов, отвечая на вопрос подобного содержания, выразил следующее мнение: «Моя семья повесила на кухне календарь. Во время отпуска жена один день закрывает банки (консервирует), 2-3 дня стирает зимнюю одежду, сушит на солнце и развешивает в шкафу. Боясь не успеть, она лишает себя даже 1-2 часов дневного сна. К концу отпуска её лицо темнеет от усталости. Бедная, она сильно изнуряет себя. В этом году я изменил наш образ жизни. Взяв пример с соседа, я вывез детей на три дня в горы. Мы арендовали комнату в зоне отдыха. Цена не "космическая", вполне приемлемая. Дети вдоволь накупались, не выходя из воды три дня. Мы с женой отоспались. Так как горный воздух чистый, 4-5 часов сна было вполне достаточно. Ах, если бы эти мгновения длились дольше. К сожалению, нужно достраивать неоконченную часть участка!» [14].

Заключение. Таким образом, в последние годы советской власти и в начальный период независимости в Кашкадарьинской области наблюдалось ухудшение доходов и повседневных условий жизни населения. В результате принятых впоследствии экономических мер реальные доходы населения начали расти. В области из года в год увеличивалось число лиц, получающих доход от предпринимательской деятельности, по сравнению с теми, кто получает заработную плату из государственного бюджета. Повышение размеров заработной платы, пособий и других социальных выплат в последние годы привело к росту реальных доходов и улучшению условий жизни населения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Abduramanov X, Arabov N, Holmuxamedov M. Aholi daromadlari va turmush sifati. 2023 y. 14-b.
2. Muhitdinov.X. Hudud aholisi turmush darajasini oshirish va ijtimoiy rivojlanishini modellashtirish. Toshkent "Fan".2009 y.21 b.
3. 1985 – 2021 йилларда Қашқадарё вилояти аҳолисининг кундалик ҳаёти ва ижтимоий турмуш шароитини аниқлаш учун сўровнома натижалари. 2022-2023 йиллар.
4. Abduramanov X, Arabov N, Holmuxamedov M. Aholi daromadlari va turmush sifati.O'quv qo'llanma. 2023 y. 3-b.
5. Результаты социологического опроса по определению повседневной жизни и социально-бытовых условий населения Кашкадарьинской области в 1985–2021 гг. (Проведен в 2022–2023 гг.).
6. Результаты социологического опроса по определению повседневной жизни и социально-бытовых условий населения Кашкадарьинской области в 1985–2021 гг. (Проведен в 2022–2023 гг.).
7. Результаты социологического опроса по определению повседневной жизни и социально-бытовых условий населения Кашкадарьинской области в 1985–2021 гг. (Проведен в 2022–2023 гг.).
8. Результаты социологического опроса по определению повседневной жизни и социально-бытовых условий населения Кашкадарьинской области в 1985–2021 гг. (Проведен в 2022–2023 гг.).
9. Muhitdinov.X. Hudud aholisi turmush darajasini oshirish va ijtimoiy rivojlanishini modellashtirish. Toshkent "Fan".2009 y.34 b
10. Результаты социологического опроса по определению повседневной жизни и социально-бытовых условий населения Кашкадарьинской области в 1985–2021 гг. (Проведен в 2022–2023 гг.).

11. Результаты социологического опроса по определению повседневной жизни и социально-бытовых условий населения Кашкадарьинской области в 1985–2021 гг. (Проведен в 2022–2023 гг.).
12. Muhitdinov.X. Hudud aholisi turmush darajasini oshirish va ijtimoiy rivojlanishini modellashtirish. Toshkent «Fan».2009 y37 b
13. Результаты социологического опроса по определению повседневной жизни и социально-бытовых условий населения Кашкадарьинской области в 1985–2021 гг. (Проведен в 2022–2023 гг.).
14. Полевые записи. Камашинский район, село Камай. Информант: Очилов Илхом. 2022 г.

REFERENCES

1. Abduramanov KH., Arabov N., Kholmuksamedov M. Dokhody naseleniya i kachestvo zhizni. 2023 g., 14-b.
2. Mukhitdinov KH. Povysheniye urovnya zhizni naseleniya territorii i modelirovaniye sotsial'nogo razvitiya. Tashkent «Fan». 2009 g., 21 b.
3. Rezul'taty issledovaniya po opredeleniyu usloviy povsednevnoy i sotsial'noy zhizni naseleniya Kashkadar'inskoy oblasti v 1985–2021 gg. 2022–2023 gg.
4. Abduramanov KH., Arabov N., Kholmuksamedov M. Dokhody naseleniya i kachestvo zhizni. Uchebnik. 2023 g., 3-b.
5. Rezul'taty sotsiologicheskogo issledovaniya po opredeleniyu usloviy povsednevnoy i sotsial'noy zhizni naseleniya Kashkadar'inskoy oblasti v 1985–2021 gg. (Predostavleno v 2022-2023 gg.).
6. Rezul'taty sotsiologicheskogo issledovaniya po opredeleniyu povsednevnoy zhizni i sotsial'no-bytovykh usloviy naseleniya Kashkadar'inskoy oblasti v 1985–2021 gg. (Predostavleno v 2022-2023 gg.).
7. Rezul'taty sotsiologicheskogo issledovaniya po opredeleniyu povsednevnoy zhizni i sotsial'no-bytovykh usloviy naseleniya Kashkadar'inskoy oblasti v 1985–2021 gg. (Predostavleno v 2022-2023 gg.).
8. Rezul'taty sotsiologicheskogo issledovaniya po opredeleniyu povsednevnoy zhizni i sotsial'no-bytovykh usloviy naseleniya Kashkadar'inskoy oblasti v 1985–2021 gg. (Predostavleno v 2022-2023 gg.).
9. Mukhitdinov.KH. Povysheniye urovnya zhizni naseleniya territorii i modelirovaniye sotsial'nogo razvitiya. Tashkent «Fan». 2009 y34 b
10. Rezul'taty sotsiologicheskogo issledovaniya po opredeleniyu povsednevnoy zhizni i sotsial'no-bytovykh usloviy naseleniya Kashkadar'inskoy oblasti v 1985–2021 godakh. (Predostavleno v 2022–2023 godakh).
11. Rezul'taty sotsiologicheskogo issledovaniya po opredeleniyu povsednevnoy zhizni i sotsial'no-bytovykh usloviy naseleniya Kashkadar'inskoy oblasti v 1985–2021 godakh. (Predostavleno v 2022–2023 godakh).
12. Mukhitdinov.KH. Povysheniye urovnya zhizni naseleniya territorii i modelirovaniye sotsial'nogo razvitiya. Tashkent «Fan». 2009 y37 b
13. Rezul'taty sotsiologicheskogo issledovaniya po opredeleniyu povsednevnoy zhizni i sotsial'no-bytovykh usloviy naseleniya Kashkadar'inskoy oblasti v 1985–2021 godakh. (Predostavleno v 2022–2023 godakh).
14. Polevyeye zapisi. Kamashinskiy rayon, derevnya Kamay. Informant: Ochilov Il'khom. 2022 god

Saparov Sarboz

PhD student of the Abu Rayhan Biruni institute of Oriental studies, Academy of sciences of
The Republic of Uzbekistan
(Tashkent, Uzbekistan)

E-mail: saparovsarboz437@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-9219-8705>

**FACTORS IN THE LEGITIMATION OF THE KIDARITES POLITICAL RULE IN
NORTHERN INDIA**

Abstract

This article examines the factors that legitimized Kidarite political rule in Northern India, with special attention to symbolic, titular, and numismatic traditions connected with the imperial legacy of the Kushans. The study argues that the third-century crisis of the Kushan Empire did not eliminate the political language of sovereignty, administrative experience, and visual forms of authority that had developed in Gandhara, Punjab, and the northwestern regions of the Indian subcontinent. In the fourth and fifth centuries, the Kidarites entered this post-imperial environment and articulated their authority through recognizable forms inherited from the Kushan and Kushano-Sasanian worlds. The article combines numismatic evidence, Chinese documentary traditions, regional historiography, and scholarship on Gupta-period northwestern India. It also incorporates the methodological value of A. Khodjaev's work on ancient Chinese transcriptions of ethnonyms and toponyms, especially for understanding the Yuezhi/Kushan and Hephthalite contexts. The article concludes that Kidarites rule should not be reduced either to military conquest or to an intermediate episode between larger empires. Rather, it was a process of selective appropriation, adaptation, and political reuse of Kushan imperial memory. This approach makes it possible to interpret the Kidarites as active actors in the post-Kushan political order between Late Antique Central Asia and Northern India. This conclusion makes it possible to reassess the history of the Kidarites within the context of Late Antiquity.

Keywords: Kidarites; Kushans; Northern India; Gandhara; Punjab; political legitimacy; imperial legacy; numismatics; Chinese sources.

Сапаров Сарбоз

Ўзбекстан Республикасы Ғылым Академиясы Ўбу Райхан Беруни атындағы
Шығыстану институтының PhD докторанты
(Ташкент, Ўзбекстан)

Эл. пошта: saparovsarboz437@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-9219-8705>

**СОЛТҮСТІК ҮНДІСТАНДАҒЫ КИДАРИТТЕРДІҢ САЯСИ БИЛІГІН
ЗАҢДАСТЫРУ ФАКТОРЛАРЫ**

Аңдатпа

Бұл мақала Солтүстік Үндістандағы кидариттердің саяси билігінің орнығуын және оның кушандық империялық мұрамен байланысты символдық, титулдық және нумизматикалық дәстүрлер арқылы заңдастырылу тетіктерін талдайды. Зерттеу кидариттер билігін тек әскери жаулап алу немесе ірі империялар арасындағы өтпелі кезең ретінде түсіндіру жеткіліксіз екенін көрсетеді. Кушан империясының III ғасырдағы саяси дағдарысы Гандхара, Пенджаб және Үнді субконтинентінің солтүстік-батыс аймақтарында қалыптасқан басқару тәжірибесінің, билік белгілерінің және саяси-идеологиялық тілдің толық жойылуына әкелмеді. Осындай постимпериялық жағдайда кидариттер IV–V ғасырларда өз билігін

кушандық титулатура, монета соғу дәстүрі және аймақтық басқарудың таныс үлгілері арқылы танытты. Мақалада нумизматикалық деректер, қытай деректері, аймақтық тарихнама және Гупта дәуіріндегі солтүстік-батыс Үндістанға қатысты зерттеулер салыстырмалы түрде қарастырылады. А. Ходжаевтың ежелгі қытай деректеріндегі этнонимдер мен топонимдерді тарихи фонетика арқылы түсіндіру жөніндегі еңбегі де әдіснамалық тұрғыда пайдаланылды. Нәтижесінде кидариттер посткушандық саяси кеңістіктің пассивті қалдығы емес, империялық мұраны таңдамалы түрде игеріп, оны жаңа тарихи жағдайға бейімдеген белсенді саяси күш ретінде түсіндіріледі. Бұл тұжырым кидариттер тарихын кейінгі антикалық дәуір контекстінде қайта бағалауға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: Кидариттер; Кушандар; Солтүстік Үндістан; Гандхара; Пенджаб; саяси заңдылық; империялық мұра; нумизматика; қытай деректері

Сапаров Сарбоз

PhD докторант Института Востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии Наук
Республики Узбекистан

(Ташкент, Узбекистан)

Эл. почта: saparovsarboz437@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-9219-8705>

ФАКТОРЫ ЛЕГИТИМАЦИИ ПОЛИТИЧЕСКОГО ГОСПОДСТВА КИДАРИТОВ В СЕВЕРНОЙ ИНДИИ

Аннотация

В статье анализируются факторы легитимации политического господства кидаритов в Северной Индии, прежде всего через символические, титулатурные и нумизматические традиции, связанные с имперским наследием кушанов. Автор исходит из того, что кризис Кушанской империи в III в. н. э. не означал исчезновения политического языка власти, управленческого опыта и визуальных форм суверенитета в Гандхаре, Пенджабе и северо-западных областях Индийского субконтинента. В IV–V вв. кидариты вошли в эту постимперскую среду и выразили свои властные притязания через узнаваемые формы кушанской традиции. В статье используются данные нумизматики, китайских письменных источников, региональной историографии и исследований по истории северо-западной Индии эпохи Гуптов. Особое внимание уделено методологической значимости монографии А. Ходжаева, где рассматриваются древнекитайские транскрипции этнонимов и топонимов, а также вопросы юэчжи и эфталитов. Делается вывод, что власть кидаритов не следует сводить к военной экспансии или промежуточному этапу между более крупными империями. Она представляла собой процесс избирательного освоения кушанского политического наследия, его адаптации к новым условиям и превращения в язык политической легитимности. Данный вывод позволяет переосмыслить историю кидаритов в контексте поздней античности.

Ключевые слова: кидариты; кушаны; Северная Индия; Гандхара; Пенджаб; политическая легитимность; имперское наследие; нумизматика; китайские источники

Saparov Sarboz

Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Biruni Şarkiyat Enstitüsü doktora
öğrencisi

(Tashkent Özbekistan)

E-posta: saparovsarboz437@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-9219-8705>

KUZEY HİNDİSTAN'DA KİDARİTLERİN HAKİMİYETİNİN MEŞRULAŞMA FAKTÖRLERİ

Özet

Bu makale, Kuzey Hindistan'da Kidarit siyasi hâkimiyetinin meşrulaştırılma faktörlerini, özellikle Kuşan imparatorluk mirasıyla bağlantılı sembolik, unvansal ve nümizmatik gelenekler üzerinden incelemektedir. Çalışmanın temel varsayımı, Kuşan İmparatorluğu'nun III. yüzyıldaki siyasal krizinin Gandhara, Pencap ve Hint altkıtasının kuzeybatı bölgelerinde oluşmuş yönetim tecrübesini, egemenlik sembollerini ve siyasal-ideolojik dili bütünüyle ortadan kaldırmadığıdır. IV–V. yüzyıllarda Kidaritler bu post-imparatorluk ortamına girerek iktidar iddialarını Kuşan ve Kuşan-Sasani geleneklerinden miras kalan tanınabilir biçimler aracılığıyla ifade etmişlerdir. Makalede nümizmatik veriler, Çin yazılı kaynakları, bölgesel tarih yazımı ve Gupta dönemi kuzeybatı Hindistan tarihine ilişkin araştırmalar karşılaştırmalı biçimde ele alınmaktadır. Ayrıca A. Hocayev'in eski Çin kaynaklarında etnonim ve toponimlerin tarihsel fonetik temelinde açıklanmasına dair çalışması, özellikle Yueçi/Kuşan ve Eftalit bağlamlarının anlaşılması bakımından metodolojik açıdan değerlendirilmiştir. Sonuç olarak Kidarit hâkimiyeti yalnızca askerî fetih veya büyük imparatorluklar arasındaki geçici bir dönem olarak değil, Kuşan siyasal mirasının seçici biçimde benimsenmesi, yeni koşullara uyarlanması ve siyasal meşruiyet diline dönüştürülmesi süreci olarak yorumlanmaktadır. Bu sonuç, Kidaritler tarihinin Geç Antik Çağ bağlamında yeniden değerlendirilmesine imkân tanımaktadır.

Anahtar kelimeler: Kidaritler; Kuşanlar; Kuzey Hindistan; Gandhara; Pencap; siyasi meşruiyet; imparatorluk mirası; nümizmatik; Çin kaynakları.

Introduction.

The Kidarites occupy a complex position in the political history of Late Antique Central Asia and Northern India. They appeared after the decline of Kushan Empire(30 – 375 CE), but before the full rise of the Alchon and Hephthalites formations that later transformed the political maps of the northwestern subcontinent. For this reason, their rule has often been treated as a transitional episode: a brief instruction of a Hunnic group between the Kushans, Kushan-Sasanians and the Guptas(319-550). Such a description is convenient for chronological schemes, yet it does not explain how Kidarites authority was made intelligible in the regions over which it operated. The central question is therefore not only when the Kidarites entered Gandhara, Punjab, Kashmir and the connected regions south of Hindu Kush, but also how their rule was represented, accepted and legitimized in political environment already shaped by several centuries of Kushan imperial practice [1, pp. 119-123; 2, pp. 163-166].

The decline of the Kushan Empire in the third century CE did not erase the institutional and symbolic world that the Kushan had created. In Gandhara, Punjab, the Kabul valley and the northern approaches to the Indian subcontinent, Kushan political forms continued to function as a memory of sovereignty. Titels, royal images, coin types, administrative habits, religious patronage and long-distance trade routes remained meaningful even after imperial cohesion had weakened. The post-Kushan world was therefore not an empty political field. It was a field saturated with inherited symbols, expectations and regional practices. Any new dynasty or ruling group that wished to exercise power in this zone had to respond to that inheritance. The Kidarites did so not by simply restoring the Kushan Empire, but by selectively using elements of its political language.

This article argues that Kidarites political legitimacy in Northern India was constructed through three mutually reinforcing mechanisms. The first was the appropriation of Kushan and Kushan-Sasanian titulature, which allowed Kidarites rulers to present their sovereignty within a familiar language of imperial authority. The second was the adaptation of coinage traditions. Kidarites coins did not merely imitate earlier models; they translated older visual grammars of kingship into a new dynastic setting. The third was the occupation of a frontier-imperial geography, especially Gandhara, Punjab, Kashmir, and the routes between Bactria, Kabul, and the upper Indus basin. In these areas, Kushan political memory retained practical value, and coinage could circulate not only as money but also as a public medium of authority [3, pp. 15-16; 4, pp. 91-93].

The problem is also historiographical. Since the documentary record for the Kidarites is fragmented, their history must be reconstructed from a combination of Chinese dynastic accounts, Buddhist travel narratives, numismatic sequences, seals, later regional traditions, and comparative studies of the Iranian Huns. The article therefore treats legitimacy as a historical process rather than a formal legal category. In the conditions of Late Antique Inner Asia and Northern India, legitimate rule was produced when military control was translated into locally recognizable forms of sovereignty. The Kidarites were successful to the extent that they could make their power appear continuous with the imperial traditions that had preceded them. This approach helps to move beyond the narrow idea of the Kidarites as merely a conquering group and instead places them within a broader post-imperial history of political adaptation.

The relevance of A. Khodjaev's monograph for the present study lies in its source-critical treatment of ancient Chinese materials. Although Khodjaev's work is devoted primarily to the history of ancient Turks, Yuezhi/Ruzie, and Hephthalites, it is valuable for the methodology of reading Chinese transcriptions, especially the problem of identifying non-Chinese ethnonyms, toponyms, and personal names by means of historical rather than modern pronunciation [5, pp. 5–7, 19–23]. For the study of the Kidarites, this is important because their history is connected with the same source environment: Chinese accounts of Inner Asian peoples, the Yuezhi-Kushan legacy, and the later Hephthalite context. Khodjaev's discussion of the Yuezhi/Ruzie and the transformation of their political movement into the Kushan kingdom provides an additional comparative frame for understanding why a later group such as the Kidarites could rely on Kushan memory as a resource of legitimacy [5, pp. 94–163].

Materials and methods

The study is based on a comparative and source-critical method. The primary evidence consists of three groups of materials. The first group includes Chinese written sources and the modern scholarship that has reexamined them. In particular, the reports associated with Kidara (c. 350-390 CE) and the movement of the Kidarites across the mountains into Gandhara are essential for reconstructing the historical framework of the dynasty. The second group consists of numismatic materials: coin types, legends, royal busts, minting patterns, and regional circulation. The third group includes epigraphic, sigillographic, and historiographical data from the broader Indo-Iranian frontier. Because no single source category is sufficient on its own, the method used here is synthetic: textual evidence establishes the historical problem, while coins and seals clarify how sovereignty was represented in practice. The methodological value of Chinese sources is clear, but these sources must be handled carefully. Chinese dynastic histories were produced within their own political worldview, and their descriptions of non-Chinese peoples often reflect imperial categories rather than neutral ethnographic observation. Khodjaev emphasizes precisely this difficulty. He notes that the use of modern readings of Chinese characters may obscure the original sound of ethnonyms and toponyms and that older pronunciations are necessary when identifying non-Chinese names recorded in Chinese script [5, pp. 7, 19-23]. This observation is not applied here in a mechanical way; rather, it serves as a warning against treating terms such as Yuezhi, Huna, or Hephthalite as fixed and self-evident labels. The same caution is needed for the Kidarite context, where external designations may not correspond exactly to the self-representation visible in coinage.

Khodjaev's monograph is also used as a comparative source for the Yuezhi-Kushan and Hephthalite background. His treatment of the Yuezhi/Ruzie problem highlights the long history of Inner Asian movements into the Oxus and northwestern Indian zones, while his discussion of Hephthalite origins demonstrates the difficulties of reconstructing ethnicity from language, external naming, and later political tradition [6, pp. 94-163, 177-196]. These sections are relevant because the Kidarites operated between the earlier Kushan-Yuezhi memory and the later Hephthalite political world. The article does not adopt every ethnic conclusion proposed by Khodjaev; instead, it uses his work to strengthen the source-critical dimension of the research and to show how Chinese evidence can illuminate the wider historical environment in which Kidarites legitimacy was formed.

The numismatic method follows the work of R. Göbl and J. Cribb, who demonstrated that Kidarites coinage must be read as a historical document rather than as a secondary imitation of Kushan models [6, pp. 91–146; 7]. Coins preserve the public grammar of kingship: the image of the ruler, the placement of titles, the continuation or transformation of iconographic types, and the geographical range of monetary circulation. In the case of the Kidarites, coinage is especially important because written evidence is limited and uneven. If a dynasty issues coins that continue earlier imperial types while introducing new names and claims, this is not a neutral economic act. It is a deliberate political statement. Therefore, the article reads Kidarites coins as instruments of legitimation, not merely as objects of monetary history.

The analytical framework is built around the concept of post-imperial legitimacy. In post-imperial conditions, political authority is rarely created from nothing. It is often produced through the reuse of institutions and symbols that remain socially meaningful after the decline of the imperial center. The Kidarites are studied here as a case of selective appropriation: they used those elements of Kushan political culture that could help transform military power into accepted rule. This framework also allows comparison with other groups, especially the Chionites, Alchons, and Hephthalites. The point of comparison is not only origin or chronology, but the degree to which each group used or rejected the Kushan symbolic inheritance.

Analysis and results

The first result of the analysis is that Kidarite rule in Northern India must be placed within a wider post-Kushan reorganization of power. The Kidarites did not emerge as a purely Indian frontier dynasty. Their political formation was connected with Bactria and Tokharistan, and only later did their power extend south of the Hindu Kush. This north-south axis is essential. Bactria, Kabul, Gandhara, and Punjab had long been connected by routes that linked Central Asia with the Indian subcontinent. Control over this corridor meant control not only over territory but also over trade, military mobility, and the symbolic geography of Kushan kingship. The Kidarites entered precisely this corridor and used its inherited political structures to establish their own authority [1, pp. 122–123; 8, pp. 15–16].

Chinese sources and their modern interpreters indicate that Kidara's rise belongs to the late fourth or early fifth century, with the southward expansion into Gandhara occurring before the middle of the fifth century. Enoki and Wan have shown that the documentary tradition surrounding Kidara is difficult but not unusable. The reports should not be read as a simple migration story; they should be understood as evidence for a political movement that connected the northern side of the Hindu Kush with Gandhara and the northwestern subcontinent [9, pp. 1–26; 6, pp. 13–38; 10, pp. 243–301]. This movement placed the Kidarites in the very region where Kushan imperial memory was strongest. The conquest or occupation of Gandhara thus had a double meaning: it was a strategic success and a symbolic entrance into one of the principal historical spaces of Kushan sovereignty. Gandhara was not a marginal frontier. It was a political and cultural region shaped by urban centers, Buddhist institutions, trade routes, and the memory of Kushan patronage. Purushapura, Taxila, the Swat valley, and the routes to Kashmir and Punjab had long served as points of connection between Central Asia and India. When the Kidarites established themselves in this area, they did not operate in a social vacuum. They encountered local elites, religious communities, merchants, and monetary users already familiar with Kushan forms of authority. The use of inherited symbols was therefore a rational strategy. It allowed the Kidarites to communicate sovereignty in a language that the region already understood.

The second result concerns titulature. Titles were one of the most important instruments of post-imperial legitimacy. In a world where dynastic authority had to be represented across linguistic and cultural boundaries, a title was more than a word. It signaled rank, sovereignty, and continuity. The Kidarites used names and formulas that connected their rulers with the Kushan sphere. This was not a complete restoration of Kushan titulature, nor was it an accidental survival. It was a selective adoption of terms that could make Kidarites rule appear legitimate within the political memory of the region. Such titulary strategies are especially visible when read together with coin legends and seals [6, pp. 105–116; 8, p. 339].

The Bactrian and Indo-Iranian contexts are particularly important here. The Kidarites operated in a multilingual world in which Bactrian, Middle Iranian, Sanskrit, and Prakrit forms could overlap with Chinese and later Arabic-Persian descriptions. A ruler's title could carry different resonances for different audiences. For this reason, the legitimacy of the Kidarites should not be reduced to one ethnic or linguistic identity. It was produced through a combination of signals. The same ruler could be seen as a military leader by one audience, a successor to Kushan kingship by another, and part of the wider Hunnic horizon by external observers. This multi-layered character explains why the Kidarites have often been difficult to classify in modern historiography.

The third result is the centrality of coinage. Kidarites coins are the strongest evidence for the political program of the dynasty. J. Cribb's reconstruction of Kidarites numismatics demonstrates that the coinage continued several Kushan and Kushano-Sasanian features while adding new names and dynastic markers [6, pp. 91–146]. The royal bust, the use of inherited iconographic schemes, and the placement of legends show that Kidarites coinage was not a mere local imitation. It was a medium through which old forms of sovereignty were reactivated. R. Göbl's corpus also shows that the types and legends of the Iranian Huns in Bactria and India were not random, but belonged to a structured field of political representation [4].

Coins had a special power in regions such as Gandhara, Punjab, and Kashmir because they circulated widely and repeatedly displayed the ruler's image. In a society where most people would not encounter royal inscriptions or court ceremonies, coinage was one of the most visible instruments of sovereignty. A coin could combine economic function with ideological communication. By retaining recognizable Kushan-derived types, the Kidarites reduced the distance between old and new authority. By adding their own names and titles, they inserted themselves into the same grammar of rule. Thus, coinage helped transform conquest into governable authority. The Kidarites use of coinage also shows that legitimacy was selective rather than total. The Kidarites did not preserve every element of Kushan political culture. They chose those features that remained effective in the fifth-century environment: royal portraiture, imperial titulature, weight and design conventions, and religious or dynastic symbols. This selectivity is crucial. It demonstrates that Kidarites legitimacy was not a passive inheritance. It was an active process of political editing. Earlier signs were retained when they could support new claims and modified when they had to serve new conditions. The result was neither pure continuity nor complete rupture, but a hybrid form of post-imperial sovereignty. The geographical spread of Kidarites coins supports this interpretation. Their presence in Gandhara, Punjab, and Kashmir indicates that Kidarites authority had a real regional basis, even if it did not cover all of Northern India in a uniform way. Cribb and Karan Singh's study of unusual Kidarites coin types from fifth-century Kashmir is especially important because it shows that Kidarites monetary forms could be adapted in local settings and continue to circulate beyond the immediate center of power [7, pp. 7–12]. This suggests that the political language created by Kidarites coinage was not limited to the court. It entered regional monetary habits and could survive as a recognized form even where political control was fluid.

The fourth result concerns the relationship between Kidarites rule and the Gupta world. The Kidarites did not replace the Guptas in the core Ganges basin, and it would be misleading to describe their power as domination over all Northern India. Their significance lay rather in the northwestern horizon of Gupta-period politics. The Bhitari pillar inscription of Skandagupta and the wider Huna problem show that pressure from the northwest became a major political issue for the Guptas [11, pp. 54–56; 12, pp. 271–280]. However, the term Huna must be used cautiously. It could include different groups at different times, and the Kidarites should not be collapsed into a single undifferentiated wave of invaders. They were part of a wider frontier environment, but their specific mode of legitimacy was distinct.

A. Kumar's review of the Hunas in India rightly emphasizes the need to distinguish among the groups that appear in Indian and Central Asian contexts [12, pp. 182–196]. The Kidarites, Alchons, and Hepthalites were interconnected, but they were not identical. Their chronological positions, coinage traditions, political centers, and relationships with India differed. The Kidarites were among the earliest groups to establish a stable political presence in the post-Kushan northwest.

Their legitimacy was therefore especially dependent on their ability to appear as successors within a Kushanized political landscape. Later groups could rely more heavily on new military prestige or different forms of regional domination, but the Kidarites had to negotiate with the still-active memory of Kushan sovereignty.

The comparative perspective with the Hephthalites is instructive. Khodjaev's discussion of the Hephthalites shows the difficulties that arise when ethnicity, language of administration, and external naming are treated as identical [5, pp. 177–196]. This caution is relevant for the Kidarites as well. Their rule cannot be explained simply by labeling them as Huns, Turks, or Iranians. What mattered politically in Gandhara and Punjab was not an abstract ethnic category, but the ability to use recognized forms of kingship. The Kidarites could belong to a wider Inner Asian horizon while still presenting themselves locally through Kushan-derived symbols. Their legitimacy was therefore situational and regional.

The Yuezhi-Kushan background provides another important comparative layer. Khodjaev's analysis of the Yuezhi/Ruzie tradition and the movement toward the Kushan kingdom highlights how Inner Asian groups could enter the Oxus and northwestern Indian zones and gradually create new imperial forms [5, pp. 94–163]. The Kidarites did not repeat the Yuezhi-Kushan process in full, but they entered a world made intelligible by that earlier transformation. The memory of the Yuezhi-Kushan passage from mobility to monarchy created a precedent. A later group moving through Bactria and Gandhara could make claims to authority by adopting the symbolic residue of that precedent. This does not mean that the Kidarites were direct ethnic descendants of the Kushans. It means that Kushan political memory remained available as a legitimizing resource.

This point is essential for avoiding an overly ethnic interpretation of legitimacy. The Kidarites did not have to prove biological descent from the Kushans in order to use Kushan political language. In late antique political culture, legitimacy could be created through appropriation, performance, and recognition. If regional elites, merchants, and monetary users accepted Kidarite coinage as valid, and if the titles and images used by the rulers were intelligible within the established political grammar, then legitimacy existed as a practical relationship. It was not a fixed legal status but a social and symbolic process.

The fifth result concerns regional administration. Direct evidence for Kidarite administrative structures is limited, yet the continuity of monetary forms and regional circulation suggests that the Kidarites did not rule only through episodic raiding. Their power must have involved some degree of control over urban centers, mints, trade routes, and local intermediaries. A purely military presence would not easily explain the production and circulation of coinage in multiple regions. The Kidarites seem to have used existing frameworks rather than destroying them. This is another sign of post-imperial adaptation. They occupied structures that had been shaped by earlier regimes and repurposed them for their own rule.

The Indian historiographical perspective strengthens this conclusion. Indian scholarship has often discussed the Kidarites within the wider context of Gupta decline, Huna pressure, and the political history of the northwest. Atreyi Ray's dissertation and later studies show that the Huna problem cannot be separated from regional politics in Punjab, Kashmir, and Gandhara [13, p. 51]. Yet an exclusive focus on invasion can obscure the mechanisms by which rule was stabilized after military entry. The Kidarites were important not only because they entered northwestern India, but because they adapted themselves to the symbolic and monetary environment of the region. The Kidarites also demonstrate that the history of Northern India in the fifth century cannot be written only from the perspective of the Gupta center. The northwest had its own political dynamics. Gandhara, Kashmir, and Punjab were not simply borderlands waiting to be absorbed or attacked. They were regions with their own histories of imperial memory and transregional connection. The Kidarites' success depended on those regional dynamics. Their rule makes sense when the northwest is treated as an active historical zone rather than as a passive edge of the Gupta world [14].

Conclusion

The Kidarites' political rule in Northern India cannot be adequately explained as the result of military conquest alone. Their authority emerged in a post-imperial environment in which Kushan political forms continued to carry symbolic and practical weight. The decline of the Kushan Empire did not destroy the language of sovereignty in Gandhara, Punjab, Kashmir, and the corridors connecting Bactria with the upper Indus. Instead, it created a space in which later rulers could reuse, adapt, and reinterpret inherited forms. The Kidarites were among the most important actors in this process.

The article has shown that Kidarite legitimacy rested on three main mechanisms: the selective adoption of Kushan and Kushano-Sasanian titulature, the use of coinage as a public medium of sovereignty, and the occupation of a frontier-imperial geography where Kushan memory remained meaningful. Numismatic evidence is especially important because it demonstrates that the Kidarites did not simply imitate earlier models. They transformed them. By placing new names and claims within recognizable visual and titular forms, they converted imperial memory into a new political resource.

The inclusion of Khodjaev's work has strengthened the methodological basis of the article by emphasizing the importance of Chinese source criticism, historical phonetics, and careful treatment of ethnonyms and toponyms. His discussions of the Yuezhi/Ruzie and Hephthalite problems show that the history of Central Asian groups cannot be reconstructed by relying on modern readings or simplified ethnic labels. This caution is equally necessary for the Kidarites. Their legitimacy was not reducible to ethnic origin. It was created through the practical and symbolic recognition of their authority in a post-Kushan political environment. The broader implication is that the end of an empire should not be understood only as collapse. It may also be a period in which imperial forms continue to circulate, acquire new meanings, and support new political structures. The Kidarite case shows how post-imperial sovereignty was made through reuse: of titles, coins, images, routes, and memories. This perspective provides a more nuanced understanding of the political history of the fifth-century Indo-Iranian frontier and opens the way for further research on the connections between numismatics, Chinese sources, and regional forms of legitimacy.

REFERENCES

1. Zeimal E. V. The Kidarite Kingdom in Central Asia // *History of Civilizations of Central Asia. Vol. III: The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750* / ed. by B. A. Litvinsky. - Paris: UNESCO Publishing, 1996. - P. 119–133.
2. Dani A. H., Litvinsky B. A., Zamir Safi M. H. Eastern Kushans, Kidarites in Gandhara and Kashmir, and Later Hephthalites // *History of Civilizations of Central Asia. Vol. III: The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750* / ed. by B. A. Litvinsky. - Paris: UNESCO Publishing, 1996. - P. 163–183.
3. Bakker H. Huns in Central and South Asia: a Timeline // *Hunnish Peoples in Central and South Asia*. — Groningen, 2020. — P. 15–18.
4. Göbl R. *Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Baktrien und Indien*. Bd. II. — Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1967. — 359 S.
5. Ходжаев А. Из истории древних тюрков (сведения древнекитайских источников). — Алматы: Tafakkur, 2011. — 275 с.
6. Cribb J. The Kidarites, the Numismatic Evidence. With an Analytical Appendix by A. Oddy // *Coins, Art and Chronology II: The First Millennium C.E. in the Indo-Iranian Borderlands* / ed. by M. Alam, D. E. Klimburg-Salter, M. Inaba, M. Pfisterer. - Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2010. - P. 91–146.
7. Grenet F. A View from Samarkand: The Chionite and Kidarite Periods in the Archaeology of Sogdiana (Fourth to Fifth Centuries A.D.) // *Coins, Art and Chronology II: The First Millennium C.E. in the Indo-Iranian Borderlands* / ed. by M. Alam, D. E. Klimburg-Salter, M. Inaba, M. Pfisterer. - Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2010. - P. 267–281.
8. Cribb J., Singh K. Two Curious 'Kidarites' Coin Types from 5th Century Kashmir // *Journal of the Oriental Numismatic Society*. — 2017. — No. 230. — P. 7–12.

9. Enoki K. On the Date of the Kidarites // Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko. — 1969. — Vol. 27. — P. 1–26.
10. Wan X. A Study on the Kidarites: Reexamination of Documentary Sources // Archivum Eurasiae Medii Aevi. — 2012. — Vol. 19. — P. 243–301.
11. Oberoi J. Bhitari Stone Pillar Inscription of Skandagupta: Reading Between the Lines // International Journal of Humanities and Social Sciences. — 2015. — Vol. 5. — No. 3. — P. 271–280.
12. Kumar A. The Huns (Hūṇas) in India: A Review // Studies in People's History. — 2021. — Vol. 8. — No. 2. — P. 182–196.
13. Ray A. The Hūṇas in India: PhD Thesis Submitted to the University of London. — London, 1965. — 250 p.
14. Fleet J. F. Inscriptions of the Early Guptas and Their Successors // Corpus Inscriptionum Indicarum. Vol. III. — Calcutta: Government of India, 1888. — P. 54–56.

REFERENCES (TRANSLITERATION)

1. Zeimal E. V. The Kidarite Kingdom in Central Asia // History of Civilizations of Central Asia. Vol. III: The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750 / ed. by B. A. Litvinsky. — Paris: UNESCO Publishing, 1996. — P. 119–133.
2. Dani A. H., Litvinsky B. A., Zamir Safi M. H. Eastern Kushans, Kidarites in Gandhara and Kashmir, and Later Hephthalites // History of Civilizations of Central Asia. Vol. III: The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750 / ed. by B. A. Litvinsky. — Paris: UNESCO Publishing, 1996. — P. 163–183.
3. Bakker H. Huns in Central and South Asia: a Timeline // Hunnic Peoples in Central and South Asia. — Groningen, 2020. — P. 15–18.
4. Göbl R. Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Baktrien und Indien. Bd. II. — Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1967. — 359 S.
5. Khodzhaev A. Iz istorii drevnikh tyurkov (svedeniya drevnekitayskikh istochnikov). — Almaty: Tafakkur, 2011. — 275 s.
6. Cribb J. The Kidarites, the Numismatic Evidence. With an Analytical Appendix by A. Oddy // Coins, Art and Chronology II: The First Millennium C.E. in the Indo-Iranian Borderlands / ed. by M. Alam, D. E. Klimburg-Salter, M. Inaba, M. Pfisterer. — Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2010. — P. 91–146.
7. Grenet F. A View from Samarkand: The Chionite and Kidarite Periods in the Archaeology of Sogdiana (Fourth to Fifth Centuries A.D.) // Coins, Art and Chronology II: The First Millennium C.E. in the Indo-Iranian Borderlands / ed. by M. Alam, D. E. Klimburg-Salter, M. Inaba, M. Pfisterer. - Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2010. - P. 267–281.
8. Cribb J., Singh K. Two Curious 'Kidarites' Coin Types from 5th Century Kashmir // Journal of the Oriental Numismatic Society. — 2017. — No. 230. — P. 7–12.
9. Enoki K. On the Date of the Kidarites // Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko. — 1969. — Vol. 27. — P. 1–26.
10. Wan X. A Study on the Kidarites: Reexamination of Documentary Sources // Archivum Eurasiae Medii Aevi. — 2012. — Vol. 19. — P. 243–301.
11. Oberoi J. Bhitari Stone Pillar Inscription of Skandagupta: Reading Between the Lines // International Journal of Humanities and Social Sciences. — 2015. — Vol. 5. - No. 3. - P. 271–280.
12. Kumar A. The Huns (Hūṇas) in India: A Review // Studies in People's History. - 2021. - Vol. 8. - No. 2. - P. 182-196.
13. Ray A. The Hūṇas in India: PhD Thesis Submitted to the University of London. — London, 1965. — 250 p.
14. Fleet J. F. Inscriptions of the Early Guptas and Their Successors // Corpus Inscriptionum Indicarum. Vol. III. — Calcutta: Government of India, 1888. — P. 54–56.

Tashkulova Shakhnoza

Doctoral Student (Researcher) specializing in “History of Uzbekistan” at Tashkent State Technical University named after Islam Karimov

E-mail. shahnoza.toshqulova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-3743-0842>

THE SIGNIFICANCE OF ACADEMICIAN HABIBULLA AKBAROV’S SCIENTIFIC SCHOOL IN THE FIELDS OF GEOLOGY AND MINING

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of the formation and profound historical significance of the scientific school established by Academician Habibulla Asatovich Akbarov, a preeminent figure in the fields of geology, mineralogy, and mining within the Academy of Sciences of Uzbekistan. The author delves into Akbarov’s fundamental research, particularly his pioneering work on the geological-structural types of ore fields and his revolutionary methods for metallogenic forecasting. A central focus is placed on the methodological frameworks developed by H. Akbarov, which proved instrumental in the discovery of major deposits within the Tien Shan and Chatkal-Kurama mountain systems. By integrating structural analysis with prognostic modeling, his school played a decisive role in expanding the mineral resource base of the Central Asian region, ensuring long-term economic stability and industrial growth. Furthermore, the article evaluates the scientific school’s contribution to the academic-pedagogical ecosystem, highlighting its success in cultivating generations of highly qualified researchers and engineers. Special emphasis is given to the integration of theoretical geological principles with industrial application, a hallmark of Akbarov’s legacy that continues to influence the curriculum and research priorities of the University of Geological Sciences in Tashkent. The study concludes that the Akbarov school remains a cornerstone of regional geosciences, bridging the gap between classical structural geology and modern predictive exploration technologies.

Keywords: Habibulla Akbarov; geology; mining; scientific school; metallogeny; ore field structure; forecasting; Central Asia; mineral resource base.

Тошқұлова Шахноза

Ислам Каримов атындағы Ташкент мемлекеттік техникалық университетінің «Өзбекстан тарихы» мамандығы бойынша базалық докторанты (PhD)

E-mail. shahnoza.toshqulova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-3743-0842>

ГЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ТАУ-КЕН ІСІ САЛАСЫНДАҒЫ АКАДЕМИК ХАБИБУЛЛА АҚБАРОВ НЕГІЗІН ҚАЛАҒАН ҒЫЛЫМИ МЕКТЕПТІҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада Өзбекстан Ғылым академиясының геология, минералогия және тау-кен ісі саласындағы көрнекті тұлғасы, академик Хабибулла Асатович Ақбаров негізін қалаған ғылыми мектептің қалыптасуы мен терең тарихи маңызына жан-жақты талдау жасалған. Автор Х. Ақбаровтың іргелі зерттеулерін, атап айтқанда, кен алаңдарының геологиялық-құрылымдық типтері бойынша жаңашыл еңбектері мен металлогендік болжаудың революциялық әдістерін егжей-тегжейлі қарастырады. Академик әзірлеген методологиялық негіздерге ерекше назар аударылады, олар Тянь-Шань және Шатқал-Құрама тау жүйелеріндегі ірі кен орындарын ашуда шешуші рөл атқарды. Құрылымдық талдауды болжамды модельдеумен ұштастыра отырып, оның мектебі Орталық Азия аймағының минералды-шикізат базасын кеңейтуде, ұзақ мерзімді экономикалық тұрақтылық пен

өнеркәсіптік өсуді қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарды. Сонымен қатар, мақалада ғылыми мектептің академиялық және педагогикалық экожүйеге қосқан үлесі бағаланып, жоғары білікті зерттеушілер мен инженерлердің бірнеше буынын тәрбиелеудегі жетістіктері атап өтіледі. Теориялық геологиялық принциптерді өндірістік қолданумен интеграциялауға баса назар аударылады – Х. Акбаровтың бұл мұрасы Ташкенттегі Геология ғылымдары университетінің оқу бағдарламалары мен зерттеу басымдықтарына әлі де ықпал етуде. Зерттеу Акбаров мектебі классикалық құрылымдық геология мен заманауи болжамды барлау технологиялары арасындағы алшақтықты жоя отырып, аймақтық жер туралы ғылымдардың іргетасы болып қала береді деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: Хабибулла Акбаров; геология; тау-кен ісі; ғылыми мектеп; металлогения; кен алаңдарының құрылымы; болжау; Орталық Азия; минералды-шикізат базасы.

Тошқулова Шахноза

Базовый докторант (PhD) специальности «История Узбекистана» Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова

E-mail. shahnoza.toshqulova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-3743-0842>

ЗНАЧЕНИЕ НАУЧНОЙ ШКОЛЫ АКАДЕМИКА ХАБИБУЛЛЫ АКБАРОВА В ОБЛАСТИ ГЕОЛОГИИ И ГОРНОГО ДЕЛА

Аннотация

В данной статье представлен всесторонний анализ формирования и глубокого исторического значения научной школы, основанной академиком Хабибуллой Асатовичем Акбаровым – выдающейся фигурой в области геологии, минералогии и горного дела в системе Академии наук Узбекистана. Автор подробно рассматривает фундаментальные исследования Х. Акбарова, в частности его новаторские работы по геолого-структурным типам рудных полей и революционные методы металлогенического прогнозирования. Центральное внимание уделяется методологическим основам, разработанным академиком, которые сыграли ключевую роль в открытии крупных месторождений в горных системах Тянь-Шаня и Чаткало-Курамы. Благодаря интеграции структурного анализа с прогностическим моделированием, его школа внесла решающий вклад в расширение минерально-сырьевой базы Центральноазиатского региона, обеспечив долгосрочную экономическую стабильность и промышленный рост. Кроме того, в статье оценивается вклад научной школы в академическую и педагогическую экосистему, подчеркиваются успехи в подготовке поколений высококвалифицированных исследователей и инженеров. Особое внимание уделяется интеграции теоретических геологических принципов с промышленным применением – наследию Х. Акбарова, которое продолжает определять учебные программы и исследовательские приоритеты Университета геологических наук в Ташкенте. В исследовании делается вывод, что школа Акбарова остается краеугольным камнем региональных наук о Земле, преодолевая разрыв между классической структурной геологией и современными технологиями прогнозирования месторождений.

Ключевые слова: Хабибулла Акбаров; геология; горное дело; научная школа; металлогения; структура рудных полей; прогнозирование; Центральная Азия; минерально-сырьевая база.

Tashkulova Shakhnoza

İslam Kerimov adındaki Taşkent Devlet Teknik Üniversitesi, “Özbekistan Tarihi” Bölümü
Doktora Öğrencisi (Araştırmacı)

E-posta: shahnoza.toshqulova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-3743-0842>

**AKADEMİSYEN HABİBULLA AKBAROV'UN JEOLÖJİ VE MADENCİLİK
ALANINDAKİ BİLİMSEL EKOLÜNÜN ÖNEMİ**

Özet

Bu makale, Özbekistan Bilimler Akademisi bünyesinde jeoloji, mineraloji ve madencilik alanlarında seçkin bir figür olan Akademisyen Habibulla Asatoviç Akbarov tarafından kurulan bilimsel ekolün oluşumunun ve derin tarihsel öneminin kapsamlı bir analizini sunmaktadır. Yazar, Akbarov'un temel araştırmalarını, özellikle cevher sahalarının jeolojik-yapısal tipleri üzerine öncü çalışmalarını ve metalojenik öngörü konusundaki devrim niteliğindeki yöntemlerini derinlemesine incelemektedir. Akademik odak noktası, H. Akbarov tarafından geliştirilen ve Tanrı Dağları (Tian-Shan) ile Çatkal-Kurama dağ sistemlerindeki büyük yatakların keşfinde etkili olan metodolojik çerçeveler üzerine yapılandırılmıştır. Yapısal analizi öngörücü modelleme ile birleştiren bu ekol, Orta Asya bölgesinin maden hammadde tabanının genişletilmesinde belirleyici bir rol oynayarak uzun vadeli ekonomik istikrar ve endüstriyel büyümeyi güvence altına almıştır. Ayrıca makale, bilimsel ekolün akademik ve pedagojik ekosisteme katkısını değerlendirerek, nesiller boyu yüksek nitelikli araştırmacı ve mühendis yetiştirmedeki başarısını vurgulamaktadır. Teorik jeolojik prensiplerin endüstriyel uygulama ile entegrasyonuna özel bir önem atfedilmiştir; Akbarov'un bu mirası, Taşkent'teki Jeoloji Bilimleri Üniversitesi'nin müfredatını ve araştırma önceliklerini etkilemeye devam etmektedir. Çalışma, Akbarov ekolünün klasik yapısal jeoloji ile modern öngörücü arama teknolojileri arasındaki boşluğu doldurarak bölgesel yer bilimlerinin temel taşı olmayı sürdürdüğü sonucuna varmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Habibulla Akbarov; jeoloji; madencilik; bilimsel ekol; metalojeni; cevher sahası yapısı; öngörü; Orta Asya; maden kaynakları tabanı.

Introduction

The global transition towards advanced industrialization and the escalating demand for strategic mineral resources have placed geological science at the forefront of national economic security. In the context of Central Asia, particularly Uzbekistan, the systematic evolution of geological thought has been profoundly shaped by distinguished scientific schools that bridged the gap between classical Soviet geomineralogy and modern predictive modeling. Among these, the scientific school established by Academician Habibulla Asatovich Akbarov stands as a cornerstone in the advancement of structural metallogeny and the methodology of mineral exploration.

The significance of Akbarov's school is rooted in its holistic approach to the geodynamic and structural evolution of ore-forming systems. Historically, mineral exploration relied heavily on empirical observations; however, Academician Akbarov revolutionized this process by introducing the structural-facies analysis of ore fields. This methodology posits that the localization of polymetallic, precious, and rare-earth deposits is not a stochastic phenomenon but a result of precise spatiotemporal intersections between tectonic architectures and lithological environments.

In the post-independence era of Uzbekistan, the revitalization of this scientific school acquired strategic importance. As the nation sought to affirm its economic sovereignty, the rational exploitation of its vast mineral wealth – ranging from the world-class gold deposits of the Kyzylkum to the massive polymetallic belts of the Tien Shan – demanded a rigorous scientific framework. Akbarov's school provided this framework by developing high-precision predictive-prognostic models that significantly increased the efficiency of geological exploration (GE) expeditions, such as the Hisar and Chatkal groups.

Furthermore, the academic legacy of Habibulla Akbarov transcends mere technical innovation. It represents a paradigm shift in how "ore-controlling factors" are synthesized. By integrating lithological control, stratigraphic positioning, and tectonic-magmatic correlations, his school established a complex criteria system that remains the primary operational guide for contemporary geological services. This introduction seeks to elucidate the historical trajectory of this school, analyze its conceptual contributions to the study of endogenous ore fields, and evaluate

its enduring impact on the socio-economic development and industrial stability of “New Uzbekistan”.

Through this lens, the article examines how the synthesis of theoretical geological paradigms with practical industrial application has secured Uzbekistan’s prominent position in the global mineral resource market, while simultaneously fostering a new generation of high-caliber academic personnel.

Following the attainment of national independence, Uzbekistan prioritized the enhancement of its economic potential through the rational exploitation of natural resources and the strategic expansion of its mineral resource base. Central to this national development policy were comprehensive reforms in the geological sector, characterized by the integration of advanced scientific-technical methodologies and the systematic improvement of exploration and appraisal efficiency.

In recent years, global economic volatility has significantly catalyzed the demand for essential commodities of the mining-metallurgical, electrotechnical, machine-building, and nuclear industries – specifically gold, uranium, copper, and silver. Consequently, leading global producers are intensifying efforts to optimize production cycles and implement innovative technologies and management systems to secure their positions in international rankings [1, 5]. Within this framework, elucidating the geological architecture of the Earth’s crust and the distribution patterns of mineral deposits remains a paramount objective of contemporary geological science. Given the escalating global demand for mineral resources, the development of scientifically rigorous methodologies for forecasting and exploring concealed deep-seated ore deposits has acquired profound strategic significance. The complex geodynamic evolution and immense metallogenic potential of the Central Asian region, particularly Uzbekistan, have provided a robust foundation for the establishment of distinguished scientific schools in this field.

Following the attainment of national independence, the restoration of a truthful history of Uzbekistan and the cultivation of historical memory within the public consciousness became tasks of paramount importance. Among the issues of significant scientific and practical relevance is the history of the mining industry and geological-mineralogical exploration. Mining production, which originated from the needs of primitive society, has evolved through several historical stages. As a vital economic sector, it has played a crucial role in the socio-political and economic life of society across all eras, particularly during ancient and medieval times [2, 5]. Indeed, the strength of a society has historically been determined by the availability and efficient utilization of diverse subsoil resources.

Uzbekistan stands as one of the most economically robust nations in Central Asia, consistently implementing measures to establish and expand the raw material base for its extraction and processing industries. The development of its mining and metallurgical sectors has been instrumental in ensuring sustainable economic growth, garnering significant international attention. Independence catalyzed the advancement of numerous industrial branches, among which mechanical engineering, electric power, natural gas, chemicals, ferrous and non-ferrous metallurgy, and gold mining occupy central positions [3, 31]. Nature has endowed Uzbekistan with vast mineral resources essential for its socio-economic development and the improvement of its citizens' quality of life. Currently, the nation ranks among the global leaders in the reserves of gold, silver, copper, lead, zinc, tungsten, and natural gas.

As President Shavkat Mirziyoev emphasized: “Geology is as vital to the economy as water and air. In recent years, we have focused on reviving scientific schools, training personnel, introducing advanced scientific methodologies, and installing modern laboratory equipment. Now, it is time to work for results” [4].

Methodology.

One of the most recognized fundamental directions in this field is the scientific school founded by Academician Habibulla Asatovich Akbarov, who made a monumental contribution to the development of Uzbekistan's geology and mining sectors. The emergence of this school is intrinsically linked to the advancements in regional geology, structural metallogeny, and deposit

geology during the late 20th and early 21st centuries. At the core of Academician Akbarov's research lies the analysis of structural conditions in ore fields and deposits, serving as a basis for developing innovative and effective metallogenic forecasting methods.

The concept of “creating structural-geological models of ore fields”, proposed by Akbarov, marked a turning point in increasing the efficiency of geological exploration. Through years of rigorous research, he scientifically demonstrated the correlation between tectonic disturbances, magmatic processes, and the lithological environment in the distribution of polymetallic, gold, and other rare metal deposits across Central Asia. These theoretical paradigms served not only as fundamental scientific milestones but also as practical frameworks for expanding the raw material bases of industrial giants such as the Navoi and Almalyk Mining and Metallurgical Combines, which define the country's economic power.

This article provides a systematic analysis of the historical formation of the scientific school founded by Academician H. Akbarov, his conceptual innovations in geological science, and their historical significance within the mining industry. Furthermore, the role and future prospects of the research currently being conducted by the scientist's successors and colleagues are examined.

In the effort to expand the lead and zinc mineral resource base, the development of forecasting (prognostic) principles and methodologies plays a crucial role alongside the search for new deposits. These methods are predicated on the results of studies regarding the geological-genetic characteristics of ore formation, the patterns of deposit genesis, and the structural-geological conditions of ore localization. The analysis of these findings has enabled the identification of key ore-controlling factors, mineralogical-geochemical indicators, and the geophysical and geodynamic features of the ore deposition process.

At present, there are over ten recognized methods for forecasting lead-zinc mineralization, each differing in their prognostic principles and criteria (as established by D.I. Gorzhovsky, G.V. Ruchkin, P.V. Pankratyev, H.A. Akbarov, A.P. Titova, U.A. Asanaliyev, V.A. Korolyov, V.A. Nevsky, E.M. Nekrasov, A.D. Shmulev, and others) [5, 188]. Their stratigraphic levels are determined by their specific positions within the regional stratigraphic sequence. For instance, the Uchkulach deposit corresponds to the lower level, while Mirgalimsay is associated with the middle Famennian level. Researchers include lead and zinc deposits such as Kalkonota, Sumsar, Uchkulach, Shalkiya, Mirgalimsay, and Achisay within this formation group. For these deposits, carbonate rocks (dolomites) serve as the lithological control factor, exploration indicator, and forecasting criterion [5, 189].

According to data from Z.S. Rumyanseva, P.V. Pankratyev, A.P. Titova, H.A. Akbarov, and others, a broad range of structural controls is characteristic of this group of deposits. Accordingly, various exploration indicators have been identified: ancient consolidated structures (the South Uchkulach fault-thrust); tectonic depressions (for the accumulation of sedimentary ores); folds; longitudinal and transverse faults (the Dalniy sector of the Uchkulach deposit); and stratabound bedding-plane cavities [5, 189].

The technical cornerstone of this school lies in the dynamic synthesis of structural geometries and sedimentary facies. Academician Akbarov's core thesis posits that ore localization is a deterministic outcome of “tectonic traps” meeting “reactive lithologies”. By mapping the spatial intersection of fault-thrust systems with specific carbonate sequences, his methodology shifted the focus from broad-scale geological surveying to high-precision predictive modeling. This shift allowed for the identification of blind or concealed deposits that were previously invisible to conventional exploration techniques.

Main content.

The genesis of Academician Habibulla Akbarov's scientific school is intrinsically linked to the critical transition of Uzbekistan's geological industry from a centralized Soviet system to a sovereign national framework. During the latter half of the 20th century, Akbarov identified that the traditional exploration methods required a more rigorous academic foundation to address the complexities of the Tien Shan metallogenic belt. His school became a bridge, preserving classical

mineralogical traditions while pioneering a transparent, results-oriented approach that aligned with the strategic interests of an independent Uzbekistan.

The structural-facies analysis methodology, developed by Academician Habibulla Akbarov's scientific school, represented a revolutionary advancement in the forecasting of base metal deposits, such as lead and zinc. In his seminal work, "Geological-Structural Types of Polymetallic Ore Fields and Deposits in Central Asia and Certain Issues of Their Exploration and Appraisal", Akbarov categorized geological-structural types into four distinct groups: folded, disjunctive (fault-related), contact-related, and complex types. This work provides a comprehensive exposition of the structural characteristics of endogenous polymetallic ore fields and delineates specialized strategies for their exploration and appraisal [6, 187].

The essence of Akbarov's approach lies in the paradigm that mineral deposits are not random occurrences but are localized at the intersection of specific geological structures (faults, folds) and facies (the composition and formation environment of rocks).

Structural Control: This involves the geometric analysis of faults, thrusts, and folds within an ore field. Akbarov scientifically demonstrated that specific structural elements – such as fault intersections or fold hinges – act as "traps" for hydrothermal ore-bearing solutions.

Facies Control: This examines the lithological composition and thickness of ore-hosting rocks (e.g., dolomites). It identifies which lithotypes are chemically predisposed to react with ore solutions, thereby facilitating metal precipitation.

Synthesis (Integration): The methodology integrates these two factors. In predictive mapping, areas where favorable structural traps coincide with favorable lithological environments are designated as high-priority targets for discovery [7, 220].

In deposits like Uchkulach or Mirgalimsay, this method shifts the focus from merely identifying the presence of a specific rock type (e.g., "there is dolomite") to pinpointing where tectonic disturbances intersect those layers. This precision directs drilling operations toward high-probability targets, significantly reducing the costs associated with unproductive exploration.

Academician Akbarov's research, centered on the genesis and localization patterns of endogenous ore deposits, established a multifaceted complex of forecasting criteria [8, 257]:

Stratigraphic Criterion: Localization of ore within specific age-defined strata (e.g., $D_2 - C_1$).

Lithological Criterion: The association of ore with particular rock types (primarily carbonates).

Structural Criterion: The concentration of ore within faults or interstratification cavities.

This methodology remains the primary guide for geological services across Central Asia for exploring stratiform lead-zinc deposits. Lithological control is particularly evident in the localization of these deposits within Lower Carboniferous volcanogenic-sedimentary sequences. Researchers such as T.Sh. Shayakubov (1976), P.V. Pankratyev (1981), and H.A. Akbarov (2006) emphasized the critical role of regional deep-seated faults, volcanic structures, and interformational detachments (sriivs) in ore formation. These factors are prominently displayed in the Khandiza and Chakchar ore fields [9, 306]. Based on Akbarov's 2006 findings, deep faults and interformational dislocations in the Khandiza deposit acted as "conduits" for the ascent of mineralizing fluids.

In the context of "New Uzbekistan", the objective study of historical processes – including the historical management and confidentiality of national mineral resources – is essential for restoring historical truth. Re-evaluating industrial and technological history through the lens of national interests allows for a deeper understanding of Soviet-era resource distribution and infrastructure development.

Beyond theoretical paradigms, the Akbarov school functioned as a strategic consultant for Uzbekistan's industrial sector. The expansion of the mineral-resource bases for the Navoi and Almalyk Mining and Metallurgical Combines was directly facilitated by the school's prognostic maps. By establishing clear stratigraphic markers for polymetallic mineralization, the school provided a scientific roadmap that minimized the financial risks associated with deep-level drilling. This industrial integration transformed geological theory into a tangible driver of national GDP and resource self-sufficiency.

Academician Habibulla Akbarov's scientific school is not only a bastion of geological research but also a vital guardian of Uzbekistan's mineralogical heritage. The school's activities possess profound economic significance: the discovery of new deposits enhances industrial potential and facilitates job creation. Furthermore, it promotes the rational utilization of natural resources and ecological preservation. By providing a scientifically grounded evaluation of Uzbekistan's mineral potential, this school has contributed to improving regional social infrastructure, fostering a culture of geological-mineralogical awareness, and enhancing ecological consciousness among the local population [10, 332].

Conclusion

In conclusion, the scientific school established by Academician Habibulla Akbarov during the years of independence has elevated the operations of geological exploration expeditions to a qualitatively new level, both in substance and methodology. These expeditions evolved beyond mere operational bases for exploration and surveying; they transformed into modern hubs of scientific excellence where innovative analytical approaches were systematically integrated into field practice.

The school's activities have played a pivotal role in augmenting the nation's mineral resource base, catalyzing new economic potential, and advancing the frontiers of national geological science. The scientific expertise and empirical achievements of the Hisar expedition, in particular, continue to serve as a robust and reliable foundation for the strategic identification and sustainable exploitation of mineral resources.

The modern relevance of the Akbarov legacy is best observed in its pedagogical impact. By establishing a "school of excellence", Academician Akbarov fostered a generation of specialists capable of integrating multi-disciplinary data-from geophysics to geodynamics. Furthermore, his school introduced a shift toward more sustainable resource management, emphasizing that scientifically-grounded exploration is the first step toward minimizing the environmental footprint of mining. Today, this legacy continues to define the ethical and professional standards of the geological services across Central Asia.

Furthermore, the enduring legacy of Akbarov's school lies in its holistic approach-bridging the gap between theoretical metallogeny and industrial application. By fostering a new generation of geologists equipped with advanced predictive modeling techniques, the school ensures that Uzbekistan remains competitive in the global mineral market. Ultimately, the integration of structural-facies analysis into state-of-the-art exploration protocols remains a cornerstone of the country's geological sovereignty and long-term industrial stability.

REFERENCES:

1. Raupov X.R. O'zbekistonda kon-metallurgiya sanoatining shakllanishi va taraqqiyoti (1943 - 2024-yy.). Tarix fanlari bo'yicha doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent: Texno Print Navoi, 2024. – B. 5.
2. Axmedov G'.J. O'zbekistonda konchilik va metallurgiya tarixi (qadimgi davr va o'rta asrlar). Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Urganch: Khwarezm publication, 2025. – B. 5.
3. Xaydarov M., Mirakbarov M. O'zbekiston geologiyasi tarixi va istiqbollari: Muruntov oltin koni misolida (1929 - 2024-yy.). O'zMU xabarlari/Vestnik HUUz/ACTA NUUz. 1/6/1, 2024. – B. 31.
4. Шавкат Мирзиёев: Геология иктисодиётга сув ва ҳаводек зарур. 11.12.2021. <https://president.uz/uz/lists/view/4824>
5. Турапов М.К., Мустафаев Б.Н, Зиёмов Б.З. К вопросу изучения морфогенезиса рудных тел полиметаллических месторождение Средней Азии. European Journal of Interdisciplinary Research and Development, Volume-36, February – 2025. – B. 188.
6. Акбаров Х.А. Геолого-структурные типы полиметаллических рудных полей и месторождений средней Азии и некоторые вопросы их поисков и разведки. Ташкент: ФАН УзССР, 1975. – С. 187.

7. Акбаров Х.А., Умарходжаев М.У. и Исматуллаева Л.А. Геолого-структурные условия размещения оруденения на полиметаллических рудных полях Тянь-Шаня. Ташкент: ФАН, 1981. – С. 220.
8. Акбаров Ҳабибулла Асатович. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. А ҳарфи. Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2000. – Б. 257.
9. Ўзбекистон геология илмий мактаблари. // Бош муҳаррир А.К.Нурходжаев. Ўзбекистон Республикаси геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси, Геология фанлари университети. Тошкент: Lesson Press, 2022. – Б. 306.
10. Abdusalomov M.Y. Hisor markaziy geologiya-qidiruv ekspeditsiyasining mustaqillik yillaridagi faoliyati tarixidan. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi tizimida O'zbekiston tarixi va madaniyati nomli xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to'plami. Qarshi, 2025. – B. 332.

REFERENCES:

1. Raupov X.R. O'zbekistonda kon-metallurgiya sanoatining shakllanishi va taraqqiyoti (1943 - 2024-yy.). Tarix fanlari bo'yicha doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent: Texno Print Navoi, 2024. – B. 5.
2. Axmedov G'.J. O'zbekistonda konchilik va metallurgiya tarixi (qadimgi davr va o'rta asrlar). Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Urganch: Khwarezm publication, 2025. – B. 5.
3. Xaydarov M., Mirakbarov M. O'zbekiston geologiyasi tarixi va istiqbollari: Muruntov oltin koni misolida (1929 - 2024-yy.). O'zMU xabarlari/Vestnik HUYz/ACTA NUUz. 1/6/1, 2024. – B. 31.
4. Shavkat Mirziyoyev: Geologiya iqtisodiyotga suv va havodek zarur. 11.12.2021. <https://president.uz/uz/lists/view/4824>
5. Turapov M.K., Mustafayev B.N., Ziyomov B.Z. K voprosu izucheniya morfogeneza rudnix tel polimetallicheskix mestorojdeniye Sredney Azii. European Journal of Interdisciplinary Research and Development, Volume-36, February – 2025. – B. 188.
6. Akbarov X.A. Geologo-strukturniye tipi polimetallicheskix rudnix poley i mestorojdeniy sredney Azii i nekotoriye voprosi ix poiskov i razvedki. Tashkent: FAN, 1975. – S. 187.
7. Akbarov X.A., Umarxodjayev M.U., Ismatullayeva L.A. Geologo-strukturniye usloviya razmesheniya orudneniya na polimetallicheskix rudnix polyax Tyan-Shanya. Tashkent: FAN, 1981. – S. 220.
8. Akbarov Habibulla Asatovich. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. A harfi. Toshkent: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2000. – B. 257.
9. O'zbekiston geologiya ilmiy maktablari. // Bosh muharrir A.K.Nurxodjayev. O'zbekiston Respublikasi geologiya va mineral resurslar davlat qo'mitasi, Geologiya fanlari universiteti. Toshkent: Lesson Press, 2022. – B. 306.
10. Abdusalomov M.Y. Hisor markaziy geologiya-qidiruv ekspeditsiyasining mustaqillik yillaridagi faoliyati tarixidan. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi tizimida O'zbekiston tarixi va madaniyati nomli xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to'plami. Qarshi, 2025. – B. 332.

IRSTI 03.09.55
UDK 94(560)»19»

Tursun Hazretali

Tarih Bilimleri Doktoru, Profesör
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
(Türkistan, Kazakistan)
E-mail. khazretali.tursun@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-8610-522X>

Güneşli Selim

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesinin
Yüksek Lisans Öğrencisi
(Türkistan, Kazakistan),
E-mail: selim.gyunesli@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0009-0006-6443-9428>

**20. YÜZYIL TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN DÖNÜŞÜMÜ BAĞLAMINDA NİHAL
ATSIZ'IN RADİKAL PAN-TÜRKİZMİ**

Özet

Bu makalede, önemli Türk tarihçi, yazar ve fikir adamı Nihal Atsız'ın ideolojik mirası, 20. yüzyıl Türk milliyetçiliğinin evrimi bağlamında kapsamlı bir şekilde analiz edilmektedir. Çalışma, Atsız'ın Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarındaki resmi Kemalist anlatıya karşı çıkan karmaşık ve çelişkili görüşlerini derinlemesine incelemekte; onun Türk halklarının İslam öncesi tarihi ve kültürel kodlarının popülerleşmesine yaptığı önemli katkıları ile birlikte, ırksal determinizm, irredantizm ve revanşizm gibi unsurları ele almaktadır. Makale, Atsız ile Alparslan Türkeş arasındaki doktrinel bölünmeyi, antisemitist söylemden İsrail devletleşme tecrübesine yönelik paradoksal ilgiye uzanan geçişi ve bu düşünsel mirasın günümüz Türk dünyası entegrasyon tartışmalarına yansımalarını detaylı biçimde tartışmaktadır. Araştırma, Atsız'ın biyolojik temelli radikal Pan-Türkizm modelinin, kültürel milliyetçilik paradigmasıyla (Ziya Gökalp çizgisi) karşılaştırıldığında, çağdaş Türk devletleri arasındaki iş birliği süreçleri açısından farklı teorik ve pratik sonuçlar doğurduğunu ortaya koymaktadır. Böylece Atsız fenomeni, modern Türk milliyetçiliğinin iç gerilimlerini anlamak için önemli bir analitik örnek olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Nihal Atsız; Pan-Türkizm; Türk milliyetçiliği; Kemalizm; Alparslan Türkeş; Türk Tarih Tezi (veya Güneş Dil Teorisi); Türk entegrasyonu.

Тұрсұн Хазретәлі

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры,
тарих ғылымдарының докторы
(Түркістан қ., Қазақстан)
e-mail. khazretali.tursun@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-8610-522X>

Гюнешли Селим

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Түркістан қ. Қазақстан)
e-mail. selim.gyunesli@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0009-0006-6443-9428>

XX ҒАСЫРДАҒЫ ТҮРІК ҰЛТШЫЛДЫҒЫНЫҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ КОНТЕКСТІНДЕГІ НИХАЛЬ АТСЫЗДЫҢ РАДИКАЛДЫ ПАНТҮРІКШІЛДІГІ

Аңдатпа

Бұл мақалада көрнекті түрік тарихшысы, жазушысы және ойшыл Нихал Атсыздың идеологиялық мұрасы XX ғасырдағы түрік ұлтшылдығының эволюциясы аясында жан-жақты талданады. Зерттеу Атсыздың Түркия Республикасының алғашқы жылдарындағы ресми кемалистік нарративке қарсы шыққан күрделі және қайшылықты көзқарастарын терең зерттейді; оның түркі халықтарының исламға дейінгі тарихы мен мәдени кодтарын танымал етуге қосқан маңызды үлесін, сондай-ақ нәсілдік детерминизм, ирредентизм және реваншизм сияқты элементтерін қарастырады. Мақала Атсыз бен Алпарслан Түркеш арасындағы доктриналық бөліністі, антисемиттік риторикадан Израиль мемлекетінің құрылу тәжірибесіне деген парадоксалды қызығушылыққа дейінгі ауысуын және бұл ой мұрасының қазіргі Түркі әлемінің интеграциялық талқылауларына әсерін егжей-тегжейлі талқылайды. Зерттеу Атсыздың биологиялық негіздегі радикалды пантүркизм моделінің мәдени ұлтшылдық парадигмасымен (Зия Гөкалп бағыты) салыстырғанда, қазіргі түркі мемлекеттері арасындағы ынтымақтастық процестері тұрғысынан әртүрлі теориялық және практикалық нәтижелер беретінін көрсетеді. Осылайша, Атсыз феномені қазіргі түрік ұлтшылдығының ішкі қайшылықтарын түсіну үшін маңызды аналитикалық үлгі ретінде бағаланады.

Түйін сөздер: Нихаль Атсыз; пантүрікшілдік, түрік ұлтшылдығы; кемализм; Алпарслан Түркеш; Түрік тарих тезисі (немесе күн тілі теориясы); түркі интеграциясы.

Tursun Hazretali

Doctor of Historical Sciences, Professor of the
Khodja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Turkestan c, Kazakhstan)

E-mail. khazretali.tursun@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0000-0002-8610-522X>

Gyunesli Selim

Master's Student at Khodja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Turkestan c, Kazakhstan)

E-mail. selim.gyunesli@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0009-0006-6443-9428>

NIHAL ATSIZ'S RADICAL PAN-TURKISM IN THE CONTEXT OF THE TRANSFORMATION OF TURKISH NATIONALITY IN THE 20TH CENTURY

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of the ideological legacy of the prominent Turkish historian, writer, and thinker Nihal Atsız within the context of the evolution of Turkish nationalism in the 20th century. The study examines in depth Atsız's complex and contradictory views that challenged the official Kemalist narrative in the early years of the Turkish Republic; his significant contribution to the popularization of the pre-Islamic history and cultural codes of Turkic peoples, along with such elements as racial determinism, irredentism, and revanchism. The article discusses in detail the doctrinal split between Atsız and Alparslan Türkeş, the paradoxical transition from antisemitic rhetoric to interest in the Israeli state-building experience, and the reflection of this intellectual legacy in contemporary debates on Turkic world integration. The research reveals that Atsız's biologically based radical Pan-Turkist model, when compared with the cultural nationalism paradigm (Ziya Gökalp's line), produces different theoretical and practical outcomes for cooperation processes among contemporary Turkic states. Thus, the Atsız phenomenon serves as an

important analytical example for understanding the internal tensions of modern Turkish nationalism.

Keywords: Nihal Atsız, Pan-Turkism, Turkish nationalism, Kemalism, Alparslan Türkeş, Turkish History Thesis (or Sun Language Theory), Turkic integration.

Турсун Хазретали

Доктор исторических наук, профессор
Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(г. Туркестан, Казахстан)
E-mail. khazretali.tursun@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-8610-522X>

Гюнешли Селим

Магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(г. Туркестан, Казахстан)
E-mail. selim.gyunesli@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0009-0006-6443-9428>

**РАДИКАЛЬНЫЙ ПАНТЮРКИЗМ НИХАЛЯ АТСЫЗА В КОНТЕКСТЕ
ТРАНСФОРМАЦИИ ТУРЕЦКОГО НАЦИОНАЛИЗМА XX ВЕКА**

Аннотация

В статье анализируется идеологическое наследие выдающегося турецкого историка, писателя и мыслителя Нихаля Атсыза в контексте эволюции турецкого национализма XX века. Исследование глубоко рассматривает сложные и противоречивые взгляды Атсыза, выступавшие альтернативой официальному кемалистскому нарративу ранних лет Турецкой Республики; его значительный вклад в популяризацию доисламской истории и культурных кодов тюркских народов, а также такие элементы, как расовый детерминизм, ирредентизм и реваншизм. Статья подробно обсуждает доктринальный раскол между Атсызом и Алпарсланом Тюркешем, парадоксальный переход от антисемитской риторики к интересу к опыту государственного строительства Израиля и отражение этого интеллектуального наследия в современных дискуссиях об интеграции тюркского мира. Исследование показывает, что биологически ориентированная радикальная пантюркистская модель Атсыза в сравнении с парадигмой культурного национализма (линия Зии Гёкальпа) порождает различные теоретические и практические последствия для процессов сотрудничества между современными тюркскими государствами. Таким образом, феномен Атсыза представляет собой важный аналитический пример для понимания внутренних противоречий современного турецкого национализма.

Ключевые слова: Нихаль Атсыз; пантюркизм; турецкий национализм; кемализм; Алпарслан Тюркеш; Турецкий исторический тезис (или солнечная языковая теория); тюркская интеграция.

Giriş. Etkili bir ideolojik akım olarak sistemli Türk milliyetçiliği, 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında, Osmanlı İmparatorluğu'nun derin bir sistemik kriz, gerileme ve nihai çöküş sürecine girdiği koşullarda şekillenmiştir [1, 13-14]. Osmanlı devletinin son döneminde bile, aralarında Yusuf Akçura (programatik monografik eseri «Üç Tarz-ı Siyaset»in yazarı) ve sonrasında seçkin sosyolog Ziya Gökalp'in kilit rol oynadığı dönemin önde gelen entelektüelleri, resmi Osmanlıcılık ve İslamcılık doktrinlerine uygulanabilir bir alternatif bulmaya çalışmışlardır. Bu kavramlar, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sırasında nihai bir çöküşe uğramış; can

çekişmekte olan imparatorluğun çok etnikli ve çok dinli nüfusunu, yöneten Osmanlı hanedanı etrafında konsolide etme konusundaki mutlak acziyetini açıkça gözler önüne sermiştir.

1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanıyla birlikte milliyetçilik, Mustafa Kemal Atatürk önderliğindeki yeni elit tabaka tarafından devlet ideolojisinin altı temel ilkesinden biri (Kemalizm'in «Altı Ok»u) olarak resmi düzeyde kurumsallaştırılmıştır. Ancak resmi devlet doktrini, ulusal kimliğin çerçevesini tarihi «Misak-ı Millî» deklarasyonu ile çizilen sivil-toprak ve dil sınırlarına bilinçli olarak daraltmıştır. Kemalist rejim, genç cumhuriyeti riskli dış politika maceralarına sürükleyebilecek irredantist ve Pan-Türkist hedeflerden bilinçli biçimde uzak durmuş; Anadolu merkezli, homojen ve modern bir ulus-devlet inşa etmeyi amaçlamıştır.

İşte bu küresel tarihi dönüşümün kesişim noktasında, radikal nonkonformizmi (uyumsuzluğu) ve katı sağ radikalizmi ile resmi çizgiye alternatif, muhalif bir milliyetçi söylemin doğuşunu önceden belirleyen Hüseyin Nihal Atsız (1905–1975) Türkiye'nin entelektüel alanına dahil olur. Milleti kültürel birlik, ortak dil ve müşterek değerler temelinde tanımlayan Ziya Gökalp'in aksine Atsız, milliyetçilik anlayışını biyolojik determinizm ve ırksal saflık ekseninde şekillendirmiştir; burada kültür ve dil, «kan» faktörünün mistik ve biyolojik yapısının yalnızca ikincil bir türevi olarak kabul edilmiştir [2, 20-21].

Atsız'ın görüşleri, devletle yaşadığı kişisel, mesleki ve ideolojik çatışmalar sonucunda şekillenmiştir. Arap kökenli bir subayı selamlamayı reddettiği için Askeri Tıbbiye'den ihraç edilmiş, daha sonra İstanbul Üniversitesi'nde çalışırken resmi «Türk Tarih Tezi» ve «Güneş Dil Teorisi»ni bilim dışı bularak eleştirmiştir. Birinci Türk Tarih Kongresi sırasında hocası Mehmet Fuad Köprülü'yü savunması nedeniyle akademik kariyerine son verilmiştir [3, 472]. Bu süreçten sonra Atsız, fikirlerini yaymak amacıyla «Atsız Mecmua», «Orhun», «Orkun» ve «Ötüken» gibi dergileri yayımlamış ve kendi düşünce çevresini oluşturmuştur [3, 473].

Atsız'ın Kemalist rejimle ilişkileri derin ideolojik anlaşmazlıklarla şekillenmiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün askerî başarılarını kabul etmekle birlikte, Kemalizm'i Türk ırkının çıkarlarına aykırı bir siyasi doktrin olarak değerlendirmiş ve reddetmiştir [4, 2626]. Bu tutumun oluşumunda, Atatürk'ün eski çalışma arkadaşı ve muhalifi olan Doktor Rıza Nur'un etkisi önemli rol oynamıştır [4, 2629]. Rıza Nur'un etkisiyle Atsız, cumhuriyet elitleri arasında Türk milletinin gelişimini engelleyen çeşitli «yabancı unsurların» bulunduğunu ileri sürmüştür [5, 316].

Atsız, totaliter bir «ordu-devlet» kavramını ve ütöpik bir mekan olan «Türk eli» coğrafyasını idealleştirmiştir. Onun anlayışına göre liberal-demokratik kurumlar, Batı medeniyetinin zayıflığının ve çöküşünün bir işaretiydi; devlet yapısı, iradesi ırkın tarihi misyonunu doğrudan ifade eden mutlak bir lider, yani bir «Başbuğ» önderliğindeki katı bir askeri hiyerarşiye tabi olmalıydı.

Atsız'ın Pan-Türkist vizyonu kültürel ve etnik birlik düşüncesinin ötesine geçerek dış politika alanına da yansımıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında Atsız ve çevresindeki radikal Turancılar, Avrupa'daki sağ milliyetçi akımların etkisiyle Türkiye'nin Almanya yanında savaşa girmesine olumlu yaklaşmışlardır. Bu durum, Pan-Türkist ideallerin büyük güçlerin jeopolitik çıkarları doğrultusunda araçsallaştırılabilme riskini göstermiştir [6, 446-447].

Bu mesele günümüzde de önemini korumaktadır. Türk devletlerinin farklı askerî ve siyasi ittifaklarda yer alması, olası uluslararası krizlerde Türk dünyasının farklı cephelerde konumlanması riskini doğurmaktadır. Bu nedenle Pan-Türkizm'in dış güçlerin jeopolitik çıkarlarından bağımsız, Türk halklarının ortak çıkarlarını esas alan bir vizyon olarak değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda Atsız'ın mirası, Türk dünyasının entegrasyon süreçlerindeki fırsat ve riskleri anlamaya katkı sağlayan önemli bir düşünsel örnek olarak görülebilir [6, 448].

Bu çerçevede çalışmanın temel özgünlüğü ve bilimsel yeniliği, Hüseyin Nihal Atsız'ın radikal doktriner mirasını ilk kez Kazakistan tarih yazımı (historyografisi) bağlamında ve modern Orta Asya siyaset bilimi perspektifinden ele almasından kaynaklanmaktadır. Literatürde Atsız'ın biyografisi ve edebi yönü geniş ölçüde incelenmiş olsa da, bu araştırma onun fikirlerini durağan bir geçmişin parçası olarak ve 21. yüzyıl Türk dünyası entegrasyon süreçlerinin dönüşüm paradigması ekseninde analiz etmektedir. Makale, düşünürün siyasi yayıncılığını, "İsrail paradoksu" üzerinden şekillenen dış politika vizyonunu ve etnik-biyolojik purizmini, günümüz çok boyutlu uluslararası

ilişkiler gerçekliği ve Türk Devletleri Teşkilatı'nın (TDT) çağdaş entegrasyon arayışları ile ilişkilendirerek çağdaş bütünleşme modellerine yönetsel bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Bu çalışma, Atsız'ın radikal milliyetçilik anlayışını incelerken onun resmi devlet doktriniyle yaşadığı çatışmanın entelektüel kökenlerine inmekte; özellikle Kemalist elitlerin komünizme yönelik müsamahakar tavrına getirdiği eleştirileri ve kurucu lider ile halefi arasındaki ideolojik ayrımı bütüncül bir perspektifle ele almaktadır [4, 2634].

Bu çalışmada, Atsız'ın toplum tasavvuru incelenirken onun millet, kültür, modernleşme ve din konularındaki görüşleri Ziya Gökalp ile karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır. Karşılaştırma, her iki düşünürün Türk dünyası birliği (Turan) idealine bakışlarındaki benzerlik ve farklılıkları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ayrıca, bu fikirlerin günümüz Türk devletleri arasındaki entegrasyon sürecine katkı ve riskleri de değerlendirilecektir [2, 25].

Yöntem ve Gereçler. 20. yüzyıl Türk milliyetçiliği üzerine araştırma yapan ve Hüseyin Nihal Atsız'ın siyasi, ideolojik ve edebi mirasına değinmeyen bir araştırmacıya rastlamak neredeyse imkânsızdır; bilimsel çalışmalar kapsamında bu konu, farklı perspektiflerden ve geniş tartışmalar zemininde incelenmiştir. Sağ söylemin evrimini, süreli yayıncılığın işleyişini ve Türkçülüğün yarım asırlık serüvenini incelemek için temel kaynak, O. Karabulak'ın [1], monografilerine yansıyan çalışmaları ve H. D. Süslü'nün [7] kapsamlı siyaset bilimi araştırmasıdır. Bu eserlerde düşünürün görüşlerinin şekillenme koşullarına, Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyo-politik hayatındaki rolüne ve sağ siyasal düşünce içerisindeki milliyetçi kimlik anlayışının dönüşümü üzerindeki etkisine dair önemli veriler sunulmaktadır.

Atsız'ın devlet aygıtıyla yaşadığı ideolojik çatışmanın tarihine ve etno-ırksal kavramlarının yapısına dair en değerli birinci el kaynak bilgileri; 1944 yılındaki «İrkçilik-Turancılık» davası arşivinden alınan, sanığın kendi mahkeme müdafaası kapsamında yayımlanan belgeler, sorgu tutanakları ve konuşma metinlerinden [8] elde edilebilmektedir. Bu materyaller, yalnızca sanıkların hukuki pozisyonlarını değil, aynı zamanda İkinci Dünya Savaşı krizi dönemindeki gerçek siyasi platformlarını da yeniden inşa etmeye olanak tanımaktadır.

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmış, literatür taraması kapsamında Gökalp ve Atsız'ın eserleri ile ilgili akademik kaynaklar incelenmiştir. Karşılaştırmalı analiz yöntemiyle iki düşünürün millet, modernleşme, din ve Turan anlayışları değerlendirilmiş; son bölümde ise bu görüşlerin günümüz Türk dünyası entegrasyonu üzerindeki etkileri fayda-risk çerçevesinde ele alınmıştır [2, 26]. Ayrıca Pan-Türkist düşüncenin tarihsel tecrübeleri ile günümüz jeopolitik gerçeklikleri arasındaki ilişki ve Türk devletlerinin farklı ittifaklardaki konumlarının entegrasyon süreçlerine olası etkileri analiz edilmiştir.

Araştırmanın metodolojik temelini; entelektüel mirasın, dönemin somut tarihi koşullarıyla yakın bağı içinde incelenmesini öngören tarihselcilik, nesnellik ve sistemlilik ilkeleri oluşturmaktadır. İdeolojik ve dilsel süreçler; tarihi, siyasi ve edebi literatürün yanı sıra programatik kamusal metinlerin karşılaştırmalı olarak incelenmesi yoluyla sistem düzeyinde analiz edilmiştir. Çalışmada, yazarın edebi metinlerindeki gizli ideolojileri ve mitolojileri ortaya çıkarmayı sağlayan eleştirel söylem analizi yöntemi uygulanmıştır.

Materyal olarak; Türkiye'nin önde gelen üniversitelerindeki (İstanbul, Ankara, Gazi Üniversiteleri) akademik monografiler, doktora ve yüksek lisans tezleri, mahkeme kayıtları, çağdaşlarının hatıratları ve yazarın edebi nesri dahil olmak üzere Türkçe ve İngilizce dillerindeki kaynaklar kullanılmıştır. Tüm materyaller, radikal Pan-Türkizm fenomeninin kapsamlı bir şekilde incelenmesini sağlayacak biçimde karşılaştırmalı analize tabi tutulmuştur.

Düşünürün Kemalizm eleştirisinin ve anti-komünist söyleminin nedensel çözümlemesinde, konuya ilişkin çağdaş akademik literatürden ve nitel metin analizi çalışmalarından yararlanılmıştır.

Tartışma. Bilindiği üzere, H. N. Atsız'ın radikal dergileri olan «Atsız Mecmua» (1931–1932 yıllarında yayımlanmıştır), «Orhun» (1933–1934 ve 1943–1944 yıllarında çıkarılmıştır) ve «Ötüken»in (1964'ten 1975'e kadar yayımlanmıştır) neşredilmesi ve faaliyet göstermesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin sağ milliyetçi söyleminin gelişimi üzerinde önemli ve uzun vadeli bir etki yaratmıştır. Bu yayınlar, resmi Kemalist parti basınının katı sınırları içinde kendilerine yer bulamayan sağ aydınlar için alternatif birer sosyalleşme kurumu rolünü üstlenmiştir.

Ziya Gökalp ile Hüseyin Nihal Atsız'ın Karşılaştırmalı Analizi. Ziya Gökalp ve Hüseyin Nihal Atsız, Türk milliyetçiliğinin iki önemli ismidir. Gökalp milleti “dil, din, ahlak ve estetik bakımından ortak terbiye almış fertlerden oluşan bir zümre” olarak tanımlar. Ona göre ırk, millet olmanın zorunlu şartı değildir. Bu yaklaşım kültürel milliyetçilik olarak adlandırılabilir. Atsız ise Gökalp'i eleştirerek milletin hem kültürel hem de kan ve soy birliği üzerine kurulması gerektiğini savunur. Atsız'a göre “Türk'üm” diyen herkes otomatik olarak Türk sayılmaz; millî sadakat ve Türk soyu önemlidir [2, 27-28].

Turan ülküsü konusunda da farklar belirgindir. Gökalp Turan'ı aşamalı ve öncelikle kültürel bir ideal olarak görür. Atsız ise bu ideali siyasi ve etnik boyutlarıyla daha radikal bir şekilde savunur. Modernleşme konusunda Gökalp, Batı'dan medeniyet (ilim ve teknik) alınıp millî harsın korunabileceğini belirtirken; Atsız Batı etkisine karşı daha temkinli ve korumacı bir tavır takınmıştır. Din konusunda Gökalp İslam'ı millî kültürle uyumlu bir unsur olarak görürken, Atsız İslam'ı Türk kimliğine sonradan eklenmiş bir “elbise” olarak değerlendirmiş ve daha mesafeli durmuştur.

Sonuç olarak, Ziya Gökalp'in kültürel ve kapsayıcı milliyetçilik anlayışı ile Hüseyin Nihal Atsız'ın radikal ve disiplinli yaklaşımı arasında önemli farklar bulunmaktadır. Gökalp'in fikirleri günümüz Türk dünyası entegrasyonu için daha gerçekçi ve faydalı bir temel sunarken; Atsız'ın düşünceleri güçlü bir millî şuur ve ülkü vurgusu getirmekle birlikte, ırkçılık ve kültürel kapanmacılık unsurları nedeniyle risk taşımaktadır. Bu nedenle ideal yaklaşım, Gökalp'in kültürel milliyetçiliğini temel alıp Atsız'ın millî bilinç ve disiplin vurgusunu (ırk unsuru temizlenerek) kullanmaktır. Böyle bir sentez, Türk dünyasının hem kimliğini korumasını hem de modern entegrasyon hedeflerine ulaşmasını sağlayabilir [2, 28].

Gökalp ve Atsız arasındaki teorik ayrışma, II. Dünya Savaşı sırasında siyasi bir boyut kazanmıştır. Türkiye'nin tarafsızlık politikasına aykırı görülen radikal Pan-Türkist çevrelere karşı, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün talebiyle 1944 yılında bir tasfiye süreci başlatılmıştır [6, 460]. Savaşın sonuna doğru Türk yönetimi, Sovyetler Birliği'ne anti-Sovyet ve Pan-Türkist hareketlere karşı tutumunu göstermeyi amaçlamış; bu süreçte alınan tedbirlerin uygulanması Hasan Âli Yücel ve Ankara'daki sivil yönetime bırakılmıştır.

Atsız'ın «Orhun» dergisi sayfalarında bizzat yazdığı üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra sivil milliyetçiliğin resmi çerçevesi Türk kimliğini yapay bir şekilde Anadolu sınırlarıyla kısıtlamıştır; oysa ulusun gerçek kurtuluşu, ırksal özcülük (esansiyalizm) düzleminde ve Arap-Fars etkisinden uzak, İslam öncesi kültürel katmana geri dönüşte yatmaktadır [2, 19]. Bu tezlerin yayımlanması, Kemalist doktrinden memnun olmayan ve küresel kriz koşullarında yeni ideolojik yönelimler arayan sağ milliyetçi çevrelerin örgütlenmesi ve bütünleşmesi için elverişli fırsatlar yaratmıştır.

Atsız'ın dergilerinde yayımlanan programatik yazılarda, Türk toplumunun etnik ve kültürel temelde yeniden şekillendirilmesi, millî bir yeniden doğuşun gerçekleştirilmesi ve Turan idealinin gerçekleştirilmesi gerektiği savunulmuştur [2, 25]. Atsız'a göre Sovyet sisteminin çöküşü, Türk halklarının bütünleşmesi için tarihî fırsatlar yaratacak ve Türkiye'nin geleceği birleşik Türk coğrafyasını ifade eden «Türkeli» idealiyle yakından bağlantılı olacaktır [2, 26].

Nihal Atsız'ın radikal Turancılığı, Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne karşı başlattığı Barbarossa Harekâtı sonrasında güç kazanmıştır. Atsız ve çevresi, Sovyet yönetimi altındaki Türk topluluklarının bağımsızlık kazanabileceğini düşünerek bu süreci tarihî bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Ancak bu gelişmeler, Pan-Türkist fikirlerin büyük güçlerin jeopolitik çıkarları doğrultusunda kullanılabilme riskini de göstermiştir. Bu durum, Pan-Türkizm'in bağımsız bir düşünce sistemi olarak korunmasının önemini ortaya koymaktadır [6, 457].

Atsız'ın ideolojik mirası iki kategoriye ayrılabilir. İlk kategoriye; Kemalizm'i, Marksizm'i ve Türkiye'deki sol akımları sert bir şekilde eleştirmeyi amaçlayan siyasi manifestoları ve kamusal yazıları girmektedir [4, 2632]. İkinci kategoriye ise devlet sansürünü baypas ederek sağ ideolojileri aktarmanın bir aracı olarak kurgulanan ve gençlik arasında derin bir yankı uyandıran edebi nesri dahildir. Özellikle, onun süreli yayınlarının etrafında İstanbul, Ankara ve diğer üniversite

şehirlerinde, İslam öncesi geçmişin ideallerine odaklanmış yeni bir Türk aşırı milliyetçileri kuşağının şekillendiği entelektüel merkezler ortaya çıkmıştır [9, 788].

«Bozkurtların Ölümü» romanının ortaya çıkışı, Orhun Yazıtları'na dayanarak kadim Türk devletinin ütopyik mekânını inşa etme girişimiyle bağlantılıdır. Bu eser, aşırı milliyetçi söylem çerçevesinde, gençliğin eğitimi için aksiyolojik (değerbilimsel) bir değer ölçütü olarak büyük önem taşıyan ilk büyük edebi metindir. Ayrıca romanda kurgulanan; askeri kahramanlık kültürünü, lidere (şefe) mutlak itaati ve ölüme karşı küçümsemeyi içeren 32 ulusal değerden oluşan sistem, yazara göre her bakımdan modern Türklere Batı liberal demokrasisinin değerlerine karşıt bir «örnek» teşkil etmeliydi [10, 580].

Atsız'ın çağdaşları ve dava arkadaşları hatıratlarında, 1944 davası sırasında onun entelektüel çevresindeki atmosferi şu şekilde tasvir etmektedirler: «Mahkeme salonlarında Atsız, savunmasını siyasi bir gösteriye dönüştürerek tavizsiz bir duruş sergiledi. Taraftarları meydanları doldurarak Türk ırkını savunan sloganlar atıyordu. Hükümet binalarının etrafındaki sokaklar polis tarafından kordon altına alınmıştı, ancak liderin kendisi mahkemenin meşruiyetini reddederek inançlarında kararlı kaldı.» [8]. Bu dava süreci, yetkililerin planlarının aksine hareketi yok etmemiş, aksine Atsız figürünü kahramanlaştırarak 3 Mayıs'ı (ona destek amacıyla düzenlenen kitlesel öğrenci protestolarının günü) gayriresmi Türkçülük Günü'ne dönüştürmüştür.

Atsız'ın etkisiyle gelişen milliyetçi çevreler, 1960-1970'li yıllarda önemli bir ideolojik ayrışma yaşamıştır [9, 789]. Alparslan Türkeş liderliğinde kurulan MHP, daha geniş toplumsal destek sağlamak amacıyla «Türk-İslam sentezi» anlayışını benimsemiştir [9, 789]. Buna karşılık Atsız ve takipçileri, Türkçülüğün İslamileştirilmesine karşı çıkarak Pan-Türkist ve etnik temelli yaklaşımın korunmasını savunmuşlardır [9, 790].

Nihal Atsız'ın düşünce sisteminin en istikrarlı unsurlarından biri güçlü komünizm karşıtlığıdır. Atsız, komünizmi Türk milleti ve devleti için bir tehdit olarak görmüş, Kemalist yönetime yönelik eleştirilerinde özellikle sol akımlara karşı yeterince sert davranılmadığını ileri sürmüştür. Bununla birlikte Atatürk ile İsmet İnönü arasında ayrım yaparak, Atatürk'ün komünizm konusundaki tutumunu pragmatik ve başarılı bulurken, İnönü'yü bu tehlikeyi yeterince kavrayamamakla eleştirmiştir [4, 2634].

Atsız'a göre Atatürk'ün ölümünden sonra iktidardaki yönetimin en önemli hatalarından biri sol akımlara karşı müsamahalı davranması olmuştur. Bu çerçevede Hasan Âli Yücel'i komünist kadroları desteklemekle suçlamış, Köy Enstitülerini de sert biçimde eleştirmiştir. Şükrü Saraçoğlu'na yazdığı açık mektuplarda benzer iddiaları dile getiren Atsız'ın muhalefeti, Atatürk'ün şahsından çok, rejimin kozmopolit ve Batılılaşmacı politikalarına yönelmiştir [4, 2635].

H. N. Atsız'ın düşüncesindeki antisemitizm, dini değil daha çok ideolojik ve etno-ırksal bir nitelik taşımaktadır. Avrupa'daki sağ milliyetçi akımlardan etkilenen Atsız, Siyonizm, Masonluk, kapitalizm ve komünizm gibi hareketleri Yahudi kimliğiyle ilişkilendirerek değerlendirmiştir. Özellikle Sabetayist grupları Türkçülük karşıtı faaliyetlerle suçlamış ve bunları toplumsal bir tehdit olarak görmüştür. Ancak Atsız, kendi ırkçı yaklaşımını saldırgan bir ideolojiden ziyade, Türk milletini korumaya yönelik bir savunma anlayışı olarak tanımlamıştır [5, 315].

Buna rağmen Atsız, bazı yazılarında Yahudilerin İsrail devletini kurma sürecini güçlü bir millî idealin başarısı olarak değerlendirmiştir. Dünyaya dağılmış bir topluluğun ortak bir devlet ve kimlik etrafında yeniden örgütlenmesini dikkat çekici bir örnek olarak gören Atsız, İbranice'nin canlandırılması, Yahudilerin İsrail'e dönüşü ve devletin bağımsız dış politika izlemesini millî ülküye bağlılığın bir göstergesi olarak yorumlamıştır [5, 316].

Atsız, Türkçü-Turancı hareketin «ütopya» veya «maceracılık» olarak eleştirilmesine karşı İsrail örneğini bir karşı-argüman olarak kullanmaktadır. Resmî ideolojinin «Dış Türkler» konusundaki mesafeli yaklaşımını eleştirerek, farklı coğrafyalardaki Yahudilerin tek millet olarak kabul edilmesini Türkler için de benzer bir bütünlük tartışmasına dayanak yapar. Ayrıca İsrail'in kuruluşunu, sayıca küçük bir nüfusun bölgesel güçlere karşı elde ettiği siyasi ve askerî başarı örneği olarak sunarak Turancılığın imkânsız değil, koşullara bağlı bir proje olduğunu savunur. Bu yaklaşımını tarihsel örneklerle (Yavuz Sultan Selim, Babür Şah gibi) destekleyerek «başarılı ülküsel atılımlar» çerçevesinde temellendirir [5, 317].

Atsız, İsrail'in bölgesel ve küresel etkisini Türkiye açısından bir tehdit olarak değerlendirerek buna karşı jeopolitik temelli alternatif arayışlar geliştirmiştir. Bu bağlamda, Türkiye'nin liderliğinde bazı Arap devletleriyle geçici bir konfederasyon kurulması fikrini ileri sürmüştür; bu yapının askeri ve dış politika yönetiminin Türk kontrolünde olmasını öngörmüştür. İsrail tehdidinin ortadan kalkmasının ardından ise bu birliğin feshedilebileceğini belirtmiştir. Bu öneri, onun ideolojik çizgisine rağmen dönemsel krizleri stratejik ve realist bir bakışla yorumlayabildiğini göstermektedir [5, 314].

Günümüz perspektifinden bakıldığında, Atsız'ın ortaya koyduğu analogiler Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) çerçevesindeki entegrasyon tartışmalarında da bazı karşılaştırmalı okumalar için kullanılmaktadır. Coğrafi kopukluk, tarihsel farklılıklar ve jeopolitik riskler gibi eleştiriler, bu tür bütünleşme süreçlerinin sınırlarını tartışmaya açmaktadır. Buna karşılık, güçlü kurumsal iradenin beklenmedik jeopolitik engelleri aşabileceği fikri de bu tür tarihsel örnekler üzerinden savunulmaktadır. Ancak çağdaş entegrasyon yaklaşımı, bu tür tarihsel referansları daha çok kültürel ve kurumsal iş birliği zemininde değerlendirirken, daha kapsayıcı ve sivil bir milliyetçilik anlayışını esas almak durumundadır. Bu çerçevede Türk dünyası birliği fikri, farklı yorumlarla birlikte güncel jeopolitik koşullar içinde yeniden ele alınmaktadır.

Hüseyin Nihal Atsız'ın çok yönlü mirasının 20. yüzyıl Türk milliyetçiliğinin dönüşümü bağlamında kapsamlı ve disiplinler arası bir analizi, onun tarihi figürünün boyutlarının tek boyutlu ve indirgemeci siyasi etiketlerin tek boyutlu siyasi kategorilerle açıklanamayacağını iddia etmeyi mümkün kılmaktadır. Kemalist rejimin kurumsallaştırılması ve Türkiye'de devlet-siyaset kontrolünün sıkılaştırılmasıyla birlikte, Atsız ve dava arkadaşlarına ait olan ve sağ radikal aydınların kontrolündeki «Orhun» ve «Ötüken» dergileri dahil olmak üzere süreli yayınlar kapatılmış veya devletin sıkı denetimi altına alınmıştır. İslam öncesi tarih, ırksal determinizm ve dilsel revizyonizm etrafındaki tartışmalar, 1944 dava sürecinin de açıkça gösterdiği gibi, kamusal alanda marjinalleştirilmiştir.

Atsız fenomeni, onun sağ söylemin entelektüel tarihindeki benzersiz yerini belirleyen derin bir içsel ikicilikle (düalizm) karakterize edilir. Bir yandan Atsız'ın sağ radikal bir ideolog, tutarlı bir ırkçı, antisemit ve anti-komünist olduğu su götürmez bir gerçektir. Onun inşa ettiği, iç ve dış düşmanların karmaşık hiyerarşileriyle, öjeni teorileriyle, ayrıca otoriter ve militarist buyruklarla dolu siyasi sözlük, modern bilimin onun görüşlerini savaşlar arası dönemin Avrupa faşist doktrinleriyle yapısal olarak akraba şeklinde sınıflandırmasına olanak tanımaktadır. Devlet güvenliği organlarının denetimini artırması, bu marjinal etno-ırksal anlatının yasal siyasetin çeperine doğru doğal bir şekilde itilmesine yol açmıştır.

Diğer yandan, onun entelektüel projesi sıradan bir parti-siyaset ajitasyonundan ölçülemeyecek kadar daha karmaşık ve derindi. Atsız; kurgusal edebiyatın, folklorun, toplumsal cinsiyet mitolojilerinin ve tarihsel hafızanın ulusal psikolojiyi topyekûm yeniden biçimlendirme araçları olarak hizmet ettiği büyük ölçekli bir sosyo-kültürel ütopyanın mimarı olarak ortaya çıkmıştır. Kusursuz edebi kahramanlardan oluşan bir panteon yaratarak ve romanlarına Türk göçebe arkaikliğinin kadim değerlerini entegre ederek, fikirlerinin en sert tecrit koşullarında bile akademik ve marjinal gençlik arasında uzun süreli etkisini korumasına katkı sağlamıştır.

Atsız'ın düşünsel mirasının en dikkat çekici yönlerinden biri, ideolojik tavizsizliğidir. Türk-İslam sentezine yönelik keskin eleştirileri, Kemalist cumhuriyetçi anlayışla yaşadığı derin görüş ayrılıkları ve 1969'daki doktrinel bölünmenin ardından Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) yönetimiyle ortaya çıkan fikir ayrılıkları, onun siyasal etkisinin daha sınırlı bir çevrede kalmasına neden olmuştur. Buna karşılık MHP, milliyetçi söylemi İslami unsurlarla birleştirerek daha geniş toplumsal kesimlere ulaşabilmiş ve seçim siyaseti içerisinde daha güçlü bir konum elde etmiştir. Bu süreçte Atsız'ın savunduğu seküler ve etnik temelli Pan-Türkist yaklaşım ise daha çok entelektüel ve ideolojik çevrelerle sınırlı kalmıştır.

Sağ hareket içindeki doktrinel bölünmeyi derinleştiren ek bir faktör, Atsız'ın Soğuk Savaş döneminde Türkiye'nin dış politika yönelimlerine ilişkin katı duruşu olmuştur. Geleceğin Milliyetçi Hareket Partisi'nin (MHP) pragmatik kanadı, devlet ve NATO bloku tarafından desteklenen resmi anti-komünist hatta entegre olmaya çalışırken Atsız, Batılı jeopolitik kurumlara her türlü bağımlılığı

kesin bir dille reddetmiş; Avro-Atlantik entegrasyonunu Türk dünyasının egemenliğini tehdit eden kültürel ve siyasi emperyalizmin örtülü bir biçimi olarak görmüştür.

21. yüzyılın çağdaş jeopolitik süreçleri ve Türk devletlerinin entegrasyonunun inşası bağlamında Atsız'ın mirası açık bir kavramsal tehlike arz etmektedir. Onun antropolojik ve kültürel sterilizasyon talep eden radikal ırksal özcülüğü, günümüzün çok taraflı ittifakları için tamamen yıkıcıdır. Egemen devletlerin pragmatik ekonomik, diplomatik ve kültürel iş birliğinin yerine biyolojik pürizmin ütöpik sloganlarını ikame etmeye çalışan Atsız'ın fikirleri, iç etnik çatlakları tetikleme ve Türk dünyasını uluslararası arenada izole etme potansiyeline sahip istikrarsızlaştırıcı bir risk taşımaktadır.

İkinci Dünya Savaşı tecrübesi, Pan-Türkist ideallerin büyük güçlerin jeopolitik mücadelelerinde kolaylıkla araçsallaştırılabileceğini göstermiştir. Atsız ve çevresinin Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Türk dünyasının birleşmesi yönündeki beklentileri, dönemin uluslararası güç dengeleri içinde Almanya'nın stratejik hedefleriyle kesişmiş; bu durum ise Pan-Türkizm'in bağımsızlığını koruma sorununu gündeme getirmiştir. Günümüzde de benzer bir risk teorik olarak varlığını sürdürmektedir. Türk devletlerinin bir kısmı NATO ile yakın ilişkiler geliştirirken, diğerleri Rusya öncülüğündeki Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGAÖ) çerçevesinde hareket etmektedir. Olası bir büyük güç çatışmasında Türk dünyasının farklı unsurlarının karşıt bloklarda yer alma ihtimali göz ardı edilemez. Bu nedenle çağdaş Türk dünyası entegrasyonunun en önemli ilkelerinden biri, herhangi bir dış jeopolitik merkeze bağımlı olmayan, kültürel, ekonomik, bilimsel ve eğitimsel iş birliğine dayanan bağımsız bir entegrasyon modeli geliştirmek olmalıdır [6, 459].

Çalışmanın ulaştığı bir diğer temel sonuç, Atsız'ın Kemalizm karşıtlığının salt bir kişisel reaksiyon olmaktan öte, Türkçülük hareketinin Türkiye'deki sağ siyasal gelenek kalıcı olarak yerleşmesini sağlayan yapısal bir katalizör işlevi görmesidir. Onun tavizsiz anti-komünist duruşu ve ideolojik hesapsızlığı, resmi ideolojinin batılılaşma ve pasif dış politika tercihlerine karşı radikal bir sağ-muhalefet hattı inşa etmiş, onu milliyetçi çevrelerde bugün bile yoğun biçimde tartışılan sembolik bir eylem ve dava adamı haline getirmiştir [4, 2635].

Resmi bir siyasi lider olmayan ve sansüre maruz kalan Atsız, tavizsiz ideolojik saflığıyla Türkiye sağının kolektif bilinçaltında mitolojik bir sembole dönüşmüştür. Sıkılaşan devlet denetimi sağ radikalizmin kamusal alanını sınırlasa da; derin psikolojizm, dilsel virtüözlük, iğneleyici hiciv ve arkaik bozkır romantizminin sentezi onun mirasına güçlü bir direnç sağlamıştır. Dolayısıyla onun karmaşık ve çelişkili metinlerini incelemek, edebi bir tahlilin ötesinde, sağ rövanşizmin risklerini ve toplumsal fay hatlarını çözümlemek için elzem bir akademik anahtardır.

Çalışmanın ulaştığı bir diğer önemli sonuç, Atsız'ın antisemitist duruşu ile İsrail'in kuruluş modeline duyduğu pragmatik hayranlık arasındaki ideolojik ikiciliktir (düalizm). Karşıtlarının Türk birliği (Turancılık) ideallerini 'ütopya' ve 'maceracılık' olarak nitelendirip eleştirmesine karşı Atsız'ın İsrail örneğini referans göstermesi, günümüz uluslararası ilişkiler analizleri açısından da geçerli bir argümandır. İki bin yıllık kopukluğa, dil ve kültür farklılıklarına rağmen ortak bir ulusal kimlik etrafında devletleşmeyi başaran İsrail deneyimi, 21. yüzyılda Türk devletleri arasında kurulacak dostane, yapıcı ve çok boyutlu entegrasyon bağlarının 'romantik bir hayal' olmadığını, aksine stratejik bir iradeyle gerçeğe dönüştürülebileceğini metodolojik olarak kanıtlamaktadır.

Nihayetinde Atsız'ın mirasından çıkarılacak temel ders, Türk birliği fikrinin yabancı jeopolitik projelerin uzantısına dönüştürülmemesidir. İkinci Dünya Savaşı tecrübesi, dış güçlerin Pan-Türkist söylemleri araçsallaştırma riskini kanıtlamıştır. Dolayısıyla en rasyonel yaklaşım; büyük güç rekabetlerinde dengeyi gözetmek, aktif tarafsızlığı korumak ve entegrasyonu askerî bloklar yerine kültürel, ekonomik, bilimsel ve eğitsel alanlarda derinleştirmektir. Bu strateji, Türk devletleri arasındaki iş birliğini sürdürülebilir ve bağımsız bir zemine oturtacaktır.

Bulgular. H. N. Atsız'ın süreli yayınları saf bir eğitim ve entelektüel amaçla oluşturulmuş olsa da pratikte Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni sağ elitlerini şekillendirerek önemli siyasi ve ideolojik kazanımlar sağlamıştır. Düşünür, Pan-Türkist bilgi ağının genişletilmesine ve öğrenci gençlik üzerinde kalıcı etki kanallarının oluşturulmasına derin bir ilgi göstermiştir. Nitekim «Orhun» dergisinin çıkışıyla birlikte, İstanbul'dan Ankara'ya kadar uzanan geniş bir okur kulüpleri ağı oluşturmak için muazzam kaynakları harekete geçirmiştir. Parti-siyaset terminolojisinde

«Bozkurtlar» olarak adlandırılan radikal broşür ve manifestoların dağıtıldığı bu hat üzerinden, gençliğin ideolojik kontrolünün resmi Kemalist idareden bağımsız, özerk milliyetçi hücrelerin yönetimine devredilmesi planlanmıştır [9, 787].

Buna rağmen Atsız, bu hareketin ideolojik doktrinlerinin, sivil milliyetçilik veya dini dogmalarla hiçbir taviz verilmeksizin, tamamen ırksal pürizmin (arıcılık) tekelinde kalması konusunda katı bir şekilde ısrar etmiştir [9, 786]. Onun kavramsal çerçevesine göre bu entelektüel platform «öz Türkçülük» adını almıştır. Bunun yanı sıra, edebi nesri temel değer yönelimlerini Altay – Orhun – Anadolu şeklindeki kurgusal epik bir rota üzerinden kadim kağanlıklardan geleceğin Turan’ına bağlamıştır. Bu anlatı, sağ söylemin geliştirilmesi, özellikle de İslam öncesi kültürel kodların büyük şehirlerin öğrenci ortamına aktarılması ve taşra bölgelerinde ulusal ruhun güçlendirilmesi açısından son derece elverişli bir zemin sunmuştur.

Okuyucu kitlesi, onun dergilerini desteklemek amacıyla önemli miktarda kişisel fon ayırmış, ayrıca aktivistlerin barınması ve düzenli toplantıların yapılması için İstanbul’da onlarca yasal tartışma kulübü açmıştır. Sadece tarihi romanlarının tirajları kapsamında yıllık kitle erişimi yüz binlerce okuyucuya ulaşarak popülerlik açısından birçok resmi yayını geride bırakmıştır. Ancak bu yayınların siyasi etkisi, güvenlik organlarının denetimi altındaki devlet aygıtı tarafından katı bir biçimde sınırlandırılmış; sağ kanat, özerkliğini yalnızca edebi-kamusal faaliyetler çerçevesinde koruyabilmiştir.

Edebi eserlerinin yayımlanması ve aktif bir şekilde yayılmasının ardından, milliyetçi kadroların yetiştirilmesi amacıyla gayriresmi değerler eğitimi halkaları oluşturulmuştur. Öyle ki, 1960’lı yıllarda «Ötüken» dergisi etrafında, geleceğin aktivistlerinin eğitiminin katı bir iç disipline dayalı olarak kesintisiz sürdürüldüğü iki ayrı gençlik yapılanması faaliyet göstermiştir [11, 32]. Başlangıç aşamasında, sürece dahil olan öğrencilerin sayısı ülkenin çeşitli üniversitelerindeki yüzlerce genç erkek ve kadından oluşmaktaydı [11, 39].

Bu değerler pedagojisi kapsamında, Atsız’ın romanlarının prizmasından gençlikte ulusa mutlak sadakat, katı disiplin ve ülkü uğruna fedakarlığa hazır olma gibi nitelikler aşılanmıştır [11, 53]. Onun didaktik modelinde eğitim, kişiliğin şekillenmesinde birkaç aşamaya ayrılmaktaydı. Başlangıç düzeyinde öğrenciler, dini geçmişlerinden bağımsız olarak kahramanlık destanını ve İslam öncesi tarihi öğrenmek zorundaydılar; çünkü Atsız, ırkı dinden üstün tutmaktaydı [11, 81]. Daha ileri düzeylerde ise seçim, Türk dil bilimi ve tarihi alanında yeterli temel bilgiye sahip, yaş sınırları erken ergenlik döneminden öğrencilik yıllarına kadar uzanan gençler arasında yapılmaktaydı. İdeolojik eğitim döngüsü kesintisiz olarak devam etmiş ve Türkiye’nin gelecekteki sağ radikal hareketlerinin çekirdeğini oluşturmuştur [11, 71].

1944 baharında Türkiye’de yaşanan siyasi gerilim, milliyetçi aydınlar ve öğrenci çevrelerinde güçlü tepkilere yol açmıştır. Atsız’ın hükümete ve ilgili bakanlıklara yönelik komünist faaliyetlerle ilgili eleştirilerinin ardından çeşitli üniversitelerde protestolar düzenlenmiştir. 3 Mayıs 1944’te Ankara’da geniş katılımlı bir gösteri gerçekleşmiş ve bu olay Türk milliyetçiliği tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak görülmüştür [12, 173]. Ardından devlet, “İrkçılık-Turancılık” davası kapsamında bir yargı süreci başlatmış; tutuklamalar, basın denetimi ve güvenlik önlemleriyle birlikte süreç sıkı şekilde kontrol altına alınmıştır.

1969 yılında Adana’da yapılan parti kongresinde, Alparslan Türkeş önderliğindeki pragmatik kanat, milliyetçi harekette mutlak liderliği fiilen ele geçirerek hareketi kitlesel siyasetin ihtiyaçlarına göre yeniden yapılandırmıştır. «Dokuz Işık» doktrini ve Türk-İslam sentezi kavramı nihai olarak onaylanmıştır [9, 785]. Kongre kararları uyarınca, gençlik kolları ve parti yapılarında katı, merkeziyetçi bir kontrol usulü kurulmuş; tüm söylem ise seçim odaklı ve dini-siyasi bir zemine kaydırılmıştır. Özerk Pan-Türkist çevrelerin tamamı, radikal milliyetçilerin büyük yayın organları ve Atsız’ın bizzat kendi mirası, Anadolu’nun dindar kitle seçmenini çekmek amacıyla fiilen dışlanmış veya resmi MHP parti yapısının bünyesine devredilmiştir.

1969’daki bu nihai doktrinel bölünmenin ardından Atsız’ın radikal kanadı, Türkeş’i anlık seçim kazanımları uğruna öz Türkçülük ideallerine ihanet etmekle suçlayarak MHP yönetimiyle her türlü siyasi etkileşimi sonlandırmıştır. Bu koşullar altında seküler, ırksal ve arı bir Pan-Türkizm, devlet düzeyindeki kitlesel siyasi etkisini hızla kaybetmeye başlamıştır. Seçimle ilgili gelecek

perspektifleri ve reel siyasetteki pratik değeri, devlet iktidarının kaldıraçlarından tamamen yoksun bir şekilde dar bir edebî, kamusal ve akademik söylem sınırları içine sıkıştırarak ortadan kalkmıştır.

Yapılan metin analizleri sonucunda, Atsız'ın resmi ideolojiyi 'ulusal bir ülkü sunmaktan uzak kalması' ve 'uyrukluğa dayalı iç siyaset gütmesi' gerekçeleriyle eleştirdiği; devlet kademelerindeki sol kadrolaşmaya karşı yürüttüğü eylemlerin ve Şükrü Saraçoğlu'na yazdığı açık mektupların 1944 yılındaki gözaltı ve dava süreçlerinin birincil ampirik zeminini oluşturduğu belirlenmiştir.

Ayrıca yazarın metinlerinde, İsrail revizyonizmine karşı Ortadoğu coğrafyasında (Lübnan, Suriye, Mısır ve Ürdün) Türkiye'nin askeri ve diplomatik liderliğinde 20-25 yıllık geçici bir konfederasyon kurulmasını öngören somut bir jeopolitik proje tespit edilmiştir. Bu bulgu, Atsız'ın teorik radikalizminin yanı sıra kriz dönemlerinde reel-politik stratejiler üretebilme kapasitesini göstermektedir.

Sonuç. Bu çalışma, Hüseyin Nihal Atsız'ın düşünsel mirasını 20. yüzyıl Türk milliyetçiliğinin dönüşümü bağlamında inceleyerek, onun Türk siyasi düşünce tarihindeki yerinin basit bir “ırkçı ideolog”, “edebiyatçı” veya “Turancı aktivist” tanımlamalarına indirgenemeyecek kadar karmaşık bir karakter taşıdığını ortaya koymuştur. Araştırma bulguları, Atsız'ın aynı anda hem Türk milliyetçiliğinin kültürel derinleşmesine katkıda bulunan hem de onu etnik dışlayıcılık temelinde daraltan iki yönlü bir ideolojik miras bıraktığını göstermektedir. Bu yönüyle Atsız fenomeni, modern Türk milliyetçiliğinin iç gerilimlerini, doktrinel çatışmalarını ve dönüşüm süreçlerini anlamak açısından önemli bir analitik örnek oluşturmaktadır.

Atsız'ın tarihsel etkisinin ilk boyutu, İslam öncesi Türk tarihine, mitolojisine ve bozkır kültürüne ilgiyi canlandırarak genç kuşaklarda güçlü bir tarih bilinci inşa etmesidir. Edebi ve polemik metinleriyle şekillenen bu kültürel mobilizasyon, resmi anlatının dışında alternatif bir milliyetçi hafıza üretmiştir. Gençlik üzerindeki bu nüfuz, onu yalnızca siyasi bir ideolog değil, sembolik bir kültürel mühendis konumuna taşır. Buna karşın aynı süreç, Atsız'ın düşüncesindeki biyolojik merkezli radikal ikinci boyutu da açığa çıkarır. Kimliği etnik özcülüğe indirgeyen bu yaklaşım, millet kavramını tarihsel, kültürel ve toplumsal dinamiklerinden kopararak antropolojik bir kategoriye dönüştürmüştür.

Bu bağlamda 1944 Irkçılık-Turancılık Davası yalnızca bir yargılama süreci değil, aynı zamanda Cumhuriyet'in resmi milliyetçilik anlayışı ile etno-merkezci radikal Türkçülük arasındaki sınırların belirginleştiği tarihsel bir kırılma noktası olarak değerlendirilmelidir. Atsız'ın mahkeme sürecinde sergilediği tavizsiz tutum, onu takipçileri nezdinde sembolik bir direniş figürüne dönüştürmüş olsa da, aynı süreç onun ideolojik çizgisinin devlet tarafından sistem dışına itilmesini de hızlandırmıştır. Nitekim sonraki yıllarda Türk milliyetçiliğinin ana akım siyasi kanadı, Atsız'ın savunduğu biyolojik milliyetçilikten giderek uzaklaşmış ve daha geniş toplumsal tabanlara ulaşabilecek yeni sentezler geliştirmiştir.

Bu dönüşümün en belirgin göstergesi, 1969 Adana Kongresi'nde Alparslan Türkeş ile Atsız çizgisi arasında kristalleşen doktrinel ayrışmadır. Türkeş'in hareketi kitleleştirme adına Türk-İslam sentezini benimsemesi, milliyetçiliği Anadolu muhafazakârlığı ekseninde pragmatik ve seçim odaklı bir işlevselliğe kavuşturmuştur. Atsız ise dinsel referansları ideolojik sapma sayarak “öz Türkçülük” saflığında ısrar etmiştir. Neticede siyasi pragmatizm ideolojik saflığa üstün gelmiş; Atsız'ın seküler-etnik Pan-Türkizmi entelektüel çevrelerle sınırlanırken siyasal temsil gücü zayıflamıştır. Bu durum, katı doktriner pozisyonların kitleleşme meşruiyet üretme kapasitesindeki yapısal sınırları gösteren analitik bir örnektir.

Araştırmanın dikkate değer bulgularından biri, Atsız'ın düşüncesindeki “İsrail paradoksu”dur. Avrupa sağ radikalizminden mülhem antisemitist söylemine rağmen Atsız, İsrail'in kuruluş başarısını Turancılığın uygulanabilirliğine tarihsel bir kanıt olarak değerlendirmiştir. Bu pragmatik yaklaşım, onun romantik bir ideolog olmanın ötesinde reel-politik üretebilen stratejik yönünü gösterir. Atsız için Израиль, coğrafi olarak dağınık ve siyasal yapıdan yoksun bir topluluğun ulusal bilinç ve kolektif iradeyle yeniden örgütlenebileceğini kanıtlayan ampirik bir vakadır. Neticede o, Turancılığın “ütopya” veya “hayalcilik” olduğu yönündeki eleştirilere karşı İsrail deneyimini somut bir karşı-sav olarak konumlandırmıştır.

Bu yaklaşımın önemi yalnızca tarihsel bağlamla sınırlı değildir. Atsız'ın İsrail örneğini kullanma biçimi, onun ideolojik sistemindeki dogmatik unsurların yanında stratejik akıl yürütme kapasitesinin de bulunduğunu göstermektedir. Dahası, bu örnek üzerinden geliştirilen argüman, günümüz Türk dünyası entegrasyon tartışmaları açısından da belirli bir metodolojik değer taşımaktadır. Tarihsel kopukluklar, coğrafi uzaklıklar ve farklı devlet yapılanmaları, entegrasyon projelerinin imkânsızlığını değil, yalnızca kurumsal irade, ortak vizyon ve uzun vadeli strateji gerektirdiğini göstermektedir.

Türki devletlerinin farklı askerî ve siyasi bloklarda konumlanması, jeopolitik riskleri görünür kılmaktadır. Tarihsel projeksiyonla bakıldığında İkinci Dünya Savaşı tecrübesi; Atsız söyleminin tırmanması halinde Türkiye'nin Nazi Almanyası safında savaşa girmesi ve Sovyet ordularındaki Türk halkları (Kazaklar, Özbekler vb.) ile Türkiye Türklerinin trajik bir kardeş kavgasına sürüklenmesi riskini ifşa etmiştir. Bu yapısal tehlike, Soğuk Savaş kutuplaşmasından günümüzdeki NATO-KGAÖ (CSTO) gerilimlerine uzanan süreçte de bakidir. Bugün Türkiye'nin Batı merkezli konjonktürel Rusofobik anlatıları kopyalayarak Rusya ile tek taraflı cepheleşme eğilimi göstermesi, farklı güvenlik mimarilerine entegre diğer Türk devletleri için ciddi istikrarsızlık riski doğurur. Dolayısıyla dış güdümlü jeopolitik eksenlere kontrolsüzce eklemlenmek, Türk dünyasının iç dengelerini dinamitleyebilir. Son tahlilde Atsız'ın mirası, Türk milliyetçiliğinin imkân ve sınırlarını gösteren tarihsel bir laboratuvarıdır. Kimlik ve hafıza inşasına katkı sunan bu miras, aynı zamanda biyolojik determinizm ve etnik dışlayıcılığın yapısal krizlerini açığa çıkarmıştır. Bu nedenle Atsız'ın müktesebatı, uygulanabilir bir siyasi programdan ziyade eleştirel bir tarihsel deneyim olarak okunmalıdır [6, 459].

Çalışmanın ulaştığı bir diğer temel sonuç, Atsız'ın Kemalizm karşıtlığının salt bir kişisel reaksiyon olmaktan öte, Türkçülük hareketinin Türkiye'nin sağ yelpazesine kalıcı olarak yerleşmesini sağlayan yapısal bir katalizör işlevi görmesidir. Onun tavizsiz anti-komünist duruşu ve ideolojik tavizsizliği, resmi ideolojinin batılılaşma ve pasif dış politika tercihlerine karşı radikal bir sağ-muhalefet hattı inşa etmiş, onu milliyetçi çevrelerde bugün bile yoğun biçimde tartışılan sembolik bir eylem ve dava adamı haline getirmiştir [4, 2635].

Çalışma, çağdaş Türk dünyası entegrasyonunda Ziya Gökalp'in kültürel milliyetçilik paradigmasının Atsız'a kıyasla daha esnek bir çerçeve sunduğunu ortaya koyarken, Gökalp'in fikirlerinin de kusursuz bir reçete sayılamayacağını altını çizer. Nitekim Gökalp'in mirası; katı etatisizm, korporatizm ve seçici sekülerizm gibi bugünün küreselleşmiş, çok boyutlu uluslararası gerçekliğiyle örtüşmeyen ciddi yapısal sınırlılıklara sahiptir. Dolayısıyla, 21. yüzyıl Türk dünyası entegrasyonunda ne Atsız'ın etno-biyolojik pürizmi ne de Gökalp'in erken dönem paradigması körü körüne kopyalanmalıdır. Çağdaş bütünleşme, iki düşünürün de ideolojik bagajından arındırılmış; ideolojiler üstü, rasyonel, ekonomik, teknolojik ve stratejik ortak çıkarlara dayalı özgün bir zeminde inşa edilmelidir.

KAYNAKÇA

1. Karabulak O. Atsız ve Türkçülüğün yarım asrı: süreli yayınlarda Türk milliyetçiliğinin seyri (1931-1975). Beyoğlu, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.
2. Kasımoğlu A. Hüseyin Nihal Atsız'ın Zihniyet Mimarisi: Ziya Gökalp ile Karşılaştırmalı Bir Toplum Tasavvuru // Dumlupınar Üniversitesi Sos. Bilim. Derg. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, 2025. № 86. C. 17–30.
3. Yılmaz M. Nihâl Atsız'ın Tarih Algısı ve Türk Târîhi Hakkındaki Görüşleri // Turk. Stud. 2015. T. X, № 9. C. 469–484.
4. Kakışım C. Nihal Atsız'ın Kemalizm Eleştirisi ve Bu Eleştirinin Nedensel Çözümlemesi // İnsan Ve Toplum Bilim. Araştırmaları Derg. Mustafa Süleyman ÖZCAN, 2016. T. 5, № 8. C. 2624–2639.
5. Bölükbaşı Y. Türk Milliyetçiliğinde Antisemitizm: Hüseyin Nihal Atsız Yazıları Üzerine Bir İnceleme Türk Milliyetçiliğinde Antisemitizm: Hüseyin Nihal Atsız. 2020. T. 20. C. 293–320.

6. Çalış Ş., Söker Ç. TURKISH FOREIGN POLICY DURING THE SECOND WORLD WAR: NEUTRALITY, DIPLOMACY AND STATECRAFT // Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Derg. Selçuk Üniversitesi, 2019. № 47. C. 445–463.
7. Süslü H. D. The political discourse of Nihal Atsız: Master Thesis. Middle East Technical University, 2019.
8. Atsız N. Sorgu ve Savunması: Davanın Mahiyeti. 1944.
9. Yılmaz S. R. Nihal Atsız Türkçülüğü ve Milliyetçi Hareketin Yol Ayrımı // Ekon. Polit. Ve Finans Araştırmaları Derg. Ekonomi ve Finansal Araştırmalar Derneği, 2022. T. 7, № 3. C. 784–797.
10. Ünser H. İ. ATSIZ'IN OTANTİK TOPLUM ÜTOPYASI: BOZKURTLARIN ÖLÜMÜ // Motif Akad. Halkbilimi Derg. Motif Halk Oyunları Eğitim ve Öğretim Vakfı, 2022. T. 15, № 38. C. 576–590.
11. Kapıcı U. C. Hüseyin Nihal Atsız'ın din ve milliyetçilik anlayışı. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.
12. Demir K. A. HÜSEYİN NİHAL ATSIZ'IN TÜRKÇÜLÜK MÜCADELESİNİN TÜRK DEVLET YÖNETİMİNDEKİ ALGILANIŞ BİÇİMİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME // Uluslar. Medeni. Çalışmaları Derg. Hakan YALAP, 2018. T. 3, № 1. C. 167–178.

REFERENCES

1. Karabulak O. Atsız ve Türkçülüğün yarım asrı: süreli yayınlarda Türk milliyetçiliğinin seyri (1931-1975). Beyoğlu, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.
2. Kasımoğlu A. Hüseyin Nihal Atsız'ın Zihniyet Mimarisi: Ziya Gökalp ile Karşılaştırmalı Bir Toplum Tasavvuru // Dumlupınar Üniversitesi Sos. Bilim. Derg. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, 2025. № 86. C. 17–30.
3. Yılmaz M. Nihâl Atsız'ın Târih Algısı ve Türk Târihi Hakkındaki Görüşleri // Turk. Stud. 2015. T. X, № 9. C. 469–484.
4. Kakışım C. Nihal Atsız'ın Kemalizm Eleştirisi ve Bu Eleştirinin Nedensel Çözümlemesi // İnsan Ve Toplum Bilim. Araştırmaları Derg. Mustafa Süleyman ÖZCAN, 2016. T. 5, № 8. C. 2624–2639.
5. Bölükbaşı Y. Türk Milliyetçiliğinde Antisemitizm: Hüseyin Nihal Atsız Yazıları Üzerine Bir İnceleme Türk Milliyetçiliğinde Antisemitizm: Hüseyin Nihal Atsız. 2020. T. 20. C. 293–320.
6. Çalış Ş., Söker Ç. TURKISH FOREIGN POLICY DURING THE SECOND WORLD WAR: NEUTRALITY, DIPLOMACY AND STATECRAFT // Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Derg. Selçuk Üniversitesi, 2019. № 47. C. 445–463.
7. Süslü H. D. The political discourse of Nihal Atsız: Master Thesis. Middle East Technical University, 2019.
8. Atsız N. Sorgu ve Savunması: Davanın Mahiyeti. 1944.
9. Yılmaz S. R. Nihal Atsız Türkçülüğü ve Milliyetçi Hareketin Yol Ayrımı // Ekon. Polit. Ve Finans Araştırmaları Derg. Ekonomi ve Finansal Araştırmalar Derneği, 2022. T. 7, № 3. C. 784–797.
10. Ünser H. İ. ATSIZ'IN OTANTİK TOPLUM ÜTOPYASI: BOZKURTLARIN ÖLÜMÜ // Motif Akad. Halkbilimi Derg. Motif Halk Oyunları Eğitim ve Öğretim Vakfı, 2022. T. 15, № 38. C. 576–590.
11. Kapıcı U. C. Hüseyin Nihal Atsız'ın din ve milliyetçilik anlayışı. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.
12. Demir K. A. HÜSEYİN NİHAL ATSIZ'IN TÜRKÇÜLÜK MÜCADELESİNİN TÜRK DEVLET YÖNETİMİNDEKİ ALGILANIŞ BİÇİMİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME // Uluslar. Medeni. Çalışmaları Derg. Hakan YALAP, 2018. T. 3, № 1. C. 167–178.

МАЗМҰНЫ

АБДУВАХАБОВА М.

Формы земельной собственности и земельные ресурсы в Бухарском эмирате:
Вобкент/Комот как историко-территориальная единица на основе документов
конца XVIII – начала XX века.....8-18

ӘЛІБЕК С.

Саяси репрессия жылдарында оңтүстік өңірінде қуғындалған
Алашордашыл арыстар.....19-30

JAYNAROV O.

The national composition of the association of advocates in Uzbekistan and its Changes during
1941–1945 (based on the documents from the national archive of Uzbekistan).....31-36

KAMOLIDDINOV F.

Social and political activity of Sadriddin Ayniy in the jadidist movement.....37-43

KARA A.

SAGAT T.

Promethean league: resistance to soviet expansion in Eastern Europe (1926–1939).....44-52

MAMATQOBULOV T.

IDIYEV A.

Source study of the history of Amir Nizam al-din Yalangtush Bahadur:
narrative, diplomatic and archival evidence.....53-62

MIRZAEVA M.

Family archives and the study of Sayyid families in Central Asia.....63-72

MUTALIYEV M.

TEMIRKHANOV B.

Kazakistan eğitim tarihinde medreseler (XIX–XX. yüzyıllar).....73-83

ПАРДАЕВ А.

Доходы и расходы в повседневной жизни населения оазиса.....84-93

SAPAROV S.

Factors in the legitimation of the Kidarites political rule in Northern India.....94-102

TASHKULOVA Sh.

The significance of academician Habibulla Akbarov’s scientific school
in the fields of geology and mining.....103-110

TURSUN H.

GÜNEŞLİ S.

20. yüzyıl türk milliyetçiliğinin dönüşümü bağlamında
Nihal Atsız’ın radikal pan-türkizmi.....111-123